

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (Π.Ι.Ε.)
Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ (4.1.1.ε)

ΜΕΛΕΤΗ
«Οδηγός Εισαγωγής Αρχών Ισότητας
των Φύλων στην Εκπαίδευση»

Συντονίστρια Έρευνας: Ναυσικά Μοσχοβάκου
Υπεύθυνη Έρευνας: Δρ. Ευαγγελία Καθεράντε
Ερευνήτρια: Παναγιώτα Καραφώτη

«Οδηγός Εισαγωγής Αρχών Ισότητας των Φύλων στην Εκπαίδευση»

Συγγραφείς: **Δρ. Ευαγγελία Καλεράντε**
Παναγιώτα Καραφώτη

Συντονισμός & επιμέλεια έκδοσης: Ματίνα Χ. Παπαγιαννοπούλου
Φιλολογική επιμέλεια: Σωτηρία Αποστολάκη, Ναυσικά Μοσχοβάκου & Ρούλα Παπαρούνη
Διορθώσεις: Σωτηρία Αποστολάκη & Ρούλα Παπαρούνη

Σχεδιασμός - Παραγωγή: Press Time

Αθήνα 2008

Σχήμα: 21x29 Σελίδες: 124

ISBN: 978-960-6737-19-0

Γ' ΚΠΣ, ΕΠΕΑΕΚ II, Άξονας 4, Μέτρο 4.1, Ενέργεια 4.1.1, Κατηγορία Πράξης: 4.1.1.ε:
«Παρατηρητήριο Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Δράσεων
της Εκπαιδευτικής Πολιτικής για την Ισότητα
(Παρατηρητήριο για την Ισότητα στην Εκπαίδευση Π.Ι.Ε.)»

Έργο συγχρηματοδοτούμενο, σύμφωνα με το άρθρο 29 του Κανονισμού 1260/99,
σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 80% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.)
και από Εθνικούς Πόρους

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.)

Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.)
Χαρ. Τρικούπη 51 & Βαλτετσίου, 106 81 Αθήνα
Τηλ.: 210 3898000, fax: 210 3898079
E-mail: kethi@kethi.gr
www.kethi.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ, κ. Ε. ΤΣΟΥΜΑΝΗ	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΠΡΟΕΔΡΟΥ του Δ.Σ. του Κ.Ε.Θ.Ι., κ. Ε. ΖΕΝΑΚΟΥ	9
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	11
ABSTRACT	11
ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ	13
ΜΕΡΟΣ Α' ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ, ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΟΠΤΙΚΕΣ	17
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΕΜΦΥΛΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ - ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΦΥΛΟ	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΙΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ	33
1. Θεωρητικές επιστήμες	33
2. Θετικές επιστήμες	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. ΕΙΔΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	49
ΜΕΡΟΣ Β' ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ, ΘΕΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	51
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	55
1. Ελληνική Γενική Νομοθεσία	55
2. Εκπαιδευτικοί Νόμοι και Προεδρικά Διατάγματα	59
3. Ευρωπαϊκή Γενική Νομοθεσία	60
4. Αποσπάσματα Γενικών Εκθέσεων Διεθνών Οργανισμών	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	73
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ	83
ΜΕΡΟΣ Γ' ΓΛΩΣΣΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	101
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	103
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	104
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	115

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ, κ. Ε. ΤΣΟΥΜΑΝΗ

Η εκπαίδευση ως θεσμός και παράγοντας κοινωνικοποίησης του ατόμου αλλά και ως θεσμός που συμβάλλει στην ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή, αποτελεί καίρια προϋπόθεση για την προώθηση και επίτευξη της ισότητας των φύλων. Οι δράσεις ισότητας στην Παιδεία συνιστούν κομβικό στοιχείο, αφού μέσα από την εκπαίδευση, όπως έχει καταδειχτεί, διαμορφώνονται, καθλιεργούνται αλλά και αντιμετωπίζονται στερεοτύπες αντιλήψεις για το ρόλο των φύλων.

Για το λόγο αυτό, τόσο στις Εθνικές Προτεραιότητες Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων, όσο και στο Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013 εντάσσονται ζητήματα που αφορούν σε πολιτικές και έργα στον τομέα της Εκπαίδευσης. Ειδικότερα, η ενίσχυση της απασχόλησης και η προώθηση της ισότιμης πρόσβασης σε αυτήν, η ανάπτυξη και η βελτίωση συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης για τις γυναίκες, καθώς και η αξιοποίηση της Κοινωνίας της Πληροφορίας αποτελούν κεντρικά σημεία σχεδιασμού και δράσης στις πολιτικές ισότητας των φύλων στη Νέα Προγραμματική Περίοδο.

Η Γενική Γραμματεία Ισότητας αναγνωρίζοντας το σημαντικό ρόλο της εκπαίδευσης για την άρση των έμφυλων στερεοτύπων σε όλους τους τομείς υλοποίησε σημαντικά Έργα με τη στήριξη του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.). Στο πλαίσιο αυτό ανήκει και η πρωτοβουλία σχεδιασμού για την ίδρυση και λειτουργία του «Παρατηρητηρίου Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Δράσεων της Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων» με την επιστημονική επεξεργασία, καταγραφή και συγκέντρωση των στοιχείων από το Κ.Ε.Θ.Ι.

Μέσα από την εκπόνηση μελετών και ερευνών, τη σύνταξη εκθέσεων εμπειρογνωμοσύνης, τη δημιουργία ηλεκτρονικής βάσης βιβλιογραφικών δεδομένων, καθώς επίσης και τη διαμόρφωση και παραγωγή δεικτών για θέματα Ισότητας στην Εκπαίδευση, δόθηκε η ευκαιρία να προσεγγιστούν θέματα σχεδιασμού εφαρμογής πολιτικών, θεσμικών παρεμβάσεων και συσχετισμού της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, με έμφαση σε θέματα κατάρτισης και επιμόρφωσης. Παράλληλα, προτάθηκαν νέες προσεγγίσεις για την προώθηση της ισότητας των φύλων, οι οποίες ευελπιστούμε να αποτελέσουν έναυσμα για σχεδιασμό σχετικών πολιτικών και δράσεων και στο μέλλον.

Με τη σημαντική και ουσιαστική συμβολή του Κ.Ε.Θ.Ι. στην επιστημονική προετοιμασία του θέματος, είμαι βέβαιη, ότι η σύσταση και λειτουργία του Εθνικού Παρατηρητηρίου για την Ισότητα των Φύλων που προετοιμάζεται από το Υπουργείο Εσωτερικών θα υποστηριχθεί σοβαρά στον τομέα των πολιτικών εκπαίδευσης. Με πρωτοβουλίες σαν αυτή ενισχύεται η πραγματική ισότητα των φύλων που αποτελεί στόχο όλων μας.

Η Γενική Γραμματέας Ισότητας

Ευγενία Τσουμάνη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΠΡΟΕΔΡΟΥ του Δ.Σ. του Κ.Ε.Θ.Ι., κ. Ε. ΖΕΝΑΚΟΥ

Οι δυο τελευταίοι αιώνες συνέβαλαν δραστικά στην ισότιμη συμμετοχή των φύλων και των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στην εκπαίδευση: Με απαρχή την ειδική εκπαίδευση για κάθε φύλο ξεχωριστά στο 19ο αιώνα, την καθολική εκπαίδευση στον 20ο αιώνα και τη συνεκπαίδευση μεταγενέστερα, αλλά και στην πρόκληση του πολυπολιτισμικού σχολείου στον 21ο, παρατηρούμε ότι η εκπαιδευτική διαδικασία διένυσε μια τεράστια απόσταση άλλοτε με αργούς και άλλοτε με γοργούς ρυθμούς στην τροχιά κατοχύρωσης της εκπαιδευτικής ισότητας. Η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και η συνεκπαίδευση των δύο φύλων δεν αντανakλά απλά την εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών και τη διεύρυνση της οπτικής της κοινωνίας, αλλά κυρίως τη σύναψη ενός νέου «κοινωνικού» συμβολαίου ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα που θα προωθεί την εύρυθμη συμβίωση και συνύπαρξη των δύο φύλων. Η ισότητα όμως, που προωθήθηκε μ' έμπρακτες διαδικασίες στο χώρο της εκπαίδευσης, προκαλώντας συχνά έντονες κοινωνικές αναταράξεις δεν είχε πάντα αντίστοιχες κοινωνικές αναπαραστάσεις στη δημόσια σφαίρα: σ' ένα πεδίο δηλαδή, όπου οι ανισότητες των φύλων αν και αμβλυμένες πια, εξακολουθούν να υφίστανται, καθώς εκπορεύονται κυρίως από ένα σύστημα παραδοσιακών κοινωνικών νοοτροπιών με αιχμή που αντλείται από ποικίλα στερεότυπα.

Είναι προφανές, ότι η αναδόμηση εκ βάθρων των ποικίλων στερεοτύπων βαθιά χαραγμένων στο κοινωνικό DNA δεν μπορεί να γίνει αποκλειστικά με παρεμβάσεις από «πάνω προς τα κάτω» στη δομή της κοινωνικής πυραμίδας ούτε μπορεί να υλοποιηθεί «επί παραγγελία» με διοικητικές παρεμβάσεις. Αντιθέτως, πρόκειται για μια πολυσύνθετη διαδικασία με άξονα, σ' όλα τα επίπεδα και ηλικίες, την εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση.

Η προβληματική πρέπει να ξεκινήσει λοιπόν μέσα από την εκπαίδευση: τα τελευταία χρόνια έχουν διενεργηθεί πολλές έρευνες, προκειμένου να εντοπιστούν και να καταγραφούν οι ανισότητες φύλου που αναπαράγονται μέσα από την εκπαίδευση, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη της συζήτησης και στην υιοθέτηση πρακτικών για την προώθηση της ισότητας των φύλων στον εκπαιδευτικό χώρο. Ωστόσο, μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε μια συστηματική και οργανωμένη αξιολόγηση της εφαρμογής των πολιτικών της ισότητας στην εκπαίδευση.

Για το λόγο αυτό, το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας (Γ.Γ.Ι.) σχεδίασε και προχώρησε στη σύσταση και λειτουργία του «Παρατηρητηρίου Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Δράσεων της Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων (Παρατηρητήριο για την Ισότητα στην Εκπαίδευση-Π.Ι.Ε.)» (ΕΠΕΑΕΚ II, 4.1.1.ε). Κεντρικοί στόχοι του Π.Ι.Ε. ήταν: α) ο σχεδιασμός αποτελεσματικών πολιτικών για την ισότητα των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία, β) η αξιολόγηση των εφαρμοζόμενων πολιτικών, και γ) η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην εκπαίδευση, την εργασία και ευρύτερα την κοινωνία.

Στο πλαίσιο του Έργου αυτού, μια σειρά από μελέτες και έρευνες πραγματοποιήθηκαν, σκοπός των οποίων ήταν να αποτελέσουν μέρος μιας ευρύτερης και οργανωμένης βάσης γνώσης, η οποία θα λειτουργεί ως κεντρικό μέσο για την υλοποίηση των σκοπών του Π.Ι.Ε. κυρίως προς την κατεύθυνση της ενημέρωσης των υπευθύνων του Υπουργείου Παιδείας, των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, των φορέων αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης και των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων όσον αφορά στα κεκτημένα και τις εξελίξεις στο χώρο της διαμόρφωσης πολιτικών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο σε θέματα ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης.

Ευελπιστούμε ότι αφενός η συλλογή και καταγραφή των ευρωπαϊκών και εθνικών δράσεων κατά την τελευταία δεκαετία που αναφέρονται σε πολιτικές για την προώθηση της ισότητας των φύλων στο εκπαιδευτικό σύστημα και αφετέρου η ανάδειξη καινοτομικών στοιχείων, αλλά και η διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού πλαισίου δια μέσου πολιτικών και πρωτοβουλιών με την οπτική του φύλου, θα συμβάλει στη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, στην προώθησή τους στη

δημόσια ζωή, στην ισότιμη μετάβασή τους στην αγορά εργασίας, αλλά και στην καταπολέμηση των έμφυλων διακρίσεων και ανισοτήτων.

Η παραγωγή και έκδοση του επιστημονικού αυτού υλικού, πιστεύουμε ότι θα αποτελέσει την εδραίωση της σημαντικής προσπάθειας που έχει καταβληθεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με τη διερεύνηση του θέματος της ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση αλλά και στην απασχόληση.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη Διευθύντρια Ερευνών/Μελετών, αλλά και Γενική Συντονίστρια του Έργου, κ. Γεωργία Κορέλλα, τα μέλη της Επιτροπής Παρακολούθησης, τους/τις συντονιστές/-τριες και τους/τις υπεύθυνους/-ες των ερευνών/μελετών, καθώς και τα μέλη των ερευνητικών ομάδων για την αξιόλογη προσπάθειά τους στην ευόδωση του εγχειρήματος αυτού.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής, την κ. Τέτα Διαμαντοπούλου, την κ. Αλεξάνδρα Κορωναίου, την κ. Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, την κ. Αντωνία Παπαστυλιανού και τον κ. Μιλτιάδη Σταμπούλη, για την καθοριστική συμβολή τους στην επιτυχή πραγματοποίηση των ερευνών και των μελετών.

Η Πρόεδρος του Δ.Σ. του Κ.Ε.Θ.Ι.

Ελένη Αβ. Ζενάκου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Οδηγός Εισαγωγής Αρχών Ισότητας των Φύλων στην Εκπαίδευση αποσκοπεί στην οργάνωση μιας θεματολογίας για την ισότητα. Θεωρητικά παρουσιάζεται η σύγχρονη οπτική των τύπων ανισότητας, όπως δομούνται στο μακροεπίπεδο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής, και στο μικροεπίπεδο των κοινωνικών σχέσεων.

Η ελληνική εκπαίδευση, στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται να εντάξει την οπτική της ισότητας στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, αξιολογώντας τη δομική ανισότητα, όπως διαμορφώνεται στην κοινωνία. Με βάση τα πορίσματα των ερευνών και την καθημερινότητα, παρατηρείται ότι οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται σε ένα περιβάλλον, το οποίο επιβάλλει μια «δεοντολογία» περιορισμένης καριέρας, συμμετοχής και εκπροσώπησης, θέμα το οποίο πρέπει να απασχολήσει την εκπαιδευτική κοινότητα. Επομένως, καθιστώντας την ανισότητα ορατή μέσω της μελέτης ερευνών και πορισμάτων των επιστημονικών επιτροπών, πρέπει στις ενότητες των μαθημάτων και στην εκπαιδευτική πρακτική να εμπεριέχεται η διάσταση του φύλου με την έννοια της προβολής-συμβολής των γυναικών στην εξέλιξη της επιστήμης, αλλά και με την ενίσχυση των γυναικών, ώστε, παράλληλα με τις καλές επιδόσεις στα μαθήματα και την απόκτηση γνώσης, να αναπτύξουν στάσεις και συμπεριφορές που να εναρμονίζονται με την κουλτούρα των θέσεων καριέρας και πολιτικής ηγεσίας.

Στον Οδηγό συνδυάζεται η θεωρία με την πράξη με την παρουσία, για ορισμένα μαθήματα, διεπιστημονικής και διαθεματικής επιχειρηματολογίας για την ισότητα, με παράλληλη εφαρμογή της στα προτεινόμενα μοντέλα διδασκαλίας. Επίσης, παρατίθεται ενδεικτική εθνική και διεθνής νομοθεσία για το θέμα της ισότητας, προκειμένου να σχηματισθεί η δικαϊκή αντίληψη για την ισότητα. Ταυτόχρονα, μέσα από το γλωσσάριο παρέχονται οι όροι που σχηματοποιούν τη «γλώσσα της ισότητας». Ο Οδηγός ολοκληρώνεται με την παράθεση ενδεικτικής βιβλιογραφίας, αξιοποιώντας την «κοινωνία της πληροφορίας» και προτείνονται χρήσιμες ιστοσελίδες, που καλύπτουν διαφορετικούς τομείς που σχετίζονται με την ισότητα.

ABSTRACT

The Guide for the Promotion of Gender Equality in Education aims at organizing gender equality issues. It presents the modern view of inequality types as they are constructed on the macrostructure of economic, social and cultural life and also the microstructure of social relations.

In this context, it is suggested that Greek Education should integrate a gender equality perspective in the educational environment, defining structural inequality as formed in society. As research results and everyday practice show, women are socialized in an environment posing a culture of limited career, participation and representation, which should be considered by the educational society. Thus, we have to make inequality visible through the study of research and scientific committees outcomes, so that educational practice and curriculum would include the gender equality perspective, with the view to emphasizing women's contribution to science evolution and also empowering, encouraging and reinforcing them to develop, along with their school achievement and knowledge enrichment, attitudes and behaviors conformed to the culture of leadership and career.

This Guide combines theory and practice by citing interdisciplinary and cross curricular argumentation for equality in some lessons, which is implemented in the suggested teaching models. It also includes indicative national and international gender equality legislation, in order to form a law perspective about gender equality. At the same time the glossary included provides the terms combining the "gender equality language". The guide is completed with the citation of indicative bibliography concerning various sectors of gender equality as well as useful links utilizing the "information society".

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Το ζήτημα της σύνδεσης της Ισότητας των Φύλων και της Εκπαίδευσης παραμένει επίκαιρο, καθώς, αν και έχουν αμβλυυνθεί οι έμφυλες ανισότητες, οι έρευνες επιβεβαιώνουν ότι οι νέοι άνθρωποι συνεχίζουν να αναπαράγουν στερεοτυπικές επιλογές και ότι οι ανισότητες φύλου παραμένουν εμφανείς στην επαγγελματική κατάσταση και εξέλιξη. Ειδικότερα, παρατηρείται για τις γυναίκες χαμηλότερο ποσοστό απασχόλησης (47,4%), συγκέντρωση της γυναικείας απασχόλησης στις υπηρεσίες κατ' οίκον (82%), στις υπηρεσίες υγείας (79%) και στην εκπαίδευση (72%), ενώ οι άνδρες αποτελούν την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού στις κατασκευές (89%), τις μεταφορές και επικοινωνίες (73%), τη βιομηχανία (69%) και τη γεωργία (63%),¹ ενώ, παρά τη θέσπιση νομοθεσίας με στόχο την «ίση αμοιβή για ίση εργασία», οι γυναίκες φαίνεται ότι κερδίζουν κατά μέσο όρο 15% λιγότερα από τους άνδρες.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της επαγγελματικής εξέλιξης, είναι αξιοσημείωτο ότι οι ανώτερες βαθμίδες των περισσότερων επαγγελμάτων και οργανώσεων παραμένουν ανδροκρατούμενες, καθώς μόνο το 30% των διευθυντών/-τριών είναι γυναίκες. Ακόμη, τα ποσοστά επιχειρηματικότητας είναι ιδιαίτερα περιορισμένα, αφού μόνο το 30% των επιχειρηματιών είναι γυναίκες.² Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες εξακολουθούν να υπο-εκπροσωπούνται στις πολιτικές ελίτ, στα κόμματα, στα συνδικαλιστικά όργανα και στα νομοθετικά σώματα.³ Έτσι, με βάση τις περιορισμένες ευκαιρίες ανάδειξης των γυναικών στον οικονομικό και πολιτικό τομέα, διαμορφώνεται ένα σύστημα άνισων λειτουργιών και δυνατοτήτων, το οποίο σε επίπεδο φύλου σχηματίζεται με τον προσδιορισμό των γυναικών ως ατόμων με περιορισμένες ικανότητες, μειωμένα προσόντα και ακατάλληλων για τις θέσεις ηγεσίας και καριέρας.

Οι γυναίκες, επίσης, έχουν μικρότερο έλεγχο του σώματός τους⁴ από ό,τι οι άνδρες με τη διατήρηση των ισχυρών, αναπαραγόμενων στερεοτύπων της θηλυκότητας και της ομορφιάς.⁵ Σε κοινωνικό πεδίο συνεχίζουν να έχουν υποδεέστερο ρόλο ακόμα και μέσα στην οικογένειά τους.

Ταυτόχρονα, το φαινόμενο της βίας κατά των γυναικών παραμένει ιδιαίτερα έντονο.⁶ Επομένως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το ζήτημα της ενδυνάμωσης των πολιτικών για την ισότητα και να ενισχυθεί ένα σύστημα που θα αναβαθμίζει τη θέση της γυναίκας, περιορίζοντας ή εξαλείφοντας τις έμφυλες διακρίσεις. Μέσω της εκπαίδευσης, θα τονωθεί ένας λειτουργικός μηχανισμός για την προώθηση της ισότητας με τη διαμόρφωση ενημερωμένων μαθητών/-τριών, υπεύθυνων ατόμων, ώριμων πολιτών και ενεργών υποκειμένων που θα συμβάλουν στην προσπάθεια κατά των διακρίσεων. Συνεπώς, γίνεται λόγος για την αναγκαιότητα μιας εκπαιδευτικής πολιτικής, η οποία θα συνδέσει το θέμα της ισότητας με την αναμόρφωση του αξιακού συστήματος, την εφαρμογή του εθνικού νομοθετικού και ευρωπαϊκού πλαισίου, και θα λάβει υπόψη της τη δυναμική της προόδου και της οικονομικής ανάπτυξης, όπως διαμορφώνεται σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες. Άρα, το πρόγραμμα προώθησης της ισότητας και η διαμόρφωση επικοινωνιακού λόγου για την ισότητα –ο οποίος θα διαχέεται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και θα ενισχύεται στο εκπαιδευτικό περιβάλλον μέσα από τη διαντίδραση των φορέων– παραμένει ζητούμενο σε μια οπτική εξάλειψης των διακρίσεων.

1 Βλ. ενδεικτικά Σταμάτη, Α. (2008). «Φύλο και Εργασιακές Σχέσεις», Ευρωπαϊκή έρευνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

2 Βλ. ενδεικτικά Λαμπρόπουλος, Π. (2008). *Οδηγός για Συμβούλους Επιχειρηματικότητας. Επιχειρηματικό σχέδιο για την ίδρυση και ανάπτυξη επιχείρησης. Οργάνωση και ανάπτυξη γυναικείων συνεταιρισμών*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

3 Βλ. Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002). *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*. Αθήνα: Σαββάλας. Αρβανίτης, Κ., Βλαχογιάννη, Γλ., Μαντά, Μ., Ξυδοπούλου, Ε.Κ. & Παπαγιαννοπούλου, Μ.Χ. (2006). *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

4 Amâncio, L. & Oliveira, J.M. (2006). "Men as Individuals, Women as a Sexed Category: Implications of Symbolic Asymmetry for Feminist Practice and Feminist Psychology", *Feminism Psychology*, 16: 35-43.

5 Foster, H. (1995). *Compulsive Beauty*, Cambridge, Mass., MIT Press. Suleiman, S.R. (2008). *Το Γυναικείο Σώμα στον Δυτικό Πολιτισμό*. Αθήνα: Σαββάλας.

6 Για το θέμα της βίας κατά των γυναικών στην Ελλάδα, για τις πολιτικές αντιμετώπισής της και μια αναφορά στο έργο του Εθνικού Παρατηρητηρίου για την Αντιμετώπιση της Βίας κατά των Γυναικών βλ. Στρατηγάκη, Μ. (2006). *Το Φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 175-187. Για μια παγκόσμια επισκόπηση βλ. United Nations (2002). *The World's Women 2000: Trends and Statistics* (New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs, Statistical Division).

Με βάση τα παραπάνω, θα πρέπει να γίνει λόγος για ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης για όλους και όλες, το οποίο θα βασιστεί σε νέες μεθόδους διδασκαλίας και νέους τρόπους μάθησης, καθώς και σε ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα που θα δίνει τη δυνατότητα σε κορίτσια και αγόρια να συμμετάσχουν ενεργά στη μάθηση ως ίσες και ίσοι. Με αυτό τον τρόπο, επιδιώκεται η ανάδειξη της κουλτούρας του σχολείου που εμπεριέχει μεθόδους, οι οποίες καλύπτουν και τομείς εκτός μαθημάτων, για παράδειγμα, στις δράσεις, στις εκδηλώσεις και στην καθημερινότητα, που φαίνεται να επηρεάζει με λανθάνοντα έστω τρόπο τη μάθηση στην ισότητα.

Ο Οδηγός για τα θέματα της ισότητας βασίστηκε στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τα νοήματα που αποδίδουν οι εκπαιδευτικοί στη δική τους συμπεριφορά αλλά και τη συμπεριφορά των άλλων.⁷ Το θέμα της ισότητας προσεγγίστηκε από τις ερμηνείες και των ίδιων των υποκειμένων,⁸ ώστε τελικά μέσα από μια άτυπη διαπραγμάτευση να διατηρηθούν ή και να τροποποιηθούν νοήματα, να επαναπροσδιοριστούν συμπεριφορές και στάσεις που αναφέρονται στα ζητήματα ισότητας. Έστω και αν οι σχέσεις των δύο φύλων υφίστανται ως θέμα της εκπαιδευτικής πολιτικής, το ζήτημα παραμένει στον τρόπο με τον οποίο θα εμπλακούν στη διαδικασία προώθησης της ισότητας οι εκπαιδευτικοί. Επομένως, το ζητούμενο, τελικά, δεν είναι να δημιουργηθεί μια θεματική ενότητα ενός μαθήματος με τίτλο «Ισότητα των Φύλων», αλλά το πώς θα γίνει κατανοητή μια εκπαίδευση στην ιδιότητα της ισότητας για όλους/όλες τους/τις πολίτες,⁹ μέσω της διαθεματικής και της διεπιστημονικής προσέγγισης των μαθημάτων που ήδη υπάρχουν στα σχολεία. Επομένως, δίνεται έμφαση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα των σχολείων αλλά και στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως διαμορφώνεται στο εκπαιδευτικό περιβάλλον για τους μαθητές και τις μαθήτριες. Ειδικότερα, καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης και της σύνταξης του Οδηγού, αξιοποιήθηκε δείγμα¹⁰ είκοσι πέντε (25) εκπαιδευτικών, που έδωσε τη δυνατότητα στην ερευνητική ομάδα να συλλέξει δεδομένα για τη γνώση των θεμάτων που αναφέρονται στην ισότητα, στη μεθοδολογία για την προώθησή της από τους/τις ίδιους/-ες τους/τις εκπαιδευτικούς, καθώς και στο πώς η θεωρία αποσαφηνίζεται, διαμορφώνεται και τυποποιείται στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Ταυτόχρονα, το δείγμα των εκπαιδευτικών μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις συνέβαλε στη σχηματοποίηση της θεωρίας για την ισότητα, με βάση νοηματικές τυποποιήσεις των εκπαιδευτικών. Έτσι, το εννοιολογικό πλαίσιο ανακατασκευάστηκε με απώτερο στόχο την ανάδειξη θεμάτων, ιδεών και πρακτικών που έχουν σχέση με την ισότητα των φύλων. Οι θεωρητικές κατηγορίες δομήθηκαν σταδιακά με γνώμονα την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων και την αξιοποίηση των μέσων ευαισθητοποίησης, ώστε στις συγκεκριμένες συνθήκες να λειτουργήσει ο επικοινωνιακός λόγος μέσω της γλώσσας¹¹ και άλλων συμβολικών στοιχείων.

Η εκπαιδευτική πραγματικότητα, ως χώρος και περιβάλλον, κατασκευάστηκε από τα δρώντα υποκείμενα και η έννοια της ισότητας νοηματοδοτήθηκε κοινωνικά μέσα από τη διαπλοκή των εκπαιδευτικών, των μαθητών/-τριών και του σχολείου, με απώτερο στόχο το ζήτημα της ισότητας να μελετηθεί από τη σκοπιά των ερευνώμενων. Έτσι, αξιοποιήθηκαν και αξιολογήθηκαν και οι καθημερινές εμπειρίες στο πλαίσιο των κοινών παραστάσεων που έχουν εκπαιδευτικοί και μαθητές/-τριες, ως μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας, μέσα από τους πολυσηχιδείς και σύμπλεκτους τρόπους επαφής κι αλληλεπίδρασης.

7 Βλ. Schwandt, T.A. (1994). "Constructivism, Interpretive Approaches to Human Inquiry", σσ. 118-137, στο: N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds), *Handbook of Qualitative Research*, London: Sage Publications, σ. 120.

8 Για τις ερμηνευτικές παραδόσεις με βάση το μοντέλο της κατανόησης, της ερμηνείας των ερωτώμενων βλ. (ενδεικτικά) Weber, M. (1949). *The Methodology of the Social Sciences* (μτφρ. και επιμ. E.A. Shils και H.A. Finch), New York: The Free Press. Weber, M. (1994). «Σχετικά με ορισμένες κατηγορίες της κατανοούσας κοινωνιολογίας», στο: Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Κείμενα, Αθήνα: Νήσος. Schutz, A. (1967). *Collected Papers*, vol. 1 (ed. M. Natanson), The Hague: Martinus Nijhoff. Phillipson, M. (1972). "Phenomenological Philosophy and Sociology", στο: P. Filmer, M. Phillipson, D. Silverman και D. Walsh (eds), *New Directions in Sociological Theory*, Cambridge, Ma.: MIT Press.

9 Βλ. (ενδεικτικά) Audigier, F. (2000). "Basic Concepts and Core Competencies for Education for Democratic Citizenship". DGIV/EDU/CIT (2000) 23, Strasbourg: Council of Europe. Belanger, P. (2001). "*Education for Democratic Citizenship: Methods, Practices and Strategies*, Report, Council of Europe" Strasbourg, ISBN 92 871 4509 1. Birzea, C. (2000). "*Project on Education for Democratic Citizenship: A Life-Long Learning Perspective*". DGIV/EDU/CIT (2000) 21, Strasbourg: Council of Europe.

10 Χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληψία χιονοστιβάδας (snowball sample), προκειμένου να έχουμε ένα δείγμα εκπαιδευτικών με καθορισμένα χαρακτηριστικά, διαθέσιμο για επαναληπτικές συνεντεύξεις, ώστε να αξιοποιηθεί στον περιορισμένο χρόνο του Έργου.

11 Για το ρόλο της γλώσσας στη διαδικασία της κοινωνικής νοηματοδότησης βλ. Searle, J.R. (1995). *The Construction of Social Reality*. Penguin.

Η προσέγγιση αυτή καθόρισε το περιεχόμενο του Οδηγού, τη συλλογή και ανάλυση στοιχείων, την αναθεώρηση οπτικής και την οργάνωση εννοιολογικών κατηγοριών. Εκτιμήθηκε ότι η γνώση γύρω από τα θέματα ισότητας με την ταυτόχρονη διαπλοκή ιδεών και εκπαιδευτικών δεδομένων θα προωθούσε το θέμα της ισότητας των φύλων και θα διαμόρφωνε μια εκπαιδευτική πολιτική επικεντρωμένη σε αυτήν, ώστε σταδιακά να κοινωνικοποιηθούν τα άτομα της εκπαιδευτικής κοινότητας στη διαδικασία αποδοχής και διαμόρφωσης θετικής στάσης και ανάληψης πρωτοβουλίας για την προώθηση των ζητημάτων ισότητας.

Στον εν λόγω Οδηγό ορίζονται έννοιες, και ειδικότερα η έννοια της ισότητας προσδιορίζεται ως ένα αντικειμενικό πλαίσιο νοήματος, ώστε η συγκεκριμένη, ασαφής και συνήθως επενδεδυμένη με προσωπικές εντυπώσεις έννοια να μετασχηματιστεί σε μια ευδιάκριτη ιδέα,¹² αποφεύγοντας νεολογισμούς, συνδέοντάς την σταδιακά με εξωτερικά, μόνιμα και αντικειμενικά χαρακτηριστικά.

Το εκπαιδευτικό περιβάλλον θεωρήθηκε ότι διαμορφώνει στάσεις και συμπεριφορές μέσα από έναν κύκλο εμπειριών που οργανώνονται, κατανοούνται και ερμηνεύονται από μαθητές/-τριες και εκπαιδευτικούς και σχηματοποιούν μια ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα που δομεί σχέσεις με βάση τις έμφυλες ταυτότητες. Συνεπώς, δόθηκε έμφαση στην τυπική και άτυπη εκπαίδευση που πραγματοποιείται στο σχολείο με τον εμπλουτισμό της επιχειρηματολογίας, της πρακτικής και των επιλογών για την ενίσχυση της ισότητας.

Ειδικότερα, στο περιεχόμενο των μαθημάτων αναπτύχθηκε διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση, η οποία κάνει ορατή την έννοια της ισότητας με την προβολή των αξιών σε ένα δημοκρατικό αξιακό σύστημα. Ταυτόχρονα, επιχειρήθηκε να ενσωματωθεί η έννοια της ισότητας στις καινοτόμες δράσεις και στη λειτουργία και εφαρμογή των αρχών του ολοήμερου σχολείου.

Προκειμένου να διαμορφωθεί ένας γλωσσικός κώδικας επικοινωνίας για τα θέματα ισότητας, δημιουργήθηκε γλωσσάριο, στο οποίο αλληλεξαρτάται, ως ερμηνεία, ο γλωσσικός τύπος με τη δομή της κοινωνικής σχέσης και της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, θέμα που απασχόλησε τους/τις εκπαιδευτικούς του δείγματος και το οποίο χαρακτήρισαν ως «γλωσσική αναγκαιότητα» ή «γλωσσική διόρθωση». Επίσης, στον Οδηγό εμπεριέχονται μοντέλα διδακτικής προσέγγισης μαθημάτων, με τα οποία, σε συνδυασμό με την ενδεικτική βιβλιογραφία και την προφανή αξιοποίηση της τεχνολογίας, εκτιμάται ότι θα αναμορφωθεί η εκπαιδευτική πολιτική για τα θέματα ισότητας, θα ενταχθεί στον προγραμματισμό των εκπαιδευτικών και θα υλοποιηθεί ένα συντονισμένο πρόγραμμα ισότητας που θα διαπερνά όλες τις βαθμίδες απορρίπτοντας την αποσπασματική αναφορά.

Έτσι, δίνεται υλικό, το οποίο μπορεί να αποτελέσει ένα λειτουργικό εργαλείο για την έρευνα και τη μελέτη θεμάτων για την ισότητα, από όπου ο/η εκπαιδευτικός και οι μαθητές/-τριες μπορούν να αναζητήσουν θέματα, να εμπλουτίσουν τον προβληματισμό τους και να κατευθύνουν την έρευνά τους.

12 Isambert, F.A. (1982). "De la definition. Reflexions sur la strategie durkheimienne de determination de l'objet", *L'Annee Sociologique*, 32: 163-192.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ:
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΟΠΤΙΚΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πρώτο μέρος του Οδηγού επιδιώκεται η προσέγγιση της έννοιας «*Ισότητα των δύο φύλων*»,¹³ μέσα από μια μορφοποίηση της πραγματικότητας, όπως συγκροτείται τόσο στη συνείδηση των υποκειμένων-εκπαιδευτικών όσο και στις θεωρητικές τους κατασκευές. Επομένως, μία ενότητα της έρευνας επικεντρώθηκε στην αναπαράσταση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, με την εφαρμογή μεθόδων συλλογής και ανάλυσης δεδομένων, τα οποία προέκυψαν από συνεντεύξεις με δείγμα από εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.¹⁴ Στο πλαίσιο αυτό διερευνήθηκαν:

- οι απόψεις των εκπαιδευτικών για το θέμα της ισότητας των φύλων,
- οι θεωρητικές ανάγκες τους για την ανάλυση του θέματος,
- οι ενδεικτικές εκπαιδευτικές προτάσεις τους.

Η ομάδα των εκπαιδευτικών αξιοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής του Οδηγού, καθώς ταυτόχρονα λειτουργούσε σε αυτούς ο διπλός ρόλος του/της παρατηρητή/-τριας και του/της παρατηρούμενου/-ης. Επομένως, η διαμόρφωση της εργασίας στηρίχθηκε στις παρατηρήσεις των εκπαιδευτικών, απαντώντας ουσιαστικά στους προβληματισμούς τους και στα ζητήματα που οι ίδιοι/-ες έθεταν προς διερεύνηση.

Η βιβλιογραφία και το γλωσσάριο σχηματοποίησαν το εννοιολογικό πλαίσιο δομώντας μια ενδεικτική «γλώσσα» για την ισότητα και τις αντίστοιχες θεωρητικές προσεγγίσεις. Στόχος ήταν να υπάρχει μια παράθεση των σύγχρονων οπτικών και θέσεων για το θέμα της ισότητας των φύλων, μέσα από την ανάλυση διαφορετικών «παραδειγμάτων» και από άλλους επιστημονικούς τομείς. Συνεπώς, η διεπιστημονική προσέγγιση έθεσε το ζήτημα της ισότητας σε μία βάση, όπου η εκπαιδευτική θεώρηση και πρακτική δεν είναι απομονωμένος τόπος, αλλά συνδέεται διαλεκτικά με ευρύτερες συνιστώσες.

Με την αξιοποίηση των παρατηρήσεων του δείγματος των εκπαιδευτικών, επιδιώχθηκε η μηχανική προβολή των πραγματικών απόψεων και θέσεων των υποκειμένων, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η διάθλαση της πραγματικότητας στη δική τους σφαίρα δράσης και στις αντίστοιχες εκπαιδευτικές πρακτικές που εφαρμόζουν. Με βάση αυτά τα δεδομένα της προσέγγισής τους για τα θέματα ισότητας των φύλων, επιχειρήθηκε η αναφορά σε ενδεικτικούς τομείς που διαμορφώνουν, αναπτύσσουν ή ενισχύουν αξίες, κανόνες και αντιλήψεις αναφορικά με την έμφυλη ανισότητα ή την ισότητα. Κατά συνέπεια, η ισότητα συνδέθηκε με την οικονομία, την ηθική, το δίκαιο και τον πολιτισμό.

Η αλληλεξάρτηση και η αλληλεπίδραση σηματοδότησαν και την ίδια την έννοια της ισότητας των δύο φύλων, όπως προσδιορίστηκε ως «παραγωγική» αξία για την κοινωνική υπευθυνότητα και την ανάπτυξη της προσωπικότητας του σύγχρονου ανθρώπου. Έτσι, το θέμα της εκπαίδευσης των μαθητών/-τριών συνδέθηκε με βάση τη διαλεκτική σχέση αλληλεπίδρασης, αλληλεπηρεασμού και αλληλεπιδράσεως με τις σφαίρες ανάπτυξης της κοινωνίας.

Οι θεωρητικές αναφορές εκτιμάται ότι θα λειτουργήσουν ως αναλυτικά εργαλεία για τη μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος της ισότητας στην εκπαίδευση, ώστε να επανακαθοριστούν οπτικές, ρυθμίσεις και προτάσεις, οι οποίες να συν-καθορίζουν το λογικό με το ηθικό και το αποτελεσματικό. Επομένως, με βάση τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες, επιδιώχθηκε η έμφαση στη σύνδεση της εκπαίδευσης με το αξιακό σύστημα, τις δεσμεύσεις και τις απαιτήσεις που προϋποθέτουν οι άλλοι τομείς. Το ζήτημα της ισότητας αναδιατυπώνεται και συσχετίζεται με στάσεις και συμπεριφορές, ως εργαλειακές, διαφορετικές ηθικές θεωρήσεις. Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στο κοινωνικό σύστημα και τα επιστημονικά πεδία, ώστε η ισότητα, ως στόχος, να συσχετιστεί με νέες διεπιστημονικές προσεγγίσεις, οι οποίες θα διασυνδέουν την ισότητα με τη δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, δηλαδή την ενότητα των ιδεών, των αξιών, του κοινωνικού νοήματος και των συμβολικών αγαθών, προκειμένου να διαμορφωθεί και η ηθικοπολιτική αυτονομία μαθητών και μαθητριών.

¹³ Για το θέμα των πολλών αντιλήψεων και θέσεων για την ισότητα, βλ. Rae, D. (1981). *Equalities*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

¹⁴ Οι είκοσι πέντε εκπαιδευτικοί επιλέχθηκαν με τη δειγματοληψία χιονοστιβάδας (snowball sample). Επειδή ο χρόνος έρευνας και συγγραφής ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος, τα χαρακτηριστικά του δείγματος έπρεπε να ανταποκρίνονται σε αυτά που είχαν προσδιοριστεί ως προαπαιτούμενα: α) αντίληψη της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, β) διαθέσιμος χρόνος για τη διερεύνηση θεμάτων που προέκυπταν κατά τη διάρκεια της συγγραφής.

ΕΜΦΥΛΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ - ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ο διάλογος για την ισότητα φαίνεται να αποτελεί μια δύσκολη υπόθεση, καθώς μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών δεν αντιλαμβάνεται την ανισότητα ως πρόβλημα, δεν ανιχνεύει εικόνες, ιδεολογήματα ή/και θέσεις που την ενισχύουν, αλλά αντιθέτως προβαίνει σε ιστορικούς προσδιορισμούς και αφηγήσεις για την ανισότητα ως παρελθόν και την ισότητα ως παρόν.¹⁵ Πιο αναλυτικά, οι εκπαιδευτικοί κυρίως τονίζουν την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου, τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, τη νομοθεσία για ίσους μισθούς, τους νόμους ενάντια στις διακρίσεις και την ευρύτερη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, την πολιτική και επαγγελματική ζωή.

Ορισμένοι/-ες, μάλιστα, υποστηρίζουν ότι οποιαδήποτε διάκριση υπέρ των γυναικών, έστω και η «θετική δράση», ακυρώνει τα δικαιώματα και τις ίσες ευκαιρίες των ανδρών.¹⁶ Ταυτόχρονα, παρατηρείται μια «απάθεια», ίσως και με μετανεωτερικούς όρους, που βασίζεται στην ασταθή, προσωρινή και ρευστή κατάσταση των ταυτοτήτων και των ρόλων, όπως διαμορφώνονται στις σημερινές μετανεωτερικές κοινωνίες. Έτσι, οδηγούνται σε μια «φαινομενική» ουδετερότητα ως προς το φύλο και την κοινωνική τάξη, με αποτέλεσμα και τα υποκείμενα, μαθητές και μαθήτριες, να μην ενθαρρύνονται να εκφράσουν τα βιώματα και τις ανάγκες τους και ταυτόχρονα να μην μπορούν να ενισχυθούν οπτικές για την ιδιότητα του πολίτη, τη δικαιοσύνη και τις ίσες ευκαιρίες.¹⁷ Η αποδοχή της «φυσιολογικότητας» των προτύπων, τα οποία διαμορφώνονται για το ανδρικό και γυναικείο φύλο, νομιμοποιούνται και εξακολουθούν, μέσω και του σχολείου, να ανατροφοδοτούν την ανισότητα.¹⁸

Όταν αναφερόμαστε στο φύλο, εστιάζουμε την προσοχή μας στο κοινωνικό φύλο, γυναικείο ή ανδρικό, δηλαδή στο σύνολο των γνωρισμάτων και σχέσεων που τους αποδίδονται από μια κοινωνία.¹⁹ Επομένως, υπάρχουν δύο προσεγγίσεις που συνδέονται με την κατανόηση των σχέσεων ταύτισης και διαφοράς ανάμεσα στα φύλα και την πολιτική θέση που επικεντρώνεται στην προώθηση της ισότητας και της ελευθερίας. Η δεύτερη εννοιολογική διάκριση συνδέεται με τη χειραφέτηση των γυναικών και την ανατροπή των σχέσεων ανισότητας. Έτσι, εκτυλίσσεται ταυτόχρονα η σύνδεση διαφορετικών πεδίων, όπως το ιδιωτικό με το δημόσιο και το προσωπικό με το πολιτικό, που δομούν συσχετίσεις και παίγνια ανάμεσα στις ετερότητες. Τελικά, ο «αναστοχασμός» για τα φύλα νοηματοδοτεί εκ νέου προτεραιότητες για το σώμα, τη γνώση, την οικογένεια, την εργασία και την εξουσία.

Σήμερα, η θεωρητική προσέγγιση και η πρακτική εμπειρία επισημαίνουν ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμία απλή ερμηνεία των έμφυλων αδικιών ή των ανισοτήτων και τελικά δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε μονοδιάστατη, εύκολη λύση. Επομένως, κάθε εκπαιδευτική αφήγηση²⁰ για την ισότητα που ισχυ-

15 Πρόκειται για παρατηρήσεις και επισημάνσεις που έγιναν στην παρουσίαση του Συνεδρίου «Ισότητα των Φύλων και Εκπαίδευση: προετοιμάζοντας ισότιμους πολίτες», Κ.Ε.Θ.Ι., 3-5 Ιουλίου 2008. Βλ. ενδεικτικά Ε. Μαραγκουδάκη, «Η Συμβολή των Εκπαιδευτικών στην Προετοιμασία Ισότιμων Πολιτών: προϋποθέσεις, αντιστάσεις και όρια», *ό.π.*, Έργο: «Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων - Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ - Κατηγορία Πράξης 4.1.1.α». Παρόμοιες παρατηρήσεις διατυπώθηκαν και από την ομάδα των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, οι οποίοι/-ες, είτε ερμηνεύοντας τη δική τους στάση είτε αιτιολογώντας τις απόψεις των συναδέλφων τους, αναφέρονταν στην «παρωχημένη» συζήτηση για την ανισότητα.

16 Πρβλ. ενδεικτικό ανάλογο προβληματισμό στο Παλιού, Ε. (2007). *Η Αντίστροφη Ισότητα των Δύο Φύλων στο Κοινωνικό Δίκαιο*. Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας.

17 Brown, S. (2002). "Postmodernism". Blakeley, G. & Bryson, V. (eds). *Contemporary Political Concepts: A Critical Introduction*. London: Pluto Press.

18 Κυρίδης, Αρ. (1996). *Εκπαιδευτική Ανισότητα: Οριοθέτηση και προσπάθειες θεωρητικής προσέγγισής της*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

19 Bradley, H. (2007). *Gender*, Cambridge: Polity Press. Holmes, M. (2007). *What is Gender? Sociological Approaches*, London: Sage.

20 Σύμφωνα με τον Z. Bauman, «οι αφηγήσεις είναι σαν προβολές [...]. Αποστολή της αφήγησης είναι να επιθέγει και είναι ίδιον της φύσης της να συμπεριλαμβάνει αποκλείοντας, και να διαφωτίζει σκιάζοντας» (Bauman: 2005, 34-35).

ρίζεται ότι περιγράφει τη λύση δεν μπορεί να είναι επαρκής, καθώς φαίνεται ότι οι δυνάμεις που συντηρούν τις διαχρονικές έμφυλες ανισότητες δεν είναι δυνατό να απομονωθούν, να καταμηθούν και να προσδιορισθούν μεμονωμένα από τις άλλες μορφές καταπίεσης. Το μεθοδολογικό πλαίσιο, στο οποίο κινούμαστε για να κατανοήσουμε, να ερμηνεύσουμε και να προτείνουμε μέτρα, βασίζεται: α) σε μια εκ νέου ανάγνωση της ανισότητας μέσα στο οικονομικό σύστημα, την οικογένεια, τη διαμορφούμενη έννοια της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής της κουλτούρας ή της γλώσσας, και β) στη συνδιαλλαγή με την πολιτική εξουσία, ώστε και από την εκπαιδευτική βάση, η οποία διαμορφώνεται με τις σχέσεις που δομούνται μεταξύ των εκπαιδευτικών – μαθητών/-τριών και την ευρύτερη κοινωνία, να διαμορφωθεί ένα ιδεολογικό υπόστρωμα που να επικαιροποιεί το θέμα της ισότητας, να το αναδεικνύει ως ζήτημα και να προωθεί το αίτημα μεταρρυθμίσεων. Για το σκοπό αυτό, είναι απαραίτητο να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση τόσο στην ερμηνεία και κατανόηση των νόμων –που ειδικά για την Ελλάδα διαφαίνεται μια προοδευτική οπτική– όσο και στο πώς το θεσμικό πλαίσιο εφαρμόζεται ή ακυρώνεται στην καθημερινή ζωή των πολιτών.

Τελικά, η εμπειρία των ατόμων,²¹ τα βιώματα, οι προσωπικές τους μαρτυρίες αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα για την εκπαίδευση, προκειμένου ο/η εκπαιδευτικός να προβεί σε μια ανασύνθεση, με κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών δομών που επηρεάζουν την πολιτική της ισότητας, ώστε να παρακάμψει την άρρητη ανισότητα στην κοινωνική πραγματικότητα, να προβάλει τις κοινωνικοοικονομικές δομές που επηρεάζουν και τις εκπαιδευτικές δομές, και συντηρούν την ανισότητα.

Αυτή η οπτική επικεντρώνεται στο γεγονός ότι το φύλο είναι μια «κατηγορία νοήματος» που πρέπει να ερμηνευθεί εκ νέου με άλλους όρους. Η ισότητα δεν πρέπει να ερμηνευθεί με τον απλοποιημένο όρο ότι όλοι είναι «ίδιοι», αλλά ότι οι διαφορές των ατόμων σε επιθυμίες, προθέσεις, εσωτερικά και εξωτερικά χαρακτηριστικά δεν καθορίζονται από το φύλο. Μια εκπαιδευτική πολιτική θα επαναφέρει τη συζήτηση στο θέμα της ισότητας ταυτόχρονα με το σεβασμό της διαφορετικότητας, όπου η γλώσσα, η κουλτούρα και η εκπαιδευτική πρακτική μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό πολιτικό ρόλο, προκειμένου να προβληθεί ταυτόχρονα η ανθρωπινή αλληλεξάρτηση και η ποικιλότητα της ατομικότητας. Στο πλαίσιο αυτό αναμένεται ότι θα τροποποιηθούν και οι φιλοδοξίες των γυναικών σχετικά με την απασχόληση και την εξέλιξή τους, με ταυτόχρονη δημιουργία προϋποθέσεων αποδοχής τους από τους άνδρες. Έτσι, θα ανατραπεί το μοντέλο των συνειδητών ή υπόρρητων προκαταλήψεων σχετικά με τον καταμερισμό εργασίας και το ρόλο των φύλων στην οικογένεια και στους επαγγελματικούς χώρους.²²

Στο επίπεδο αυτό, η εκπαιδευτική πολιτική²³ θα πρέπει να επικεντρωθεί: α) στη διαμόρφωση κοινών στόχων για την εκπαίδευση στην ισότητα, έτσι ώστε να αναδεικνύει την κρατική πολιτική και να ενισχύει την εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου που φαίνεται να είναι προοδευτικότερο, β) στις μεθόδους που θεωρούνται κατάλληλες για την προετοιμασία των εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων στα θέματα προσέγγισης της ισότητας με τη σύνδεση του κοινού παρόντος και μέλλοντος των ατόμων ως προσωπικότητων και πολιτών.²⁴ Επομένως, με εκπαιδευτικούς όρους, γίνεται λόγος για μια επιλογή, η οποία θα προσδιορίσει τη χρήσιμη γνώση και τις δεξιότητες²⁵ (ποια, για ποιους/για ποιες) και την ανάπτυξη θέσεων, στάσεων και αξιολογήσεων που αποκρίνονται στις προσδιορισμένες ανάγκες του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού συστήματος και στους αντίστοιχους τύπους των πολιτικών αρετών (κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές).²⁶

21 Mayer, K.U. (2004a). "Whose Lives? How History, Societies, and Institutions Define and Shape Life Courses", *Research in Human Development*, 1(3): 161-87.

22 Πρβλ. Η C. Hakím παρατηρεί ότι οι προτιμήσεις των γυναικών σχετικά με την απασχόληση συνδέονται με τις δικές τους επιλογές και ορθολογικές κρίσεις (Hakím, 1995: 429-455).

23 Για μια εκτενή βιβλιογραφία για τα θέματα εκπαίδευσης και φύλου, βλ. Βιτσιλιάκη, Χ., Μαράτου, Λ. & Καπέλλα, Α. (2001), *Εκπαίδευση και Φύλο - Μελέτη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

24 Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (επιμ.) (1998). *Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

25 Βλ. ενδεικτικά Κορωναίου Αθ. (2007). *Ασκήσεις Ευαισθητοποίησης Επιμορφούμενων Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι. Κορωναίου, Α., Δημητρούλη, Κ. & Τικταπανίδου, Α. (2007). *«Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση και η Διάσταση του Φύλου»*, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. κ.ά. (επιμ.) (2003). *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα. Προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των Φύλων στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

26 Βλ. Galston, W. (1991). *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 221-4.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΦΥΛΟ

Η συμμετοχή των γυναικών στους χώρους εργασίας μάς υποχρεώνει να εξετάσουμε όλες τις διαστάσεις της και να μην περιοριζόμαστε μόνο στην ορατή πλευρά της επαγγελματικής δραστηριότητας.²⁷ Μια «αόρατη» οπτική συνδέεται με το είδος της απασχόλησης, τους όρους αμοιβής και την εξέλιξη. Αν και αυξάνεται η γυναικεία οικονομική δραστηριότητα, το μη αμειβόμενο μέρος της εργασίας της και η μερική απασχόληση συνιστούν προς μελέτη παραμέτρους για το μέλλον της γυναικείας εργασίας που συνδέεται ταυτόχρονα με τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων και τους άνισους όρους στην οικονομική δραστηριότητα.²⁸ Επομένως, το θέμα της εκπαίδευσης θα πρέπει να εξεταστεί ως προς: α) «το μοντέλο της επίδρασης», και β) την τυπική ή άτυπη νομιμοποίηση που παρέχει.²⁹

Το «μοντέλο της επίδρασης» εμπεριέχει τη θεώρηση για τη βελτίωση του ατόμου, μαθητή/-τριας, ένα θέμα που συνδέεται με την ικανοποίηση των επιθυμιών του και μια μελλοντική προβολή τους στη δική του οικογένεια και τον επαγγελματικό του χώρο. Συνεπώς, αποκτά αξία και μας ενδιαφέρει το περιεχόμενο των γνώσεων που έχει αποκτήσει, ο εμπλουτισμός των εμπειριών του σχετικά με την ισότητα των φύλων και η συμβολή της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση των προτιμήσεων και των επαγγελματικών επιλογών.³⁰ Επομένως, τα παιδιά στο σχολείο διαμορφώνουν κανονιστικούς προσδιορισμούς και συγκροτησιακή θεώρηση της αξίας της ζωής, τόσο για την εννοιολόγηση και τη βελτίωση της δικής τους ζωής όσο και του κόσμου συνολικά.

Με βάση αυτή την οπτική, σε ένα περιβάλλον δομημένης ανισότητας, η εκπαίδευση θα διαχειριστεί τα χαρίσματα των ατόμων, ως προσωπικότητων, σε έναν άτυπο ίσως αλλήλ ομοιόμορφο καταμερισμό έργου, ξαναμοιράζοντας ρόλους στη βάση μιας διανεμητικής δικαιοσύνης, όπου η μειονεξία δεν ερμηνεύεται ως ατομικό λάθος αλλά ως κοινωνικό επακόλουθο, το οποίο θα αξιολογηθεί, και το άτομο θα επανενταχθεί στην ομάδα, αναμορφώνοντας ταυτόχρονα τις προτιμήσεις και επιθυμίες του σε νέα βάση, ακυρώνοντας το αίσθημα κατωτερότητας, υποταγής και υποτέλειας που χαρακτήριζε την προηγούμενη ένταξή του με βάση το φύλο στην κατάσταση ανισότητας. Έτσι, ένα «εξισωτικό» πρόταγμα βασίζεται σε δύο αρχές:

- Η πρώτη αρχή προκρίνει την ισότητα στην κατανομή των βασικών δικαιωμάτων και καθηκόντων.
- Η δεύτερη αρχή δέχεται ότι οι όποιες διακρίσεις μπορούν να υπάρχουν στο βαθμό που λειτουργούν προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της έμφυλης ισότητας, ισχύει υπέρ των γυναικών.³¹

Στη θεώρηση αυτή, γίνεται κατανοητό ότι η εκτίμηση των χαρισμάτων, των επιθυμιών και των προτιμήσεων, καθώς και η αξιοποίησή τους σε μελλοντική ανάληψη ρόλων στην παραγωγή, στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή, βασίζεται σε μια σειρά παράγοντες οι οποίοι πρέπει να αξιολογηθούν από τον/την εκπαιδευτικό που θα εντάξει την εκπαιδευτική θεωρία, το ιδεολογικό υπόβαθρο, τη διαμορφούμενη εμπειρία σε έναν

27 Νίνα-Παζαρζή, Ε. (1986). «Η θέση της Ελληνίδας στην Οικονομία κατά την τελευταία 25ετία», Πρακτικά του Α' Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας, Αθήνα, σ. 97 επ.

Nina-Pazarzi, E. (1994). 'Economic Development and Women's Employment in Greece', *Participation, Organisational Effectiveness and Quality of Work Life in the Year 2000*, Frankfurt am Main / Bern, Wien: Peter Lang.

28 Βλ. ενδεικτικά Daune-Richard, A.-M. (2001). "Hommes et femmes devant le travail et l'emploi", στο: T. Blöss (επιμ.), *La dialectique des rapports hommes-femmes*, Paris: PUF, σσ. 127-150.

29 Gangl, M. (2003). "Returns to Education in Context: Individual Education and Transition Outcomes in European Labour Markets", in W. Müller & M. Cangl (eds), *Transition from Education to Work in Europe: The Integration of Youth into EU Labour Markets*, pp. 156-85, Oxford: Oxford University Press. Kogan, I. & Unt, M. (2005). "Transition from School to Work in Transition Economies", *European Societies*, 7(2): 219-53.

30 Blossfeld, H.-P. & Hofmeister, H. (eds) (2006). *Globalization, Uncertainty and Women's Careers: An International Comparison*. Cheltenham and Northampton, MA: Edward Elgar. Aslani, M.P., Laios, L.G. & Moschuris, S.J. (2008). "The Perceived Impact of E-procurement in EU Enterprises", *International Journal of Value Chain Management*, vol. 2, no 2, pp. 168-187.

31 Βλ. Rawls, J. (2000). *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

εκπαιδευτικό σχεδιασμό για την ισότητα, ο οποίος θα επιτρέπει στα άτομα να διαμορφώνουν αξιακά μοντέλα και προσδιορισμούς, πέρα από τα στερεότυπα, τις αμφισβητήσεις και τους φραγμούς που θέτει η ανισότητα.

Το θέμα των επαγγελματικών επιλογών³² συνδέεται και με τη δημιουργία προϋποθέσεων επιλογής και συμμετοχής των γυναικών στις θετικές επιστήμες³³ και στην ανάληψη συγκεκριμένου έργου. Η οπτική αυτή βασίζεται και στις εκτιμήσεις για τα «νέα» επαγγέλματα που θα έχουν ζήτηση στην παγκοσμιοποιημένη αγορά. Σύμφωνα με τις προβλέψεις της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Στατιστικών Εργασίας των Η.Π.Α. (Federal Government Bureau of Labor Statistics), τα περιζήτητα επαγγέλματα του 2014 θα είναι (ενδεικτικά):³⁴

- μηχανικός τεχνητής νοημοσύνης,
- μηχανικός πυρηνικής σύντηξης,
- μηχανικός δικτύων ηλεκτρονικών υπολογιστών,
- τεχνικός βιο-ηλεκτρονικών συστημάτων,
- γλωσσολόγος υπολογιστικής μετάφρασης,
- ραδιο-ογκολόγος χειρουργός (χειρουργεί μέσω υπολογιστικής απεικόνισης και ρομποτικών διατάξεων).

Το πρόβλημα δεν είναι μόνο ότι οι γυναίκες δε διακρίνονται στις θετικές επιστήμες, αλλά ότι εγκαταλείπουν τη δουλειά τους στο χώρο των θετικών επιστημών, της μηχανολογίας, της τεχνολογίας,³⁵ σε δυσανάλογα μεγάλους αριθμούς.³⁶ Η έξοδος αρχίζει στην ηλικία των 35-40 ετών. Ακόμη και σε τομείς που χρειάζονται ιδιαίτερη προσπάθεια, όπως η εισαγωγή στο ακαδημαϊκό επάγγελμα, έχει διαπιστωθεί ότι σε μεγαλύτερο ποσοστό αλλιάζουν καριέρα λόγω της άνισης μεταχείρισης που αντιμετωπίζουν ως γυναίκες.³⁷ Το φαινόμενο αυτό, που ονομάζεται «διαρροή αγωγού»,³⁸ περιγράφει κυρίως περιπτώσεις γυναικών που εγκαταλείπουν θέσεις ανώτερες, εκτιμώντας ότι δεν μπορούν να αντιπαλέψουν τη δομική ανισότητα.³⁹ Τελικά, φαίνεται ότι από μόνο του το εκπαιδευτικό κεφάλαιο με τη μορφή των πτυχίων, των γνώσεων ξένων γλωσσών και των επιμορφωτικών σεμιναρίων δεν είναι αρκετό για να ισχυροποιήσει τις γυναίκες στον επαγγελματικό χώρο, ώστε να αναλάβουν ανώτερες διευθυντικές θέσεις και να τις διατηρήσουν. Και στο σημείο αυτό διαφαίνεται η αναντιστοιχία μεταξύ του υψηλού εκπαιδευτικού κεφαλαίου των γυναικών και του χαμηλού συμβολικού κεφαλαίου, όπως προσδιορίζεται από τη γλώσσα, τις πολιτισμικές παραδόσεις, το στυλ και το κοινωνικό status.

Επομένως, η εκπαίδευση χρειάζεται να επωμιστεί δύο ρόλους.⁴⁰ Ο πρώτος ρόλος συνίσταται στην ενθάρρυνση των γυναικών να επιλέγουν θετικούς τομείς και ο δεύτερος στην παροχή στήριξης για την παραμονή τους στα επαγγέλματα καριέρας, με την ανάπτυξη ενός πλέγματος αξιών, στάσεων και θεω-

32 Walby, S. (2005). "Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice", *Social Politics*, 12(3): 1-25. Walby, S. (2007). *Gender (In)equality and the Future of Work*, Manchester: Equal Opportunities Commission. Walby, S & Olsen, W. (2004). *Modeling Gender Pay Gaps*, Manchester: Equal Opportunities Commission.

33 Πρβλ. με βάση τις παρατηρήσεις του Παρατηρητηρίου για την Κοινωνία της Πληροφορίας (2006) επισημαίνεται ότι μόλις το 15,9% των γυναικών χρησιμοποιεί τακτικά το διαδίκτυο έναντι του 27,5% των ανδρών αντιστοίχως.

34 Παρόμοια εκτίμηση διατυπώνεται και από το αντίστοιχο γραφείο στη Φινλανδία. Έτσι, η Επιτροπή Πρόβλεψης Εξελίξεων του Υπουργείου Εργασίας επισημαίνει τη σχέση της εργασίας με τους υπολογιστές και τα πληροφοριακά δίκτυα. Πρβλ. Σ.Ε.Β. (2004), *Έρευνα για τις Ανάγκες των Επιχειρήσεων σε Ειδικότητες Αιχμής, Έρευνα και Ανάλυση*, Ιούνιος 2004.

35 Sen, A.K. (1985f). "Women, Technology and Sexual Divisions", *Trade and Development*, 6.

36 Συμπεράσματα έρευνας από το Κέντρο για την Πολιτική στη Ζωή και την Εργασία, εφημ. «Καθημερινή», 24 Μαΐου 2008.

37 Jacobs, A.J. & Winslow S.E. (2004). "The Academic Life Course, Time Pressures and Gender Inequality". *Community, Work and Family*, vol.7, no 2, pp. 143-161.

38 Kulis, S., Sicotte, D. & Collins, S. (2002). "More than a Pipeline Problem: Labor Supply Constraints and Gender Stratification across Academic Science Disciplines". *Research in Higher Education*, vol. 43, no. 6. Ε.Κ.Κ.Ε. και Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (2002). «Γυναίκες και Επιστήμη στην Ελλάδα», Ελληνική Έκθεση για την Ομάδα του Ελσίνκι για τις Γυναίκες και την Επιστήμη.

39 Πρβλ. Ο M. Savage παρατηρεί ότι οι γυναίκες εισέρχονται συνήθως σε τομείς επαγγελματικής και διοικητικής απασχόλησης, όπου αν και απαιτούνται ιδιαίτερα προσόντα και γνώσεις, η οργανωτική τους εξουσία είναι περιορισμένη (Savage, 1992: 146). Η G. Youngs επισημαίνει ότι η ένταξη των γυναικών στη μισθωτή εργασία με την ταυτόχρονη διατήρηση διαχωρισμών ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες και την παροχή χαμηλότερων αμοιβών στις γυναίκες επεκτείνεται όλο και περισσότερο στις πρόσφατες διεργασίες δομικού μετασχηματισμού στις παγκοσμιοποιημένες οικονομίες (Youngs, 2000: 44-58).

40 Όπως ισχυρίζεται ο Bernstein, όταν στο Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό δεν χρησιμοποιείται η ηλικία και το φύλο ως κατηγορίες, είτε για την απόκτηση και ανάπτυξη ικανοτήτων είτε για την τοποθέτηση των μαθητών σε ομάδες και χώρους, το σχολείο αποδυναμώνει τη λειτουργία αυτών των κατηγοριών στην οικογένεια και την κοινότητα (Bernstein, 1977). Επίσης, μια ανάλυση της οπτικής αυτής στο Arnot, 2006: 76-82.

ρήσεων που θα τους επιτρέψει να αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις και τα στερεότυπα που διατηρούνται σε αυτούς τους χώρους.

Φαίνεται τελικά ότι η αυθεντικότητα και το στυλ της ηγεσίας και οι οικογενειακές υποχρεώσεις δημιουργούν τη «γυάλινη» οροφή,⁴¹ η οποία δεν επιτρέπει την άνοδο των γυναικών στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας. Οι μητρικές υποχρεώσεις αφήνουν πολύ λίγο ελεύθερο χρόνο στις γυναίκες να δικτυωθούν επαγγελματικά και να αξιοποιήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο, ώστε να αναδειχθούν σε ανώτερες θέσεις. Αν η οικονομική προοπτική συνδέεται με την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία, οι γυναίκες φαίνεται ότι, ενώ υπερτερούν σε προτάσεις καινοτόμων προγραμμάτων, δεν είναι αποτελεσματικές στο θέμα της ηγεσίας των επιχειρήσεων.⁴² Η εκπαίδευση, επομένως, με βάση την προώθηση της ισότητας των φύλων οφείλει να ασχοληθεί με το πεδίο της ανάπτυξης της οικονομίας, με την έννοια της αύξησης των εναλλακτικών επιλογών, με τη συμμετοχή και των γυναικών στην αναπτυξιακή στρατηγική. Επομένως, μιλάμε για διαδικασίες δυναμικών μεταβολών που ξεκινούν από την εκτίμηση της αρχικής κατάστασης, όπως ήδη αναλύθηκε, το ρόλο των γυναικών και τον προσδιορισμό του αναπτυξιακού στόχου, ώστε να διατυπωθεί μια υπόθεση εργασίας για την ενίσχυση της οικονομίας, μέσω της συμμετοχής και του ενεργού πληθυσμού των γυναικών. Συνοπτικά, θα πρέπει διαθεματικά και διεπιστημονικά να παρουσιαστούν:

- ο ρόλος των θετικών επιστημών στη ζωή των ανθρώπων,
- ο άφυλος θετικός προσανατολισμός των σπουδών,
- η σύνδεση της τεχνολογικής καινοτομίας με το οικονομικό σύστημα,
- οι δυνατότητες διάκρισης και συμμετοχής και των δύο φύλων μέσα στους εργασιακούς χώρους,
- η συσχέτιση της εργασίας με την ανάδειξη και καταξίωση και σε άλλα επίπεδα.

Οι γενικοί αυτοί στόχοι μέσα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον αναδεικνύονται από το πλέγμα συμπεριφορών, αξιών και στάσεων που θα διαμορφωθεί. Οι γυναίκες θα πρέπει να ενθαρρύνονται να προβάλουν τις ιδέες τους, να δομούν τη σκέψη τους με θετικό τρόπο, να παρουσιάζουν ερευνητικά προγράμματα και υποθέσεις εργασίας, που να αντικατοπτρίζουν τη δημιουργική και κριτική σκέψη τους. Το κλίμα εμπιστοσύνης που σταδιακά διαμορφώνεται δομεί ταυτόχρονα και ένα αντίστοιχο κλίμα αποδοχής από το άλλο φύλο. Συνήθως στις σχολικές τάξεις, έστω και άτυπα, ενισχύονται οι μαθήτριες με ανάληψη έργου που προβάλλει τις παραδοσιακές τους ικανότητες και κλίσεις, όπως τη γλωσσική τους κατάρτιση, το λογοτεχνίζοντα λόγο, τις θεωρητικές τους σπουδές, το συναισθηματικό ύφος, την εγγενή πειθαρχία και την ηθική τους.

Μερικές από τις διαστάσεις και τα νέα θέματα που θα αναδειχθούν σε σχέση με την ενίσχυση των μαθητριών, ως μελλοντικών μελών της ανώτερης επαγγελματικής ιεραρχικής κλίμακας, είναι η ανάδειξη τους ως φορέων αξιών, θέση που περιγράφει ταυτόχρονα τη θετική σχέση με την πολιτική και την οικονομία, μέσω της ανάληψης ευθύνης και της λήψης αποφάσεων. Η στάση αυτή θα καλλιεργηθεί με τη συμμετοχή των μαθητριών στις μαθητικές κοινότητες,⁴³ στα εκπαιδευτικά προγράμματα και στις ομάδες εργασίας. Επομένως, η ενεργητική τους στάση κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να ικανοποιηθούν, εκπληρώνοντας τις δικές τους ανάγκες. Έτσι, η εκπαίδευση καλείται να αναμορφώσει τον επικοινωνιακό της λόγο, να επαναπροσδιορίσει την έννοια της ανισότητας, και να συνδέσει την οικονομική ανάπτυξη με την ενεργή συμμετοχή των γυναικών, οι οποίες θα συμβάλουν στον εκσυγχρονισμό, στη μεγέθυνση της παραγωγής, στην έρευνα και στην καινοτομία.

Η ανάληψη που γίνεται στηρίζεται σε μια προοδευτική εκπαιδευτική πολιτική, ώστε να απαγκιστρωθεί κανείς από την ψευδαίσθηση της ουδετερότητας της εκπαίδευσης και του μύθου της ισότητας των ευκαιριών, με στόχο η πρακτική των εκπαιδευτικών να αναπροσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της ιεραρχικής οργάνωσης, της πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, με τους ίδιους όρους με τους άνδρες, συνδέεται με το θεωρητικό πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης, με την ορθολογική επιλογή των «κατάλληλων» για ανώτερες θέσεις, που

41 Le Minez, S., Roux, S. (2002). "Les différences de carrières salariales à partir du premier emploi", *Economie et statistique* 351, 31-63. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2008). *Παλαιά και Νέα Επαγγέλματα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ψηφιοποιημένη έκδοση).

42 4η Περιοδική έκδοση του I.O.B.E., Παγκόσμιο Παρατηρητήριο για την Επιχειρηματικότητα.

43 Καπεράντε, Ε. & Ζάχου, Χ. (2008). «Πολιτικοί και Κοινωνικοί Προσδιορισμοί στη Λειτουργία των Μαθητικών Κοινοτήτων με Βάση τη Διάσταση του Φύλου» (υπό δημοσίευση).

πλέον δεν θα είναι μόνο άνδρες, και τη δυνατότητα της ατομικής κοινωνικής κινητικότητας που είναι και γυναικείο δικαίωμα. Το θέμα, λοιπόν, της εκπαίδευσης των μαθητριών, προκειμένου να συμμετάσχουν στην οικονομική και πολιτική ζωή χωρίς διακρίσεις, συνδέεται με την επένδυση στον άνθρωπο, ως δικαίωμα, που θα αλληλοσυσχετίσει την ιδιωτική με τη δημόσια ζωή. Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι θα πρέπει να γίνει κατανοητό από την εκπαιδευτική κοινότητα ότι οι γυναίκες:

- έχουν διαφορετική επαγγελματική εξέλιξη,
- αμείβονται με διαφορετικούς όρους,
- μεριμνούν οι ίδιες για τη φροντίδα των παιδιών τους ή την αναθέτουν,
- δαπανούν τον ελεύθερο χρόνο τους σε οικιακά έργα.

Οι διαπιστώσεις αυτές μας βοηθούν να αντιληφθούμε το πρόβλημα και να παρουσιάσουμε εναλλακτικές προτάσεις, ώστε να τροποποιήσουμε τις εμπειρίες των γυναικών στην εκπαίδευση που φαίνεται να είναι καθοριστικές στην επαγγελματική και προσωπική τους σταδιοδρομία. Φαίνεται να είναι απαραίτητη μια πολιτική εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που θα βοηθήσει την απελευθέρωση των γυναικών, ώστε να βιώσουν και άλλους κοινωνικούς ρόλους, να ενισχυθούν με το συντονισμό προγραμμάτων, τα οποία θα επαναπροσδιορίζουν την πρόοδο, την επιτυχία και την αποτελεσματικότητα. Πρόκειται για μια διαδικασία αναμόρφωσης των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, ώστε να καταργηθεί το φύλο ως κριτήριο διάκρισης στην εκπαίδευση και προσδιορισμός των διαφορετικών «αναγκών», «ενδιαφερόντων» και «προοπτικών».

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Το θέμα της ισότητας των φύλων συνδέεται με ένα ευρύτερο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο που ενοποιεί τη θεματολογία υπέρ των δικαιωμάτων του ανθρώπου.⁴⁴ Στην εντατικοποίηση του ακτιβισμού υπέρ των δικαιωμάτων,⁴⁵ η κοινωνία των πολιτών μέσω της εκπαίδευσης δημιουργεί μία τάση για διασφάλιση και ενίσχυση προοδευτικών στόχων και οραματισμών. Το θέμα της ισότητας των φύλων επαναφέρει τη συζήτηση στο ζήτημα της ισότητας των πολιτών. Στο χώρο του σχολείου η πολιτική εκδοχή της ισότητας, με την ιδιότητα των μαθητριών και μαθητών ως πολιτών, υπογραμμίζει την ανακατανομή των ρόλων των ατόμων, τη συμμετοχή και την απάλειψη στερεοτύπων, τα οποία ερμηνεύονται με βάση την ανωτερότητα ή την κατωτερότητα με προδιαγεγραμμένες κατηγοριοποιήσεις διακρίσεων. Δίχως να αμφισβητούμε τη σημαντική συμβολή των υπερεθνικών και εθνικών θεσμών στην οργάνωση και στην προώθηση ενός συστήματος δικαιωμάτων του ανθρώπου, παραμένει ζητούμενο για την εκπαίδευση η ανεύρεση νέων διόδων, μέσω των οποίων μαθήτριες και μαθητές θα ενθαρρυνθούν να αναλάβουν ρόλους πέρα από τους προκαθορισμένους, παραδοσιακούς, περιοριστικούς και ουσιαστικά αντιτιθέμενους στην οπτική της απρόσκοπτης ανάπτυξης του ατόμου, της συμμετοχής στην ευτυχία και στην πρόοδο με αυτορρυθμιζόμενους και ευέλικτους στόχους.

Στην παιδική και εφηβική ηλικία πρέπει να αναδεικνύεται η ενοποιητική διάσταση της δημοκρατικής ταυτότητας που εμπεριέχει την αναθεώρηση οπτικών για την ανισότητα και την παθητική αποδοχή των θεμάτων.⁴⁶ Προβαίνοντας στους κατάλληλους συνδυασμούς, προβάλλεται το άτομο με ένα πλήγμα δυνατών επιθυμιών και προτιμήσεων, που συνδέονται με την επιτυχία – στο πόσο τελικά θα ικανοποιηθεί το άτομο ώστε να αξιολογήσει θετικά τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους. Το κριτήριο αυτό της επιτυχίας, ειδικά για τις μαθήτριες, περιλαμβάνει έναν άλλο στοχασμό για τη ζωή που συσχετίζει το παρόν με το μέλλον μέσα από ένα πλαίσιο εμπειριών και κοινωνικών προσδιορισμών που οι φορείς έχουν προερμηνεύσει στα διάφορα στάδια της ηλικίας τους για αυτές. Με απλά λόγια, ο/η εκπαιδευτικός δίνει τη δυνατότητα επαναδόμησης ενός σχεδίου ζωής αναμορφώνοντας τις παραδοσιακές ίσως αντιλήψεις για τον καθορισμό των επιθυμιών, των προτιμήσεων και των σχεδίων για τη ζωή, που μπορούν να «σκεφτούν» οι μαθήτριες και να είναι «νομιμοποιημένο» στο υπάρχον σύστημα.

Συνεπώς, μια εκπαιδευτική πολιτική εστιασμένη στα δικαιώματα⁴⁷ σταδιακά δημιουργεί προϋποθέσεις κατανόησης του εαυτού, μέσα από την αναγνώριση και κατανόηση των άλλων. Έτσι, αν η μοναδικότητα και η ατομικότητα είναι το ένα στοιχείο, το άλλο είναι το κοινωνικό σύνολο. Το σχήμα της ισότητας δομείται μέσα από τη θετική οπτική των άλλων, αναδεικνύοντας κοινούς στόχους, προσδοκίες, επιθυμίες σε ένα πλαίσιο κοινών συνθηκών ύπαρξης.

Στην εκπαίδευση συγκροτούμε αναλύσεις για το τι πράττουμε και πώς θα πρέπει να εργαστούμε με βάση τα καθημερινά βιώματα, τις επιστημονικές θεωρίες και το διάλογο που αναδεικνύει, προβάλλει ζητήματα και παρουσιάζει σχήματα λύσεων. Γίνεται λόγος για μια διερεύνηση της εκπαιδευτικής πράξης σε σχέση με τις συνέπειες στον κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό τομέα, αναγνωρίζοντας το ρόλο των μαθητριών και μαθητών στα διάφορα υποσυστήματα. Με μία έννοια θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για στροφή της εκπαίδευσης στον πραγματικό κόσμο, όπου η γνώση συναντά την πραγμάτωση

44 Dworkin, R. (2006). *Ισότητα: Ισότητα Ευμερίας, Ισότητα των Πόρων*, Αθήνα: Πόλις.

45 Waldron, J. (1984). *Theories of Rights*, Oxford: University Press. Steiner, H. (1986). *Putting Rights in their Place: An Appraisal of Amartya Sen's Work on Rights*, Manchester: University of Manchester.

46 Για μια ερμηνεία της Δημοκρατίας με βάση το πλήγμα των δικαιωμάτων που εμπεριέχει τη δυνατή παρέμβαση της Κοινωνίας των Πολιτών, βλ. Barder, B.R. (2007). *Ισχυρή Δημοκρατία, Συμμετοχική Πολιτική για μια Νέα Εποχή*, Αθήνα: Παπαζήση.

47 Ishay, M.R. (2008). *Η Ιστορία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: από την αρχαιότητα ως την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Σαββάλας.

του ατόμου μέσα στην κοινωνία. Επομένως, διακρίνουμε μορφές γνώσης και ερμηνείας, ώστε οι εκπαιδευτικοί να σκεφτούν πολιτικά για τον κοινωνικό κόσμο αναδεικνύοντας έννοιες, όπως:

- η ισότητα στην προσωπική επιτυχία,
- η ισότητα στην ευημερία,
- η ισότητα στην πρόοδο,
- η ισότητα στην κοινωνική καταξίωση.

Η προσέγγιση αυτή προκρίνει μια ουσιαστική διεπιστημονική και διαθεματική προσέγγιση, η οποία δεν είναι κατασκευή ή απομονωμένη επιστημονική μέθοδος, αλλά αναγκαιότητα για την έμφυλη κατανόηση των τομέων της κοινωνικής ζωής. Στην πορεία του θέματος για τη μελέτη των ζητημάτων για την ισότητα παρατηρείται μία επικέντρωση στο θέμα των νομοθετικών πλαισίων, η οποία εντοπίζει τις διάφορες διαστάσεις προώθησης των δικαιωμάτων⁴⁸ των γυναικών με έμφαση στην άφυλη εκδοχή της δικαιοσύνης. Οι νόμιμοι αποδέκτες των δικαιωμάτων, οι γυναίκες, θα έπρεπε να είναι ικανοποιημένες μέσα σε μια κοινωνία πρόνοιας για τη γυναίκα. Πρακτικά όμως παρατηρείται η δυναμική των αντιστάσεων, το εύρος ενός αντιθετικού λόγου, που ακυρώνει σε πολλές περιπτώσεις την ίδια τη νομοθεσία, καθιλώνει τις γυναίκες και στερεί από την κοινωνία την παρουσία τους.

Με βάση αυτή την πραγματικότητα, καλείται η εκπαίδευση να οριοθετήσει έναν νέο προγραμματισμό που να βασίζεται στη θεωρητική και πρακτική ύπαρξη δικαιωμάτων και στην υποχρεωτική εφαρμογή τους. Επομένως, αναφερόμαστε σε ένα σχεδιασμό στα παρακάτω επίπεδα:

- θεωρία ισότητας που να αναδεικνύει τους συμπληρωματικούς ρόλους των δύο φύλων σε μια δημοκρατική κοινωνία,
- ενημέρωση στο θέμα της νομοθεσίας για την ισότητα,
- διαμόρφωση ενός πολίτη που θα έχει ενεργό ρόλο στην κοινωνία,
- σύστημα εμπιστοσύνης, προσωπικής ασφάλειας με την ανάπτυξη ηθικών αρχών και αξιών που θα αναδεικνύουν το άτομο μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι το θέμα των δικαιωμάτων, που παράλληλα πρέπει να εξετάζεται με την ισότητα, θα πρέπει να διερευνηθεί εις βάθος, να αναγνωριστεί ότι το σχολείο μπορεί –και πρέπει– να συμβάλει όχι μόνο στην ενημέρωση των μαθητριών και των μαθητών, αλλά και στην ανάπτυξη καθημερινών στάσεων και επικοινωνιακού λόγου, που να στηρίζει και να δομεί σχέσεις ισότητας.

---

⁴⁸ Μια ανάλυση για το θέμα των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως της κοινωνικής ασφάλειας, της παιδείας και της υγείας στο Όμιλος Α. Μάνεση, Γ. Σωτηρέλης, & Χρ. Τσαϊτουρίδης (επιμ.) (2008). *Κοινωνικά Δικαιώματα και Κρίση του Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα: Σαββάλας.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Η αρχή της ισότητας εμπεριέχει την έννοια του δικαιώματος⁴⁹ ως προϋπόθεση λειτουργίας του κράτους δικαίου, που καθορίζει τη νομοθεσία και τη νομιμότητα των πράξεων, τις οποίες δημοσιοποιούν τα Κοινοτικά Όργανα. Στο νομοθετικό πλαίσιο εστιάζουμε την προσοχή μας στο Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο και στο αντίστοιχο Εθνικό. Ειδικότερα, αναφερόμαστε στις καθοριστικές οδηγίες και συνθήκες που αναγορεύουν την τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε προϋπόθεση της νομιμότητας:⁵⁰

- Συνθήκη της Ρώμης (1958). Με οικονομικούς όρους δίνεται έμφαση στην ισότητα των αμοιβών μεταξύ εργαζόμενων ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία. Συνδέεται με ωφελήματα που απορρέουν από την έννοια της ισότητας ως ίσης μεταχείρισης και τελικά απαγόρευσης των διακρίσεων.⁵¹
- Συνθήκη του Μάαστριχτ (1991).⁵² Το θέμα της ισότητας προωθήθηκε μέσω του Πρωτοκόλλου κοινωνικής πολιτικής που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη. Ειδικότερα, αναφέρεται στην ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών δίνοντας έμφαση σε ζητήματα κοινωνικής μέριμνας, διαλόγου, κοινωνικής προστασίας και δικαιωμάτων, κοινών και για τα δύο φύλα.
- Συνθήκη του Άμστερνταμ (1999).⁵³ Η ισότητα των γυναικών και των ανδρών εμπλουτίζεται με την έννοια της ισότητας των ευκαιριών, δηλαδή της δημιουργίας «δομικών» ευκαιριών για τις γυναίκες σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Είναι καθοριστική η νομική θεώρηση για την εφαρμογή του «gender mainstreaming», δηλαδή της αναφοράς του φύλου σε όλες τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ισότητα πλέον ως δικαίωμα προωθείται σε στόχο-υποχρέωση της Ένωσης και ως οπτική επηρεάζει όλες τις θεματικές της.
- Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (1999).⁵⁴ Πρόκειται για την καταγραφή και την κατηγοριοποίηση των δικαιωμάτων σε έξι κεφάλαια: αξιοπρέπεια, ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη, δημοκρατία και δικαιοσύνη. Ειδικότερα, το άρθρο 23 αναφέρεται στην ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών. Με τη θεώρηση της αναγκαιότητας διορθωτικών μέτρων, επισημαίνει την ανάγκη παρέμβασης με την υιοθέτηση μέτρων «υπέρ του υπο-εκπροσωπούμενου φύλου». Έτσι, νομιμοποιείται η παρέμβαση υπέρ των γυναικών, οι οποίες, όπως εξειδικεύεται στο άρθρο 33, θα «μπορούν να συνδυάζουν την οικογενειακή με την επαγγελματική ζωή».
- Σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁵⁵ Η προώθηση της ισότητας ενισχύθηκε με την κατηγοριοποίησή της ως «αξία» της Ένωσης. Επομένως –ως κοινή πολιτισμική αξία των ευρωπαϊκών κρατών που συνδέεται με τα προτάγματα της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύ-

49 Συνενωθείσες υποθέσεις Razzouk and Beydoun, C-75 και 117/82, Συλλ. 1984, σ. 1509, CMLR1984, σ. 470, Ρ κατά S, υπόθεση C-13/94, Συλλ. 1996, σ. 1-2143: «Η εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου είναι τμήμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του 1961 και τη ΔΣΕ 111», Docksey, «The Principle of Equality between Women and Men as a Fundamental Right under Community Law», *ILJ* 1991, σ. 258, Στάγκος, Π.Ν., (2004). *Η Δικαστική Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην Κοινοτική Έννομη Τάξη*, Θεσ/νίκη: Σάκκουλας, σσ. 134-146.

50 Για μια μελέτη της πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων στην Ε.Ε., βλ. Στρατηγάκη, Μ. (2003). «Πολιτικές για την Ισότητα των Φύλων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συμπτώσεις και Αντιφάσεις στην Πορεία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», *Παγκοσμιοποίηση και Σύγχρονη Κοινωνία*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 175-188.

51 Γιαννακούρου, Στ. (2008). *Η Ίση Μεταχείριση Ανδρών και Γυναικών κατά το Κοινοτικό και το Ελληνικό Εργατικό Δίκαιο*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

52 Δαγτόγλου, Π.Δ. (1993). *Βασικά Στοιχεία της Συνθήκης του Μάαστριχτ - Μία κριτική ανάλυση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

53 Δαγτόγλου, Π.Δ. (1999). *Βασικά Στοιχεία της Συνθήκης του Άμστερνταμ - Μία κριτική ανάλυση*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

54 Λυμούρης, Ν. & Περράκης, Στ. (2003). *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας. Παπαδημητρίου, Κ. (2001). «Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: προπομπός της συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *ΤοΣ* 6/2001, σ. 1208, του ίδιου, «Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και κανονιστική λειτουργία του», *ΕΕΕυρΔ* 1:2001, σ. 521.

55 Στεφάνου, Κ. & Λυμούρης, Ν. (επιμ.) (2003). *Ευρωπαϊκή Θεολογία. ΙΙ. Το Σχέδιο Ευρωπαϊκού Συντάγματος*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

γύνης, της κουλτούρας της πολιτειότητας– ενισχύει ιδιαίτερα το κίνημα προς τη μεγαλύτερη πολιτική και κοινωνική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ειδικότερα, ο Ευρωπαϊκός Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης ενσωματώθηκε στο Σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης. Εάν το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα είχε επικυρωθεί από το σύνολο των κρατών-μελών, θα υπήρχε μία νομική δεσμευτικότητα συνταγματικού χαρακτήρα.

- Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2007).⁵⁶ Αν και εγκαταλείπεται η συνταγματική αντίληψη, διατηρούνται όλες οι διατάξεις αναφορικά με την ισότητα ανδρών και γυναικών ως αξία, η οποία είναι κριτήριο για τη διαδικασία προσχώρησης των υποψήφιων κρατών στην Ένωση, αλλά και την αναστολή δικαιωμάτων με την παράβαση των αξιών των άρθρων των σχετικών με την ισότητα.

Με βάση το διεθνές δίκαιο, παρατηρούμε ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις σε εθνικό επίπεδο που, λαμβάνοντας υπόψη και τις γενικές αναφορές στο Σύνταγμα, θεμελιώνουν την οπτική της ισότητας και για τα δύο φύλα. Ειδικότερα, προωθούνται ρυθμίσεις, ώστε οι γυναίκες να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες σε όλους τους τομείς. Διαφαίνεται η πρόθεση του νομοθέτη, η νομοθετική επιταγή να προωθήσει ένα κλίμα αλληλαγών σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής, κοινωνικής, πολιτιστικής ζωής και τα υποσυστήματα, όπως η εκπαίδευση, να αναπροσαρμόσουν θέσεις και στάσεις ως προς το θέμα της ισότητας, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι το γυναικείο φύλο υπολείπεται σε δικαιώματα και αναγνωρίζοντας την ανάγκη αναπροσαρμογών για την πραγματική ισότητα των δύο φύλων.

Έτσι, παρ' όλο που θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τις δικαϊκές προόδους στο ζήτημα της ισότητας, εξακολουθεί να υπάρχει η ανισότητα στα διαφορετικά επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής, τα οποία οι δικαϊκές κανονικότητες δε φαίνεται να μπορούν να ρυθμίσουν, ακόμη και στις ανεπτυγμένες χώρες, με αποτέλεσμα να υπάρχει εμφανής αναντιστοιχία, για παράδειγμα, ανάμεσα στις νομοθετικές προβλέψεις για την επαγγελματική ισότητα και τη διαμορφούμενη επαγγελματική κατάσταση.⁵⁷

56 Παναγιωτόπουλος, Π. (2007α). «Η Ευρωπαϊκή Ένωση σε Εξέλιξη. Η Συνθήκη της Λισαβόνας για την Αναθεώρηση των Ιδρυτικών Συνθηκών της». *Ευρωπαϊκή Πρόκληση*, <http://www.proeuro.gr>.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2007β). «Η Εντολή προς τη Διακυβερνητική Διάσκεψη για την Τροποποίηση των Συνθηκών». *Ευρωπαϊκή Πρόκληση*, <http://www.proeuro.gr>.

57 Laufer, J. (1984). "Égalité professionnelle, principes et pratiques", *Droit social*, 12, 736-746.

Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ο λόγος για ένα νέο εκπαιδευτικό παράδειγμα, το οποίο θα ενσωματώσει το ζήτημα της ισότητας στο αναλυτικό πρόγραμμα⁵⁸ επιβίβηλε μια ισορροπία ανάμεσα στα γνωστικά αντικείμενα ως ενδομικροκοινωνικά πεδία και τους προβληματισμούς από την κοινωνία ως εξωσυστημικό μακροκοινωνικό πεδίο. Επομένως, ο/η εκπαιδευτικός αξιοποιεί, αξιολογεί και αποφασίζει με βάση τα επισυμβαίνοντα μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα ή έξω από αυτό και διαμορφώνει ένα πλαίσιο δράσεων ανάλογα με τις εκπαιδευτικές του προτεραιότητες. Τελικά, το τι είναι ορθολογικό, σωστό ή αληθές ερμηνεύεται και από τον/την εκπαιδευτικό. Επομένως, για να περιληφθεί το ζήτημα της ισότητας στο αναλυτικό πρόγραμμα⁵⁹ είναι απαραίτητο να εκτιμηθεί και να κατανοηθεί, ως ζήτημα, η δομική ανισότητα και η δυνατότητα παρέμβασης του σχολείου για τη διαμόρφωση έμφυλων σχέσεων ισότητας.

Ο προσδιορισμός του ανδρισμού και της θηλυκότητας, ο οποίος παράγεται κοινωνικά και πολιτιστικά, τυπικά ή άτυπα, νομιμοποιείται από τους φορείς εξουσίας και επανεξετάζεται στην εκπαίδευση από τους/τις εκπαιδευτικούς που «επηρεάζουν» το νόημα αυτών των προσδιορισμών και ρόλων. Ακόμη και το ίδιο το στερεότυπο του να είσαι άνδρας, που συχνά συνδέεται με τη δύναμη, την εξουσία, την κυριαρχία, το γόητρο, το υψηλό εισόδημα, πιθανά να βιώνεται καταπιεστικά και από τους άνδρες. Έτσι, η έμφαση στο αναλυτικό πρόγραμμα στα θέματα ισότητας προβάλλεται ως απελευθερωτική οπτική και για τα δύο φύλα με τη σχηματοποίηση θέσεων για την αυτοπραγμάτωση σε κάθε περιβάλλον με βάση τους κοινωνικούς όρους του σεβασμού των δικαιωμάτων. Σε μία αναμόρφωση της εκπαιδευτικής στάσης σχετικά με τα θέματα ισότητας, αποκτά ιδιαίτερη αξία ο εκπαιδευτικός ρόλος της γλώσσας, της κουλτούρας και της ιδεολογίας μέσα από εκπαιδευτικές, δημιουργικές, «πνευματικές» πρακτικές.

Οι συμβάσεις της συντήρησης που –ρητά ή άρητα– διατήρησαν την ανισότητα ως σύστημα που συνδέεται με την «προνοιακή» φροντίδα της γυναίκας ως αδύναμης, αδύνατης παρουσίας, ακυρώνονται με το δυναμικό θεσμοποιημένο πλαίσιο της ισότητας, όπως προβάλλεται και για την εκπαίδευση, όπου πλέον η ισότητα δεν αντιμετωπίζεται ως σχήμα λόγου που πρέπει κανείς να τοποθετηθεί υπέρ ή κατά, αλλά ως ορθολογική πραγματικότητα, κοινωνική αναγκαιότητα, εκπαιδευτικό προαπαιτούμενο και πολιτική ανάγκη για τη δημιουργία ισότιμων πολιτών, ολοκληρωμένων υποκειμένων.

Αυτό που θα θέλαμε να επισημάνουμε είναι η σύνδεση της ισότητας με ένα διαφορετικό διάβασμα της ιστορίας, της γεωγραφίας, των μαθηματικών κ.λπ., ώστε να προβάλλουμε και να γενικεύσουμε ιδέες δημιουργώντας νέα πολιτισμικά πρότυπα. Σταδιακά, μέσα από αυτό το διαφορετικό διάβασμα θα ανατραπούν και οι παραδοσιακές, τυπικές ή άτυπες, «αφηγήσεις», που συνδέονταν με τις διαφορετικές προσδοκίες, όσον αφορά στη συμπεριφορά, την πνευματικότητα και το ρόλο ανδρών και γυναικών. «Συνθηματικά» θα μπορούσε να πει κανείς ότι η εκπαίδευση έχει ανάγκη την ισότητα και η ισότητα την εκπαίδευση σε μια ανάλυση των σχέσεων της εκπαιδευτικής διαδικασίας με το φύλο.

Οι κατηγοριοποιήσεις των γυναικών με βάση τις γυναικείες ιδιότητες της διαίσθησης, της στοργής, της ευαισθησίας και της υποκειμενικότητας όχι μόνο δεν εμπλούτισαν την οπτική για το φύλο, αλλά

58 Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Φρόση, Λ. (επιμ.) (2003). *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα: προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Αδαμοπούλου, Ο., Δαλακούρα, Α., Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., Σμυρνή, Ι., Φρόση, Λ., Χασεκίδου-Μάρκου, Θ. (2000). *Ισότητα των Φύλων. Ο Ρόλος των Εκπαιδευτικών: Φάκελος Παρεμβατικών Μαθημάτων*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας. Μαραγκουδάκη, Ε., Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., Ζιγού-Καραστεργίου, Σ., Ιωάννου, Αικ. & Περράκη, Ε. (2007). *Βιβλίο-Εγχειρίδιο για τους/τις Εκπαιδευτικούς*. Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ, Κατηγορία Πράξης 4.1.1.δ.: Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία, Παν/μιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

59 Βλ. την εκτενή μελέτη της Ζιγού (2006) για το θέμα της διερεύνησης του φύλου στη γενική επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση.

θεωρήθηκαν και αρνητικές επισημάνσεις για το ρόλο τους στο δημόσιο βίο. Οι πνευματικές κλίσεις και ιδιαιτερότητες τις διαφοροποίησαν από τους άνδρες, καθώς το θετικό πνεύμα του ορθολογισμού ερμηνεύθηκε ότι χαρακτηρίζει αποκλειστικά τους άνδρες.⁶⁰ Με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση, φαίνεται να λειτουργεί ένα σύστημα χαρακτηρισμού των μαθημάτων που, αν και τυπικά όλα τα μαθήματα είναι κοινά και για τα δύο φύλα, κάποια θεωρούνται γυναικεία, επιλέγονται ως τέτοια από τα κορίτσια, μέσω αυτών μεταβιβάζεται και ανατροφοδοτείται η θηλυκότητα, η οποία αντικειμενοποιείται και διαχέεται και σε άλλα επίπεδα της καθημερινής ζωής.

Αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις ότι, και όταν ακόμη τα κορίτσια επιλέγουν θετικούς τομείς, οδηγούνται προς μια θεωρητικοποίηση της προσέγγισης και μία έμμεση διάκριση ως προς το φύλο, με τη συνήθη παρατήρηση ότι τα κορίτσια είναι καλά στη θεωρία και τα αγόρια στις ασκήσεις. Σταδιακά, επομένως, περνάμε σε άλλη οπτική της ανισότητας μέσα στην εκπαίδευση, η οποία ορίζεται ως ένα σύνολο αντιστάσεων στην προσπάθεια προς την ισότητα και την ανάδειξη ενός ενοποιητικού συστήματος προδιαθέσεων, ικανοτήτων και φιλοδοξιών. Η θεώρηση αυτή της ανισότητας μεταβιβάζεται στις σχέσεις των φύλων μέσα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον και άτυπα νομιμοποιείται στην αγορά εργασίας και στον καταμερισμό του οικιακού έργου, καθώς η εκπαίδευση προσδιορίζει τα άτομα μέσα από την περιοριστική οπτική της υπόρρητης αναφοράς στις διαφορετικές ικανότητες. Το ίδιο το μοντέλο για τη σχέση των μαθητριών με τις ενότητες μαθημάτων, για παράδειγμα η απομνημόνευση, η πολύωρη μελέτη κ.ά. καταγράφονται και ως «προσόντα» από τους εργοδότες, οι οποίοι επισημαίνουν την πολύωρη ενασχόληση των γυναικών σε δουλειές ρουτίνας, όπου τελικά δε χρειάζεται πολλή σκέψη αλλά ίσως επιδεξιότητα, σε αντίθεση με τους άνδρες που είναι καλοί στην κριτική, δημιουργική σκέψη και στην οργανωτική εργασία. Επομένως, όχι τυχαία, μέσω ενός τυπικά ουδέτερου οργάνου του αναλυτικού προγράμματος και μιας τυπικά ουδέτερης εκπαιδευτικής πρακτικής, οι μαθήτριες επιλέγουν επαγγέλματα φροντίδας, διεκπεραίωσης, προώθησης προϊόντων, χρήσης υπολογιστών κ.λπ.⁶¹ Εάν αυτό το πλέγμα των σχέσεων που διαμορφώνεται στην εκπαίδευση το συσχετίσουμε με τις εμπειρίες των κοριτσιών στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, αντιλαμβανόμαστε το δομικό σύστημα που καθορίζει τον προσανατολισμό τους στην επαγγελματική και προσωπική τους σταδιοδρομία.

Ταυτόχρονα, μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα κατάκτησης της γνώσης, ο επιστημονικός λόγος για την ισότητα πρέπει να αναδιοργανώνει μία θεώρηση για την ηθική ως ένα συνολικό, γενικό αξιακό σύστημα, το οποίο δε διαχωρίζεται με βάση το φύλο. Επομένως, δομούνται κοινωνικές σχέσεις σε ένα πλαίσιο αξιακών προσδιορισμών που διέπουν την ανθρώπινη δράση σε ένα συνδυασμό λογικής και συναισθήματος, όπου το άτομο καθορίζεται ηθικό ή ανήθικο όχι με βάση τις προσδοκίες σύμφωνα με το φύλο του, αλλά με βάση το κοινό ηθικό δομικό πλαίσιο. Σταδιακά, η νοηματοδότηση «άτομο» θα αντικαταστήσει την κοινωνική κατασκευή «ανδρικό και γυναικείο φύλο» με αναδιάρθρωση των πτυχών της καθημερινότητας, μέσω των εκπαιδευτικών πρακτικών για τη διαμόρφωση ταυτοτήτων που θα βασίζονται στον αυτοκαθορισμό των υποκειμένων και στη δυνατότητα συνεχούς εξέλιξής τους.

60 Βλ. μια γενική θεώρηση για το ζήτημα στο: Evans, M. (2003). *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

61 Perrot, M. (1987). "Qu' est-ce qu' un métier de femme?", *Le mouvement social*, 140, 3-8.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΙΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Όπως έχει αναφερθεί, το θέμα της ισότητας, τυπικά ή άτυπα, σε μια δημοκρατική διαπολιτισμική κοινωνία θα πρέπει να εφαρμοστεί ως παράδειγμα στη συγκρότηση και συλλογική εμπέδωση ενός μοντέλου, το οποίο θα προάγει τον αναστοχασμό και τη διερεύνηση σε θέματα ισότητας, δικαιοσύνης και δυναμικής συμμετοχής των ατόμων. Αναφερόμαστε σε ένα νέο έθος που, μέσω της γνωστικής ευαισθησίας και του ουμανισμού, θα προάγει τις κοινωνίες των ανθρώπων. Θα ερμηνεύσει την ισότητα ως προσπατούμενο για την πραγμάτωση και τη δόμηση αξιακού συστήματος και κανονιστικού πλαισίου στις μεταβαλλόμενες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Επομένως, η ισότητα αναδεικνύεται σε μία σταθερή συνιστώσα που ως αξία καθορίζει τις συλλογικές σχέσεις των ανθρώπων, προκειμένου να αντεπεξέλθουν ως πολίτες, άτομα και κοινωνίες στις ρευστές πραγματικότητες. Έτσι, το θέμα της ισότητας αποκτά γνωστικό περιεχόμενο, ηθικό κύρος και πολιτικό βάρος. Στο πλαίσιο αυτό, η αναχρονιστική οπτική είτε της αποσιώπησης του θέματος της ισότητας είτε της αποσπασματικής της παρουσίας ανατρέπεται, καθώς όλο το σύστημα οριοθετείται σε έναν «αντικειμενικό-επιστημονικό» άξονα.

Το θέμα επομένως της σύνδεσης της αξίας της ισότητας με την εκπαίδευση εμπεριέχει το ουμανιστικό κομμάτι της χειραφέτησης των υποκειμένων, της αναγνώρισης και του σεβασμού της προσωπικότητας του ατόμου ταυτόχρονα με τη σταδιοδρομία ζωής. Η σταδιοδρομία ζωής αναλύεται:

- στην προσωπική ολοκλήρωση,
- στην οργάνωση οικογένειας,
- στον επαγγελματικό καθορισμό,
- στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων,
- στην ανάληψη πολιτικών ρόλων.

Η εκπαίδευση θα πρέπει να συμβάλει στην αλλαγή της προκαθορισμένης πορείας των κοριτσιών και των αγοριών. Τελικά, θα οργανωθεί ένα πλαίσιο εργασίας για την ενίσχυση της ισότητας, προκειμένου να τροποποιηθεί η συντηρητική «αυτοεκπληρούμενη πρόβλεψη» για το ρόλο των δύο φύλων, ανατρέποντας τις αντίστοιχες συντηρητικές προοπτικές σταδιοδρομίας. Έτσι, στόχος είναι η αλλαγή των στάσεων και συμπεριφορών που θα δομήσουν ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα, μια διαφορετική κοινωνική οργάνωση, ακυρώνοντας προκαταλήψεις σε επάλληλα επίπεδα, ως μια πολιτική κατά των διακρίσεων, όπου ο ανταγωνισμός θα επανανοηματοδοτηθεί με άλλους όρους που θα έχουν σχέση με τις γνώσεις, τις ικανότητες, την επιχειρηματικότητα, τις καινοτόμες προτάσεις ως ιδιότητες, οι οποίες δεν θα είναι προσδιορισμένες με βάση το φύλο, αλλά με βάση τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των ατόμων.

1. Θεωρητικές Επιστήμες

1. Ιστορία

Η μορφή της ιστορίας που κυριαρχούσε συνήθως συνδεόταν με την εννοιολόγηση, τη συγκρότηση και την εγχάραξη της εθνικής ταυτότητας. Ο εθνικισμός, ο ανδρισμός και ο πολίτης, με την έννοια πλέγματος δικαιωμάτων που αποδίδονταν στον άνδρα, ήταν ενσωματωμένα σε αυτή την οπτική. Η ιστορία δομείτο γύρω από τη δράση των δυνατών ανδρών, πατριωτών, οι οποίοι στελέχωναν το στρατό, τα κέντρα αποφάσεων και είχαν το δυναμικό πρόταγμα στην αντιμετώπιση του εχθρού ή στη χάραξη της πολιτικής. Οι γυναίκες βρίσκονταν στο παρασκήνιο και, όταν προβάλλονταν, ήταν οι αδύναμες υπάρξεις σε ρόλους βοηθητικούς και φροντίδας ως συνέχειας του μητρικού τους ρόλου.

Η μορφή της ιστορίας, όπως παρουσιάζεται σήμερα, σε μια παγκοσμιοποιημένη εκδοχή, με την τάση

να αναφερθεί η καθημερινότητα των ανθρώπων, η πολιτισμική, πολιτική και κοινωνική διάσταση,⁶² αφήνει περιθώριο να διαφανεί ο ρόλος των γυναικών στα διαφορετικά επίπεδα ζωής των ανθρώπων.⁶³

Με βάση αυτή την προσέγγιση, παράλληλα, μορφοποιούνται οι τρόποι με τους οποίους η κυρίαρχη ιδεολογία κάθε περιόδου συγκροτεί τις θεσμικές ρυθμίσεις και κειμενικές εκδοχές των κατασκευών, όπως η ανισότητα, η οποία δεσπόζει με διαφορετικό περιεχόμενο στις διάφορες ιστορικές περιόδους. Στην προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να παραθέτουν κείμενα που να παρουσιάζουν διαφορετικές εκδοχές ανάγνωσης της ιστορίας, με στόχο οι μαθήτριες και οι μαθητές να μυσούνται στην αποκάλυψη του πολιτισμικού και ιδεολογικού συστήματος.⁶⁴ Τελικά, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το νόημα του κειμένου στον τρόπο παραγωγής και εκφοράς του λόγου, στην κατασκευή και μεταβίβαση του νοήματος,⁶⁵ ώστε να αναδειχθεί η ιστορική συγκυρία, μέσα στην οποία δομούνται κοινωνικές σχέσεις, ρόλοι και ταυτότητες.

Επομένως, το θέμα της ανισότητας ή το αίτημα της ισότητας προσδιορίζεται και εγγράφεται σημασιολογικά στο πλαίσιο αναφοράς του, το οποίο είναι πολυσύνθετο και επενδεδυμένο με διαφορετικούς οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς προσδιορισμούς. Η ιστορική προσέγγιση θα πρέπει να αξιοποιεί τον τόπο και το χρόνο⁶⁶ ως μεταβλητές σε ένα σύστημα μελέτης των ιστορικών γεγονότων ως καταστάσεων. Έτσι, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η μελέτη θεμάτων σε διαφορετικές περιόδους και σε διαφορετικούς τόπους. Η έννοια της συνέχειας ή της ασυνέχειας, της προόδου ή της στασιμότητας νομιμοποιεί ή απορρίπτει επιλογές, οι οποίες μεθερμηνευόμενες και με βάση τα σημερινά δεδομένα νοηματοδοτούνται και αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο.⁶⁷

Ο/Η εκπαιδευτικός, στο πλαίσιο αυτό, καλείται να αναδείξει τους ρόλους των γυναικών που συνήθως αποσιωπώνται, όπως τη συμβολή τους στην οικονομική πρόοδο, το ρόλο τους στα κινήματα, τον αγώνα τους για την ειρήνη και τη δημοκρατία κ.λπ. Ο συμβολισμός του φύλου σε διαφορετικές κοινωνίες και ιστορικές εποχές θεωρήθηκε ως η παράμετρος εκείνη που θα αναδείκνυε το ρόλο των γυναικών και θα σχηματοποιούσε τη «μικρο-ιστορία» των γυναικών.⁶⁸

Έτσι, μαθήτριες, μαθητές και εκπαιδευτικοί θα συνεργαστούν σε ερευνητικές εργασίες παρατήρησης και μελέτης για να ανασυγκροτηθεί η γυναικεία παρουσία στην ιστορία, μέσα από το δυναμικό σχέδιο της προβολής των ρόλων της με τη γλωσσική αναπαράσταση των ιστορικών συμβάντων και της εννοιολόγησής τους, ώστε οι οπτικές γωνίες του νικητή ή του νικημένου, του συμμετοχού ή του παρατηρητή, του δημιουργού και της δυναμικής παρουσίας να εμπεριέχει και την κατηγορία «γυναίκες». Μέσα στο χρόνο που εκτυλίσσονται τα ιστορικά γεγονότα, θα πρέπει να εστιάσουν την προσοχή τους και στο ρόλο των ατόμων-γυναικών. Η αξιοποίηση, λοιπόν, του πλαισίου της ισότητας θα γίνει:

- με την ανάθεση συνθετικών-δημιουργικών εργασιών σε μικτές ομάδες,
- την οργάνωση ιστορικών εργαστηρίων με την αναζήτηση θεμάτων σε βιβλιοθήκες κ.λπ., και
- με την παρουσίαση προσεγγίσεων, μελετών για τη σύνδεση ιστορίας-ισότητας στην εκπαιδευτική κοινότητα.

Στο θέμα της μεθοδολογίας, ως πηγές θεωρούνται τα γραπτά μνημεία αλλά και οποιοδήποτε υλικό μπορεί να δώσει πληροφορίες για την εποχή και τη σχέση των δύο φύλων. Στόχος είναι οι μαθητές/-

62 Για την έννοια του κοινωνικού συνόλου και τη σύνδεση με το οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, βλ. ενδεικτικά Dosse, F. (1993). *Η Ιστορία σε Ψίχουλα. Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μτφ. Αγγελική Βλαχοπούλου, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 207-8.

63 Βλ. εδώ Μέρος Β', μοντέλο 1.

Βλ. ενδεικτικά Roberts, J.M. (1976). *The History of the World*. Middlesex: Penguin [ελλ. έκδ.: Roberts, J.M. (2002). *Παγκόσμια Ιστορία*, μτφ. Τρ. Παπαϊωάννου. Αθήνα: Οδυσσέας].

64 Βλ. εδώ Μέρος Β', μοντέλο 3.

Βλ. ενδεικτικά Vogel, L. (1983). *Marxism and the Oppression of Women*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.

65 Veaser, A.H. (ed.) (1989). *The New Historicism*. New York, London: Routledge.

66 Για τον προσδιορισμό του χρόνου στην ιστορική αφήγηση, βλ. Topolski, J. (1983). «Ο χρόνος μέσα στην ιστορική διήγηση και οι μεθοδολογικές αντιλήψεις για την ιστορία». *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, μτφ. Μαρία Μαραγκού-Γιώργος Μαραγκός. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 149-169.

67 Βλ. εδώ Μέρος Β', μοντέλο 2.

Βλ. ενδεικτικά Rorty, R. (1993). "Feminism, Ideology and Deconstruction: A Pragmatist View". *Hypatia*, τόμ. 8, τεύχ. 2 (αφιέρωμα: «Feminism and pragmatism») (Ανοιξη 1993).

68 Scott, J. (1988). "Genre: une catégorie utile de l'analyse historique", *Les Cahiers du GRIF 37-38, Le Genre de l'histoire*, 125-153.

τριες και ο/η εκπαιδευτικός να αναπτύξουν «διάλογο» με τις πληροφορίες και τις αλληλοεπικαλυπτόμενες οπτικές που εμπεριέχουν την ισότητα ή την ανισότητα. Στη φάση αυτή προσεγγίζουν διαφορετικές διαστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας, όπως οι κοινωνικές τάξεις που ανοίγουν κι ένα άλλο πεδίο για τους/τις μαθητές/-τριες στο θέμα της ανισότητας ή της ισότητας.

Σταδιακά διαμορφώνονται μεταβαλλόμενες εμπειρίες και μέσα από τη μελέτη της ιστορίας, προκειμένου να προβληθεί η κουλτούρα των κυριαρχούμενων τάξεων και των κυριαρχούμενων φύλων. Και σταδιακά, με την ανάδειξη της αυθεντικότητας κάθε εποχής, να προβληθεί η έννοια της μεταβολής, της δυναμικής του αγώνα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων.

Τελικά, μέσα στη μακρο-ιστορία, η μικρο-ιστορία των ανθρώπων θα προβάλει την ιδιαιτερότητα των σχέσεων και την πορεία των ανθρώπων στην έκφραση των δικαιωμάτων τους. Επομένως, μιλάμε για ένα δυναμικό σύστημα κατανόησης των ανθρώπινων σχέσεων με την εξήγηση γεγονότων σε μια συνάρτηση της γλωσσικής επάρκειας και της ιστορικής σκέψης, όπου το ζητούμενο είναι η ενεργητική προσπέλαση της ιστορικής ύλης με ερευνητικές πρωτοβουλίες που στηρίζονται σε:

- υποθέσεις εργασίας,
- αναλυτικά εργαλεία μελέτης,
- ανταλλαγή επιχειρημάτων,
- συλλογική παρουσίαση.

Επομένως, η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης –με βάση την ανεύρεση των πραγματικών ρόλων των ατόμων και τις δομημένες σχέσεις ισότητας-ανισότητας ή με βάση το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα– είναι ανάλογη με την ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος μαθητριών και μαθητών στην ανεύρεση στοιχείων, με την υποβολή αρχικά από τον/την εκπαιδευτικό ανοικτών ερωτημάτων και τη δημιουργία γνωστικών, αξιολογικών και συναισθηματικών προβληματισμών, ώστε τα παιδιά σταδιακά να δομήσουν την έννοια του κοινωνικά δρώντος ιστορικού υποκειμένου στο παρελθόν και στο παρόν. Για την ενίσχυση της μελέτης αυτής είναι απαραίτητοι οι άξονες προσέγγισης:

- η κατανόηση και ο χειρισμός της ορολογίας για την ισότητα,
- η εμπλοκή του ζητήματος της ισότητας, της δημιουργικής φαντασίας στην πρακτική της ιστορικής προσέγγισης,
- η εκμάθηση, η συγκέντρωση, η αξιολόγηση και η αξιοποίηση ιστορικών πηγών,
- η δυνατότητα αξιοποίησης της τεχνολογίας και του υλικού μουσείων, εκθέσεων κ.λπ.,
- η δυνατότητα λειτουργίας της τάξης ως ερευνητικού εργαστηρίου,
- οι αναγωγές επισημάνσεων, σκέψεων και αποτελεσμάτων από το παρελθόν στο παρόν και αντίστροφα.

Η μελέτη των θεμάτων της ιστορίας, με βάση την οπτική της ισότητας ή της ανισότητας στις σχέσεις των ατόμων, ενεργοποιεί:

- την ευαισθησία του/της μαθητή/-τριας απέναντι στα θέματα ισότητας,
- τη σύνδεση παρελθόντος-παρόντος,
- την αναδρομική κατανόηση και εξήγηση γεγονότων,
- τη συγκρότηση μιας χρονικής αλυσίδας που εμπεριέχει την πορεία των ανθρώπων και την εξέλιξη της ζωής τους ως πολιτικών υποκειμένων, σε σχέση με τη συμμετοχή τους στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή.

Η σχολική χρήση της ιστορίας, με βάση την οπτική του πλέγματος ισότητα-ανισότητα ως δέσμη γνώσεων, συγκροτεί εμπειρίες και συμβάλλει στη διαμόρφωση αλληλοδιαπλεκόμενων αξόνων, οι οποίοι αναδεικνύουν:

- την ισότητα-ανισότητα στην εργασία, στην κοινωνική ζωή, στην οικογένεια, στην εκπαίδευση, στην πολιτική, στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις,
- το ρόλο των υποκειμένων ως ενεργητικών ή παθητικών ατόμων στη συντήρηση ή στην εξέλιξη των καταστάσεων.

Σε αυτή την περίπτωση, η κριτική πρόσληψη της ισότητας-ανισότητας μέσα στο μάθημα της ιστορίας ιδεολογικοποιεί την ιστορική γνώση, οδηγεί στη συνειδητοποίηση του ρυθμιστικού ρόλου των αξιολογικών προτύπων αλλά και τη δυνατότητα αλλαγής μέσα από τα ετερόκλητα κίνητρα των ιστορικών προσώπων.⁶⁹

69 Βλ. ενδεικτικά μοντέλα για τη διδασκαλία της ιστορίας στο Μέρος Β'.

2. Αγωγή του πολίτη

Το μάθημα της αγωγής του πολίτη χρησιμοποιήθηκε στο παρελθόν από την πολιτική εξουσία, για να δώσει βαρύτητα στις πολιτειακές δομές και στις σχέσεις των πολιτών με το πολιτικό σύστημα. Συνήθως ήταν ένα μάθημα που συνδυαζόταν με την ιστορία, στο πλαίσιο της θεώρησης του εθνικισμού και μιας εκλεπτυσμένης οπτικής για το ρόλο των Ελλήνων/-ίδων πολιτών στην εξέλιξη του πολιτισμού.

Σε μεταμοντέρνες συνθήκες το μάθημα της αγωγής του πολίτη μπορεί να κινηθεί σε τρία επίπεδα, με βάση:

- την ιδιότητα του πολίτη στη χώρα παραμονής,
- την παγκοσμιοποιημένη εκδοχή του πολίτη⁷⁰ του κόσμου,
- τον πολίτη, γυναίκα και άνδρα, ως φορέα αξιών, ιδεών, στάσεων και συμπεριφορών σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα.

Επομένως, σταδιακά αναπροσαρμόζουμε την οπτική για την «κοινωνική πραγματικότητα» και αποκλείονται τα υπεραπλουστευτικά επιχειρήματα της σύνδεσης της κατωτερότητας των γυναικών με βιολογικούς προσδιορισμούς και χαρακτηριστικά ως προς τις έμφυτες δυνατότητές τους, καθώς αναδεικνύεται η ενοποιητική κατηγορία πολίτη.

Το μάθημα λοιπόν προσφέρεται για να προβληθούν και να ενισχυθούν αρχές και θέσεις σχετικά με την ισότητα, η οποία εμπεριέχεται ως έννοια στην ιδεολογία του πολιτισμού. Ειδικότερα, αναφερόμαστε στην πολιτική της ισότητας που διαπερνά τις σχέσεις των ατόμων ανεξάρτητα από το φύλο, την εθνικότητα, τη φυλή, τη θρησκεία. Επομένως, το θέμα της ισότητας των φύλων τοποθετείται μέσα στο γενικότερο πλέγμα της ισότητας των ανθρώπων. Η προσέγγιση αυτή σημαίνει ότι ο/η εκπαιδευτικός με τις μαθήτριες και τους μαθητές του/της αντιλαμβάνονται το όλο πλαίσιο στη βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κι εδώ το εθνικό δίκαιο συγκρίνεται με το ευρωπαϊκό, τις αποφάσεις των διεθνών οργανισμών, το ρόλο των ομάδων πίεσης, τα εκπεφρασμένα αιτήματα των Μ.Κ.Ο. και τη διαχρονική συνθηματολογία, τα ιδεολογήματα και τις θεωρήσεις των κοινωνικών κινημάτων.

Ο/Η εκπαιδευτικός, μέσα από τη θεωρητική οργάνωση του μαθήματος, μαζί με τους/τις μαθητές/-τριές του/της αναζητούν το πλαίσιο δράσης των ομάδων, την έννοια και τη δυναμική των κοινωνιών για ισότητα. Οι συζητήσεις και ο διάλογος την περίοδο αυτή έχουν έντονο και διαφορετικό χαρακτήρα από προηγούμενες περιόδους, καθώς και οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες ανισότητας και οι «αόρατες» ανισότητες μεταξύ των φύλων φαίνεται να συμπληρώνουν το ρευστό πλαίσιο των ανισοτήτων.

Συνεπώς, μέσα από το μάθημα, θα πρέπει να εντοπιστούν οι μορφές ανισότητας στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό πεδίο, να γίνουν ορατές ώστε να αναζητηθούν λύσεις και να διατυπωθούν προτάσεις, αιτήματα. Οι μαθήτριες και οι μαθητές δεν πρέπει να προετοιμαστούν για την αποδοχή ενός κόσμου ανισότητας, αλλά αντίθετα να προετοιμαστούν να γίνουν δυναμικοί φορείς αιτημάτων και θέσεων για την ισότητα. Ειδικότερα, μια θεματολογία για την ισότητα θα μπορούσε να καλύψει:

- ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου,
- δημοκρατία και σύνταγμα,
- πολιτικά δικαιώματα,
- μόρφωση και ισότητα,
- συμμετοχή των πολιτών στα κοινά,
- θετική δράση και ισότητα.⁷¹

Στην ιστορία των δικαιωμάτων, θα μπορούσε να προβληθεί η πορεία προς την εξάλειψη των ανισοτήτων, μέσω και του ρόλου των διακρατικών συμφωνιών και των διεθνών οργανισμών. Επίσης, θα μπορούσε να δοθεί το πλαίσιο των αγώνων, των διεκδικήσεων για μια κοινωνία ανθρώπων που προστατεύεται η αξιοπρέπεια, η ζωή και η περιουσία τους με μια νομοθεσία που θα είναι κοινή για όλους/-ες. Το οικουμενικό όραμα των δικαιωμάτων συνδέεται με τα «ιστορικά επεισόδια», ως ορόσημα για τις σημαντικές εξελίξεις στο αίτημα μιας ιστορικοϋλικής προσέγγισης των δικαιωμάτων με οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς όρους.

Το θέμα της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων συνδέεται με την παραχώρηση Συντάγματος που ως κανονιστικό πλαίσιο ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων, περιορίζει την κρατική εξουσία και διευρύνει το πρόγραμμα των δικαιωμάτων με την προώθηση των αρχών της ισότητας και της ισονομίας.

70 Wollstonecraft, M. (1988). *A Vindication of the Rights of Woman*, London: Norton.

71 Βλ. *ένα μοντέλο μελέτης για το θέμα της θετικής δράσης* στο Μέρος Β'.

Ταυτόχρονα, μέσω της «κουλτούρας των δικαιωμάτων», που ερμηνεύεται με παγκοσμιοποιημένους νομικούς όρους, διαμορφώνεται ένα πλαίσιο που αντιπαλεύει τη βία, την καταπίεση των γυναικών και την ανισότητα σε διεθνές επίπεδο.

Η έννοια των πολιτικών δικαιωμάτων εξετάζεται σε σχέση με την πολιτική συμμετοχή στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Στο σημείο αυτό είναι εμφανής η διατύπωση παγκοσμιοποιημένων αιτημάτων των γυναικών για αλλαγή των όρων συμμετοχής και εκπροσώπησης. Εκτιμάται ότι η πολιτική τους παρουσία θα αναδομήσει τις πολιτικές επιλογές και στάσεις στα διαφορετικά κοινωνικά, εκπαιδευτικά, πολιτισμικά και πολιτικά υποσυστήματα, ώστε να επιτευχθεί η ισότητα.

Η εκπαίδευση, η συνεχής κατάρτιση επανεπιδίδει τις γυναίκες στην αγορά εργασίας και μεγιστοποιεί σταδιακά τη δυνατότητα απόκτησης στάσεων και επιλογών καριέρας, που με επαγγελματικούς όρους θα περιγράφεται ως δυναμική παρουσία σε ανώτατες ιεραρχικά θέσεις. Πρόκειται για ένα συνδυασμό γνώσης με παράλληλη ανάπτυξη «νοοτροπίας» για «αποκωδικοποίηση» του συστήματος ανέλιξης στην επαγγελματική και πολιτική ιεραρχία. Τελικά, η δια βίου εκπαίδευση μπορεί να οργανώσει, ειδικά για τις γυναίκες, μια μορφή σεμιναριακών κύκλων λειτουργικής αξιοποίησης των γνώσεών τους στο σύγχρονο επαγγελματικό και πολιτικό περιβάλλον.

Το ζήτημα της «θετικής δράσης» θα πρέπει να ερμηνευθεί όχι ως διάκριση εις βάρος των ανδρών, αλλά ως διορθωτική παρέμβαση υπέρ των γυναικών, που εκτιμάται ότι θα ενισχύσουν με την παρουσία τους την οικονομική διάσταση, την κοινωνική ευημερία και την πολιτική δράση. Πρόκειται για ένα σύστημα που εντάσσει ανθρώπινο, περιθωριοποιημένο δυναμικό, προκειμένου να αναμορφωθεί η κοινωνία και να δοθούν περισσότερες δυνατότητες για συλλογική πρόοδο. Στην εκπαίδευση, η «θετική δράση» ερμηνεύεται ως μορφή παρέμβασης υπέρ των κοριτσιών, ώστε να έχουν στήριξη στις ενότητες των «ανδρικών μαθημάτων», των «ανδρικών αθλημάτων» και των «ανδρικών ενδιαφερόντων». Η εκπαίδευση με τη διαδικασία αυτή παρεμβαίνει αναπροσαρμόζοντας τους εκπαιδευτικούς στόχους ενεργοποιώντας μεγαλύτερο αριθμό μαθητριών στην ανάληψη θέσεων καριέρας και πολιτικής στρατηγικής.

Προτείνεται το μάθημα να γίνεται με τη μορφή εργαστηρίου, έτσι ώστε ομάδες μαθητριών και μαθητών να επεξεργάζονται θέματα, να χρησιμοποιούν πληροφορίες από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και παράλληλα να ενθαρρύνονται να παρουσιάζουν εμπειρίες και βιώματα προς συζήτηση. Η δυναμική της προσέγγισης αυτών των θεμάτων στηρίζεται στη διερεύνηση, στην αξιοποίηση ποικίλου υλικού και στο σχολιασμό του με βάση την ιδιαιτερότητα που διαμορφώνει ο χρόνος και ο χώρος με τη δυναμική προβολή του έργου των ανθρώπων, ως δράση και αντίδραση στις παραδοσιακές σχέσεις υποταγής, πειθάρχησης και καταναγκασμού. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουμε τις έννοιες: ελευθερία, δημοκρατία, αξιοπρέπεια, αυτοπραγμάτωση, δικαίωμα στην ευημερία και στη ζωή. Η ίδια η λειτουργία της επικοινωνίας με τη μεσολάβηση αποδοτικών τεχνικών συμβάλλει στην προσέγγιση ανθρώπων, αξιών και πολιτισμών. Τα δίκτυα και τα πολυμέσα συνδέονται με τη δημοκρατία και νέες μορφές αλληλεγγύης, ανθρωπισμού και ανοχής.⁷²

Με τη θεωρητική προσέγγιση του θέματος της ισότητας σταδιακά οι μαθητές και οι μαθήτριες εμπλουτίζουν το περιεχόμενο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών τους μέσω της ενεργούς συμμετοχής τους στις μαθητικές κοινότητες. Προτείνεται ένας συμπληρωματικός αναστοχασμός σχετικά με τον εξορθολογισμό της οργάνωσης των κοινοτήτων, που επαναφέρει και συστηματοποιεί την επιδίωξη για αποτελεσματική λειτουργία ενός θεσμού, ο οποίος συνδέθηκε με τη θέσπιση των δημοκρατικών αρχών και στην εκπαίδευση. Το νόημα της διαδικασίας αυτής είναι η υιοθέτηση μέτρων για την εφαρμογή κανόνων δημοκρατικής συμπεριφοράς που θα επιτρέπουν την ανάπτυξη πολιτικών σχέσεων βασισμένων στην αξία της ισότητας.

Το άτομο συμμετέχει στα κοινά του σχολείου του, σε μια διαδικασία που πραγματώνεται λιγότερο ή περισσότερο ανάλογα με το βαθμό της εξέλιξης του σχολικού συστήματος, τη λειτουργία της σχολικής ομάδας και το γενικότερο ρόλο της εκπαιδευτικής κοινότητας. Σταδιακά, ο/η εκπαιδευτικός επιδιώκει τη σύνδεση των πολιτικών με τα διανοητικά στοιχεία της αγωγής, τα οποία θα δημιουργήσουν μια ισόρροπη ανάπτυξη του ατόμου, χωρίς να χαθεί η αυτονομία, η δυνατότητά του να κρίνει, να αποφασίζει και να συμμετέχει ενεργά.

72 Πρβλ. μια ενδελεχή ανάλυση της συσχέτισης δημοκρατίας, επικοινωνίας και των μορφών ανισότητας που διαμορφώνουν οι επικοινωνιακές τακτικές στο: Wolton, D. (2008). *Σκέψεις για την Επικοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας.

Έτσι, επιδιώκεται η διαμόρφωση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής που θα συνδέσει τα ανθρώπινα δικαιώματα, το πολιτικό σύστημα με τους θεσμούς και τις αρχές, ώστε να διαμορφωθεί ένα αξιακό μοντέλο, το οποίο, μέσω του σεβασμού του άλλου, να καταλήγει σε πολλά πρότυπα συνύπαρξης διαφορετικών πολιτισμών. Ειδικά στο θέμα της ισότητας, η πολιτική της θετικής δράσης, που σήμερα είναι το ζητούμενο, θα αναδείξει το ρόλο των γυναικών μέσα στον πολιτικό διάλογο, καθώς η συμμετοχή τους στα κέντρα αποφάσεων, στην πολιτική, στην οικονομία και στον πολιτισμό θα παραγάγει ισορροπημένο δομικό λόγο.

3. Γλώσσα

Η προσέγγιση του θέματος της ισότητας, μέσα από το μάθημα της γλώσσας, γίνεται με κατάλληλα κείμενα, ώστε να δημιουργηθούν προϋποθέσεις διαπραγμάτευσης με τις υποθέσεις και τις αντιλήψεις οι οποίες διαμορφώνονται στα κείμενα και στις αντίστοιχες καταστάσεις ως καθημερινότητα που παρατηρείται στην κοινωνία. Η συγκεκριμένη μορφή ανάλυσης, επηρεασμένη από το χώρο της πραγματολογίας, εστιάζεται στην αλληλεπίδραση μαθητριών/μαθητών και πλαισίου. Τα άτομα αντιλαμβάνονται την «κοινότητα των πρακτικών» που διαμορφώνονται και στο σχολείο και στην κοινωνία.

Τα ίδια τα άτομα, στην κειμενική ανάγνωση, παρεισφρεύουν με νόρμες της κοινότητας, που εδώ είναι οι εκδοχές των ποικίλων αφηγήσεων για το φύλο σε διαφορετικά επίπεδα. Η μελέτη αυτών των κειμένων δημιουργεί μια σχέση ανάμεσα στα υποκείμενα και, μέσω ενός συνεχούς διαλόγου, ουσιαστικά επαναδιαπραγματεύονται σχέσεις, πρακτικές, καθώς η ίδια η επαφή και η αλληλεπίδραση διευρύνει την έννοια της προσέγγισης και αναπτύσσει λειτουργικές αφετηρίες για επανατοποθέτηση στο ζήτημα της ισότητας και επομένως για αλλαγή. Με την έννοια της αλλαγής ορίζουμε ένα σύνολο θέσεων που αναμορφώνονται και σταδιακά επηρεάζουν και κατευθύνουν μια νέα κοινότητα⁷³ για την ισότητα.

Σε όλη τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης, μέσα από τις διάφορες εργασίες που ανατίθενται στις μαθήτριες και στους μαθητές, γίνεται ταυτόχρονα επεξεργασία του νοήματος της ταυτότητας του κοινωνικού φύλου, όπως παρουσιάζεται στα κείμενα, και ερμηνεύεται η έννοια του στερεοτύπου, του «πρέποντος της συμπεριφοράς», των ορίων, των προσδοκιών των ατόμων, με ανάλυση του τρόπου με τον οποίο εκφράζονται και λειτουργούν τα πρόσωπα των κειμένων ως φορείς του φύλου τους.⁷⁴

Στη βάση αυτή της γλωσσικής ανάλυσης διαμορφώνονται τρία επίπεδα:

- η κατανόηση και η αντίληψη των κειμενικών εκδοχών,
- η αντίληψη των νοημάτων των υποκειμένων που παίρνουν μέρος στο διάλογο και στην επεξεργασία,
- η διεργασία διαμόρφωσης ορθολογικών και συναισθηματικών ανταποκρίσεων και σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία.

Αυτή η αντίληψη για τη συζήτηση σε θέματα ισότητας δεν είναι μια αποσπασματική διαδικασία, αλλά μια συνεχής, αδιάλειπτη «συνομιλία» που χρονικά συνδέει το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον σε μια προσπάθεια αλληλεπίδρασης και ακύρωσης των θεωριών της ανισότητας. Τελικά, πρόκειται για έναν επανακαθορισμό των κοινωνικών ρόλων των υποκειμένων δίνοντας τη δυνατότητα ανεξαρτησίας της σκέψης και δράσης. Η παραγωγή νοήματος και λόγου συνδέεται με τη δόμηση της ταυτότητας ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μαθητριών και μαθητών, την οποία αναπτύσσουν και διαμορφώνουν σταδιακά μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον.

Μια ανάλυση περιεχομένου της εκπαιδευτικής πράξης στο θέμα της μελέτης των κειμένων, στο μάθημα τη γλώσσας, θα καταδείκνυε:

- την αλληλοσυσχέτιση πληροφοριών-νοημάτων,
- την επιτέλεση-αξιολόγηση των εργασιών,
- τη διατύπωση υποθέσεων,
- την παράθεση προτάσεων-ρήσεων.

Θεωρούμε ότι, προκειμένου να διαμορφωθεί μια άλλη θεώρηση για τη σχέση των δύο φύλων, η εκπαιδευτική διαδικασία –μέσα ακριβώς από το διάλογο και τη συζήτηση, με βάση τις κειμενικές εκδο-

73 Η κοινότητα εδώ παρουσιάζεται με την έννοια των «ενσωματωμένων πρακτικών» (Foley, 1997).

74 Στο σημείο αυτό, η έννοια του habitus ως συστήματος σταθερών προδιαθέσεων και δομημένων δομών με βάση τον Bourdieu ρυθμίζει και τις γλωσσικές εκφράσεις με βάση τις συλλογικές γλωσσικές συνήθειες (Bourdieu, 1991: 14).

χές, τις παρουσιάζόμενες ως στάσεις των ατόμων και τις διαφαινόμενες προδιαθέσεις- θα επιτρέψει την επαναδιατύπωση «σεναρίων» για την ισότητα και τρόπων έκφρασης και συσχέτισης της ισότητας με τη γενικότερη κοινωνική ευημερία και πρόοδο, απαντώντας ίσως στο προσωπικό ερώτημα «Τι με αφορά εμένα;». Ειδικότερα, επισημαίνουμε τους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους σε μια κοινωνία ίσων ευκαιριών. Στο επίπεδο αυτό, αξιολογούνται οι προθέσεις, οι πράξεις και χαρακτηρίζονται οι λέξεις ως εκφωνήματα, τα οποία συνδέονται και νομιμοποιούνται από τυπικούς ή άτυπους θεσμούς.

Είναι αναγκαία, λοιπόν, μια ανάλυση της γλωσσικής πράξης όχι με την έννοια μιας τυπικής αλληλουχίας νοημάτων, αλλά με την έννοια ενός νομιμοποιημένου συνόλου νοημάτων στο πλαίσιο μιας κοινωνικής πραγματικότητας. Το θέμα που μας απασχολεί είναι το πώς μαθήτριες και μαθητές θα δομήσουν μια άλλη αντίληψη για τις προδιαθέσεις, τις προοπτικές και το «δέον» του φύλου τους. Αναφερόμαστε, επομένως, σε μια αλλαγή αντίληψης, η οποία αντιτίθεται στη δομική ανισότητα που εμμένει, παρά τις λειτουργικές, όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, νομοθετικές ρυθμίσεις.

Στο σημείο αυτό, ο ρόλος της εκπαίδευσης συνίσταται στην επισήμανση των αντιφάσεων της ανισότητας, στην ανάδειξη των συνειδητών και ασυνειδητών επιλογών με βάση τις διαθέσιμες πηγές και θεωρήσεις μέσα σε συγκεκριμένες κουλτούρες ή ομάδες. Η «παράσταση εμπλοκής» των ατόμων με ενεργή δράση, τόσο με το διάλογο όσο και με τα νοήματα, μέσω της συμμετοχής και της δράσης, δημιουργούν ένα κοινό πλαίσιο αντίληψης.⁷⁵ Με τη συστηματική άσκηση και στα ζητήματα της διαφορετικότητας, σχηματίζεται η εκλεπτυσμένη σύγκρουση με την παραδοσιακή-συντηρητική αντίληψη νομιμοποιώντας πρακτικές που θα συμβάλουν στην ισότητα.

Στην περίπτωση αυτή, αν οι μαθήτριες και οι μαθητές δομούν το δικό τους μήνυμα για τα θέματα ισότητας με βάση ένα προηγούμενο δομημένο σύστημα προσδιορισμών και αξιολογήσεων, η επανεξέταση των θεμάτων της ισότητας δημιουργεί ίσως ένα «μετα-μήνυμα»,⁷⁶ ώστε να ανοίξει το διάλογο για τα ζητήματα της ισότητας με νέους όρους και να δώσει ένα πλαίσιο ερμηνειών που να ενισχύει την ισότητα σε όλα τα επίπεδα ζωής.

4. Γεωγραφία

Η θεματική του φύλου ως προσδιορισμός και έννοια αναλύεται στο χώρο και στις διαφορετικές κοινότητες πολιτισμού. Συνεπώς, είτε μέσα από τον προσδιορισμό έθνους-κράτους είτε μέσα από την παγκοσμιοποιημένη θεώρηση της κουλτούρας των δικαιωμάτων, οι όροι φύλο-κοινωνικοί δεσμοί αποκτούν μια διαφορετική εννοιολόγηση, καθώς το θέμα της ισότητας ή της ανισότητας προσδιορίζεται και αναλύεται με βάση ένα σύνολο παραδόσεων, απόψεων, θέσεων, που αναδεικνύουν τη διαφορετική κουλτούρα των λαών. Οι έμφυλες πρακτικές συνδέονται ευρύτερα με τη δομή των κοινωνιών και τις τοπικές μορφές ανάπτυξης.

Έτσι, η γεωγραφία έρχεται να συμπληρώσει την ιστορία στο θέμα της ορατότητας της γυναίκας και της ανάδειξής της ως ιστορικό και πολιτικό υποκείμενο, προκειμένου να προβληθούν οι διαφορετικές εμπειρίες, η θέση της μέσα στα διαφορετικά κράτη, ο ρόλος της στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί η διαφοροποίηση των έμφυλων ρόλων, του καταμερισμού εργασίας, της έμφυλης διαφοράς σε πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο. Επομένως, και η γεωγραφία μπορεί να αξιοποιηθεί σε μια έμφυλη ανάγνωση της κουλτούρας που διαμορφώνεται σε κάθε κράτος,⁷⁷ εκφράζοντας το στοχασμό για το φύλο και την προβολή των απόψεων και θέσεων μέσα από τη θεσμική έκφραση αλλά και την άτυπη νομιμοποίηση πρακτικών και στάσεων.

Η συμβολική αναπαράσταση των διαφοροποιήσεων σχετικά με το φύλο γίνεται ορατή στις μαθήτριες και στους μαθητές μέσα και από την οριζόντια έρευνα για τη «γυναικεία κατάσταση» στις διαφορετικές κοινωνικές, θρησκευτικές, πολιτικές εντάξεις σε διαφορετικά κράτη. Προκειμένου λοιπόν να κατανοηθεί μια κοινωνία που ευνοεί την ανισότητα, θα πρέπει να μελετηθεί όχι μόνο το δίκαιο και η νομοθε-

⁷⁵ Για το πλαίσιο και τη νοηματοδότηση της γλωσσικής έκφρασης στο διάλογο βλ. Grice, H.P. (1975). "Logic and Conversation". P. Cole, & J. Morgan (eds). *Syntax and Semantics*, vol. iii. New York: Academic Press, pp. 41-58.

⁷⁶ Για μια δομική ανάλυση της επικοινωνίας και της οργάνωσης του διαλόγου βλ. Scollon, R. & Scollon, S.W. (1995). *Intercultural Communication: A Discourse Approach*, Oxford: Blackwell.

⁷⁷ Βλ. ενδεικτικά ένα παράδειγμα για τις «ασιατικές αξίες» Sen, A. (1997). "Human Rights and Asian Values", *The New Republic*, 14/21 Ιουλίου 1997, 33-40.

σία, αλλά και το σύστημα των θεσμών, ώστε το πλαίσιο για την ανισότητα να ενταχθεί στο συνολικό πλαίσιο των νόμων και των παραδόσεων, δηλαδή στις συλλογικές συνήθειες, νοοτροπίες και ήθη του λαού αυτού. Ταυτόχρονα, η συγκριτική αυτή μελέτη κατηγοριοποιεί τις ίδιες τις γυναίκες στα διαφορετικά κράτη, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει και το ενοποιημένο πλαίσιο προβλημάτων και προοπτικών σε μια διεθνοποιημένη πολιτική ισότητας των ατόμων, όπου γυναίκες και άνδρες αντιμετωπίζονται ως πολιτικά υποκείμενα και δίνεται έτσι έμφαση στους στόχους των κοινωνιών, των παγκοσμιοποιημένων δομών για μια ανάδειξη και προβολή των ενεργών ατόμων.

Παρατηρούμε ότι η μελέτη της γεωγραφίας με βάση την οπτική που παρουσιάστηκε αναλύεται σχηματικά σε τρία επίπεδα:

- Στο πρώτο επίπεδο παρουσιάζεται η ανισότητα και η έντασή της μέσα στο διαφορετικό πολιτισμικό επίπεδο των κρατών. Πρόκειται για μια κάθετη οριοθέτηση που δίνει έμφαση στη σύγκριση ανδρών και γυναικών αναδεικνύοντας και τις γυναίκες ως πολίτες των κρατών τους.
- Στο δεύτερο επίπεδο αναδεικνύεται η διαφορετική θέση των γυναικών στα διαφορετικά κράτη, προκειμένου να αναδυθούν οι διαφορετικοί παράγοντες της ανισότητας.
- Στο τρίτο επίπεδο, σε μια παγκόσμια γεωγραφική οπτική, αναδεικνύεται η έμφυλη ανισότητα και σχηματοποιείται η ενεργητική «κουλτούρα των δικαιωμάτων».

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι σε κάθε επίπεδο επιβάλλεται μια κανονιστική δομή, ώστε οι μαθήτριες και οι μαθητές να αντιληφθούν την έννοια της ανισότητας και τις εσωτερικές και ατομικές στρατηγικές που πρέπει να επιλεγούν για την προώθηση της ισότητας. Η γεωγραφική ανάλυση δίνει τη δυνατότητα της προσέγγισης της άνισης μεταχείρισης των γυναικών, όσον αφορά στην υγεία, στην εκπαίδευση, στην απασχόληση, στη σωματική ασφάλεια και στην πολιτική έκφραση. Έτσι, μέσα από τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών επικαθορισμών του φύλου, θα δοθεί έμφαση στο προτεινόμενο πλαίσιο των ενιαίων αρχών αγάπης, αξιοπρέπειας, σεβασμού και δικαιοσύνης. Εστιάζοντας στις συνθήκες και στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες αναφορικά με τις διαφορές στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα, δημιουργείται στις μαθήτριες και στους μαθητές η έννοια της εγγύτητας των διαφορετικών πολιτισμών και εμπλουτίζονται οι εμπειρίες τους, πέρα από τη συνήθη αναφορά στη λευκή φυλή και στη μεσαία τάξη.

Στο τρίτο επίπεδο ιδιαίτερα, υποστηρίζεται η ουμανιστική διάσταση της ισότητας με έμφαση στην ανθρώπινη δικαιοσύνη, η οποία δεν αναιρεί την ποικιλία των παραδόσεων και της κουλτούρας,⁷⁸ αλλά παραπέμπει σε ένα σύνολο «κοινών ή χαρακτηριστικών ανθρώπινων λειτουργιών που θεωρούνται καθοριστικές για μια πραγματικά ποιοτική ζωή».⁷⁹

5. Θρησκευολογία⁸⁰

Σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες αναφερόμαστε στο ζήτημα των δογμάτων με ιδιαίτερη προσοχή, αφού είναι ένα θέμα που ανάγεται στο αξιακό κανονιστικό μοντέλο της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής των πολιτών, καθώς η ανθρωπότητα προσπάθησε με τους κοινωνικούς θεσμούς και κυρίως με τη θρησκεία να παρηγορήσει ή να διδάξει τους ανθρώπους.⁸¹ Με βάση αυτή τη θεώρηση, μας ενδιαφέρει η ιστορία των θρησκειών όπως αναφέρεται, περιγράφεται και αναλύεται στα θρησκευτικά κείμενα. Σταδιακά προσπαθούμε, μέσα από μια συγκριτική μελέτη, να εντοπίσουμε κοινά στοιχεία αλλά και διαφορετικές θεωρήσεις σε θέματα της προσωπικής, κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής ζωής των ανθρώπων. Εστιάζουμε την προσοχή μας σε μια συσχέτιση της θρησκείας ως συστήματος αξιών με την πολιτική και το πώς τελικά η κουλτούρα της θρησκείας⁸² σε διαφορετικές περιόδους και σε διαφορε-

78 Βλ. ενδεικτικά Okin, S.M. (1989). *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books.

79 Βλ. αναλυτικά για το θέμα «Γυναίκες και οικογενειακές πολιτιστικές αρχές» στο Nussbaum, M. (2005). *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Αθήνα: Scripta.

80 Αναφερόμαστε σε μία μελέτη που θα αξιοποιεί τους κλάδους της θρησκευολογίας: α) ιστορία των θρησκευμάτων, β) συγκριτική θρησκευολογία, γ) φαινομενολογία της θρησκείας, δ) ψυχολογία της θρησκείας, ε) κοινωνιολογία της θρησκείας, και στ) φιλοσοφία της θρησκείας.

81 Για την κοινωνική ρύθμιση με βάση τη θρησκεία, βλ. Καστοριάδης, Κ. (2008). *Παράθυρο στο Χάος*, μτφρ. Ε. Τσελέντη, Αθήνα: Ύψιλον.

82 Για μια περιγραφή και ανάλυση των διαφορετικών συστημάτων πίστης, καθώς και προσδιορισμού των ορίων των θρησκειών, βλ. Crawford, R. (2008). *Τι Είναι Θρησκεία*, Αθήνα: Σαββάδας.

τικές χώρες σχηματοποιεί σφαίρες επιρροής και διαμορφώνει κανονικότητες που καθορίζουν το θεσμικό πλαίσιο, τις νόρμες και την παράδοση.⁸³ Στο θέμα της κουλτούρας παρατηρούμε ότι σε χώρες, όπως το Αφγανιστάν, η Ινδία, το Ιράν κ.λπ., είναι δύσκολο να προσδιοριστεί σε ποια έκταση η θρησκεία ή άλλες πολιτισμικές πτυχές της κουλτούρας διαμορφώνουν την οπτική της ανισότητας. Παρ' όλα αυτά, ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός δημιουργεί συνθήκες που ευνοούν την ανισότητα και ερμηνεύει την καταπίεση, τη βία και την υποβαθμισμένη ζωή.⁸⁴

Μια εποχή και ένα πολιτικό σύστημα προσδιορίζεται, οριοθετείται και ερμηνεύεται και με βάση τη θρησκεία, ώστε η έννοια προοδευτικό και συντηρητικό σύστημα να συσχετίζεται με την ταύτιση ή τη διαφοροποίηση της θρησκευτικής κουλτούρας από την πολιτική θεώρηση.

Σταδιακά, από το πρώτο επίπεδο μελέτης των θρησκειών οδηγούμαστε σε ένα δεύτερο επίπεδο, όπου συζητούμε τις σχέσεις των ατόμων και των φύλων όπως διαμορφώνονται με βάση και το θρησκευτικό αξιακό σύστημα. Η διαβάθμιση της επιρροής καθορίζεται από στοιχεία, όπως το πολίτευμα, η δυναμική των κοινωνιών, η πολιτισμική παράδοση, η πολιτική θεώρηση, τα οποία αντίστοιχα είτε ενδυναμώνουν τη σύνδεση με τη θρησκεία είτε την αποδυναμώνουν και αναδεικνύουν άλλα αξιακά προτάγματα.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, δίνεται έμφαση, με βάση τη θρησκευτική θεώρηση, στην κουλτούρα των διαφορετικών πολιτισμών που διαμορφώνονται. Το θέμα της ανισότητας, επομένως, αναλύεται σε σχέση με τα εσωτερικά κειμενικά δεδομένα ή τα εξωτερικά χαρακτηριστικά που επιβάλλονται ως τελετουργία ή τυπικό, προκειμένου να δομήσουν σχέσεις ανωτερότητας, κατώτερότητας, κυριαρχίας και υποταγής. Εν προκειμένω, ο θρησκευτικός λόγος ως θεωρία και η τελετουργία ως πράξη, στην ισλαμική, ινδουιστική και κομφουκιανή παράδοση συνδέονται με τη θεώρηση της γυναίκας ως όντος κατώτερου που χρήζει προστασίας. Η σύνδεση αυτών των παραδόσεων με τα αντίστοιχα κράτη και τους τύπους ανισότητας, που διαμορφώνονται, προβάλλουν αντίστοιχα την άνιση πρόσβαση στο θεσμικό δίκαιο, την υγεία, την εκπαίδευση, τη μισθωτή εργασία.⁸⁵

Με την οπτική αυτή, παράλληλα με την κουλτούρα των θρησκευτικών παραδόσεων, αναδεικνύουμε την κουλτούρα των δικαιωμάτων⁸⁶ ως ένα ενοποιημένο σύστημα που επιδιώκει να ανασκευάσει πραγματικότητες, να ανακατανείμει δικαιώματα με την ίση απονομή ευκαιριών και δυνατοτήτων σε ίσα άτομα. Η θεώρηση αυτή δεν ακυρώνει τη σχέση των ατόμων με τη θρησκεία και ούτε στόχος είναι η προβολή του αθεϊσμού, αλλά η ενίσχυση των ατόμων ως πολιτικών υποκειμένων.

Το εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να αναπροσαρμόσει τις μεθόδους μελέτης της θρησκευτολογίας, προκειμένου οι μαθήτριες και οι μαθητές να μελετήσουν σε βάθος τη σχέση της θρησκείας με τις δομικές κοινωνίες των ανθρώπων.⁸⁷ Επομένως, να κατανοήσουν:

- τη λειτουργικότητα των θρησκευτικών κειμένων ως ιστορικών πηγών για μια συγκεκριμένη περίοδο,
- την πολιτική και κοινωνική ερμηνεία τους, ειδικά στο θέμα της επιβολής βίας και καταπίεσης των γυναικών, με τη γένεση και ανταλλαγή νέων τύπων συναισθηματικής ανταμοιβής και ικανοποίησης του ατόμου,⁸⁸
- τη λειτουργία ενός συστήματος νομιμοποίησης της ανισότητας μέσω της θρησκείας,
- τη δύναμη του θρησκευτικού λόγου, ειδικά στις περιπτώσεις απαξίωσης των πολιτικών και κοινωνικών αξιών, ώστε να ενισχύεται η ανισότητα, π.χ. σέκτες, και νέες μορφές θρησκευτικής λατρείας,
- τη συντηρητική εκδοχή του θρησκευτικού λόγου σε δόγματα, στα οποία δίνεται έμφαση στη «μετά θάνατον ζωή», με την ταυτόχρονη απαξίωση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των ατόμων.

Επομένως, οι δυσχερείς σχέσεις ανισότητας σε ορισμένα κράτη σχολιάζονται, προκειμένου να ευαι-

83 Βλ. ενδεικτικά Stark, R. & Bainbridge, W.S. (1985). *The Future of Religion. Secularization, Revival and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press.

84 Βλ. Drèze, J. & Sen, A. (1996). *India: Economic Development and Social Opportunity*, Oxford: Clarendon Press.

85 Βλ. Μέρος Β'.

86 Cowan, J., Dembour M.B. & Wilson, R. (2001). *Culture and Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

87 Για το θέμα της προσωπικής αντίληψης της θρησκείας ως εμπειρίας και κοινωνικής συνιστώσας, βλ. Fontana, D. (2008). *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα*, Αθήνα: Σαββάλας.

88 Βλ. Μέρος Β'.

σθητοποιηθούν οι μαθήτριες και οι μαθητές στα θέματα των αξιών, των νόμων και την αναγκαιότητα της παρέμβασης με τη θετική δράση για την ανάδειξη των γυναικών ως ατόμων. Μέσα από τη μελέτη των συστημάτων, τα οποία ακυρώνουν τη γυναίκα ως προσωπικότητα, οι μαθητές/-τριες προσεγγίζουν τις διαφορετικές μορφές ανισότητας που διαμορφώνονται σε διαφορετικές κοινωνίες. Κατά τη γνώμη μας, η διδασκαλία θα πρέπει να έχει δύο προσεγγίσεις:

- για τις συντηρητικές κοινωνίες, για παράδειγμα Αφγανιστάν, Πακιστάν, αφρικανικές χώρες κ.λπ., η ερμηνεία της θρησκείας για την ενίσχυση της ανισότητας θα πρέπει να προβάλει την ανισότητα στις λειτουργικές δυνατότητες, π.χ. υγεία, εκπαίδευση, σωματική ασφάλεια, ελευθερία έκφρασης κ.λπ.
- στις δημοκρατικές κοινωνίες, παρά την εκκοσμίκευση και την ανάδειξη των δημοκρατικών συστημάτων, δεν θα πρέπει να αποκρύπτονται οι ανισότητες που διατηρούνται ή οι νέες που διαμορφώνονται για παράδειγμα στην εκπαίδευση, στην επαγγελματική σταδιοδρομία, στην πολιτική συμμετοχή κ.λπ.

Διαθεματικά και διεπιστημονικά, μέσα και από το μάθημα της θρησκευολογίας, επικεντρωνόμαστε στα θέματα της ανισότητας και στην προβολή της κατάστασης βίας, απαξίωσης και στιγματισμού που με διαφορετική ένταση βιώνουν οι γυναίκες. Επισημαίνουμε ότι επιβάλλεται αναστοχασμός στο θέμα της ισότητας, ώστε να διαμορφωθούν συνθήκες στην εκπαιδευτική κοινότητα κατά τις οποίες οι γυναίκες να μπορούν να βλέπουν τους εαυτούς τους ως αυτόβουλα, ενεργά, δυναμικά υποκείμενα, έτοιμα να αναλάβουν δράση, ώστε να επιδιώξουν την ατομική ενδυνάμωση και ολοκλήρωσή τους. Ως εκ τούτου, οι μαθήτριες και οι μαθητές έμμεσα επανεξετάζουν και το θέμα της ηθικής, με πολιτικούς όρους, οι οποίοι βασίζονται στον ίσο σεβασμό των προσώπων, στη θρησκευτική ανεκτικότητα αλλά και στη «δέσμευση» με βάση την «κουλτούρα των δικαιωμάτων» του ανθρώπου και του πολίτη.

2. Θετικές Επιστήμες

Μαθηματικά-Φυσικές Επιστήμες

Με δεδομένη την επιλογή της πλειοψηφίας των κοριτσιών για θεωρητικές σπουδές, γεγονός που υποδηλώνει ταύτιση με το ρόλο τους με βάση την έμφυλη ταυτότητα για τα χαρίσματα, την ευφυΐα, τις προδιαθέσεις και την επαγγελματική προοπτική, η δόμηση της διδασκαλίας και οργάνωσης των θετικών μαθημάτων αποκτά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το θέμα λοιπόν της ανισότητας για την εκπαίδευση, από τη στιγμή που περνά από τη φάση κατανόησης και αντίληψης του ζητήματος ως προβλήματος προς επίλυση, απαιτεί μια συστηματική διαδικασία οργάνωσης:

- θεωρητικού μοντέλου για την ενθάρρυνση των κοριτσιών να ασχοληθούν με θετικούς τομείς,
- ανάπτυξης υποστηρικτικών δομών που θα «νομιμοποιούν» την επιλογή και ενασχόληση με τα θετικά μαθήματα,
- παράλληλης λειτουργίας ενός συστήματος αποδοχής από τα αγόρια.

Τελικά, θα πρέπει να διαμορφωθεί μια κατάσταση στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, στην οποία οι θετικές επιστήμες δε θα προσδιορίζονται αρνητικά ή θετικά ως κατάλληλες ή ακατάλληλες, με βάση την έμφυλη ταυτότητα και τις μελλοντικές προοπτικές των υποκειμένων. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται μια αλλαγή του πλαισίου εργασίας, καθώς το υποχρεωτικό αναλυτικό πρόγραμμα και για τα δύο φύλα δεν φαίνεται να δίνει τη λύση, αφού το σημείο που διαφοροποιούνται οι προσδιορισμοί ως προς τα φύλα συνίσταται στην επιλογή των μαθημάτων κατεύθυνσης για ακαδημαϊκές σπουδές. Πρόκειται ουσιαστικά για την απόληξη ενός συστήματος, που από το νηπιαγωγείο έχει κατηγοριοποιήσει και εντάξει τα άτομα σε τομείς ενδιαφερόντων, όπου τα αγόρια –έστω και άτυπα– ενισχύονται σε επιλογές μαθηματικών συσχετισμών, αντιστοιχήσεων, αναλυτικών πράξεων, ενώ τα κορίτσια ασχολούνται με τα γυναικεία έργα, όπως γλωσσικές ασκήσεις, ζωγραφική, μουσική. Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις έχουμε και στο παιχνίδι, την «ελεύθερη δραστηριότητα» των μαθητών/-τριών, η οποία είναι κοινωνικά προσδιορισμένη με έναν ορισμό του «δέοντος» που ορίζει το κατάλληλο παιχνίδι για τα αγόρια και τα κορίτσια.

Οι απόψεις αυτές, ξεκινώντας από το νηπιαγωγείο, φαίνεται να ενισχύονται στις επόμενες βαθμίδες εκπαίδευσης και, ως εκπαιδευτικές στιγμές ή βιωμένες εμπειρίες, καθορίζουν τη στάση των ατόμων απέναντι στις θετικές επιστήμες. Στο δημοτικό σχολείο, ο καλός μαθητής είναι αυτός που

διακρίνεται στα μαθηματικά, ενώ η καλή μαθήτρια είναι αυτή που διακρίνεται στα γλωσσικά μαθήματα. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση συστηματοποιείται η «κλίση» μαθητριών και μαθητών και σταδιακά περιορίζεται ο αριθμός των κοριτσιών που θα πραγματοποιήσουν θετικές σπουδές. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ο μειωμένος αριθμός των κοριτσιών με θεωρητικό ενδιαφέρον για θετικές σπουδές και έκφραση ανάλογων φιλοδοξιών ερμηνεύεται με βάση το φύλο, και οι ελλείψεις στο γνωστικό επίπεδο δεν παραπέμπουν, έστω και την τελευταία στιγμή, σε διορθωτικά μέτρα. Αντίθετα, η έμφαση δίνεται στην επιλογή ενός τομέα κατάλληλου για το γυναικείο φύλο, όπως είναι οι θεωρητικές σπουδές, με στόχο τα επαγγέλματα μέριμνας, τα οποία, με μια εννοιολόγηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του φύλου, «αρμόζουν» στη γυναίκα.

Το θέμα της «έλληψης», το πρόβλημα ότι οι γυναίκες «υπολείπονται», αναδεικνύεται ως στερεότυπο στην εκπαιδευτική διαδικασία, με αποτέλεσμα ως βίωμα να τις ακολουθεί και στη μετέπειτα μισθωτή εργασία τους. Ακόμη και αν επιλέξουν θετικές σπουδές, η δομημένη «υστέρηση» τους με κοινωνικούς προσδιορισμούς φαίνεται να τις κατευθύνει και να ακυρώνει επιλογές για εξέλιξη και καριέρα, κάτι που είναι αναμενόμενο και φυσικό για τους άνδρες.

Τις ιδεολογικές όψεις για την ανισότητα έχει να αντιπαλέψει η εκπαιδευτική πολιτική με την αλλαγή της στάσης και συμπεριφοράς των εκπαιδευτικών φορέων. Ο λόγος και η θέση των εκπαιδευτικών αποκτά ειδική βαρύτητα, ώστε, μέσω και των θετικών επιστημών, να δομηθεί ένα ορθολογικό σύμπαν και σύστημα συσχετίσεων που να ευνοεί την ισότητα:

- στην πρόσβαση και στην αντίληψη της επιστήμης,
- στην κατανόηση των μαθηματικών σχέσεων,
- στην ανάδειξη της αρμονίας στο φυσικό κόσμο,
- στην προβολή της λειτουργικότητας της μαθηματικής τάξης.

Όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενες ενότητες, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η συμμετοχή των γυναικών σε θετικούς κλάδους με τη συνακόλουθη διαμόρφωση υποστηρικτικής πολιτικής για τη δυνατότητα εξέλιξής τους, είτε μέσω της ανάληψης ανώτερων διευθυντικών θέσεων είτε μέσω της συμμετοχής τους στην έρευνα, θα εμπλουτίζε το δυναμικό για την αύξηση της παραγωγικότητας και τη δυνατότητα διάκρισης σε καινοτόμες δράσεις. Επομένως, η δυναμική συμμετοχή των γυναικών στους παραγωγικούς τομείς, στους ερευνητικούς φορείς, στα κέντρα λήψης αποφάσεων συνδέεται με την εκπαιδευτική τους ενίσχυση. Η εξοικείωσή τους με την τεχνολογία, την πληροφορία αναδομεί τις γνώσεις τους και τις εντάσσει σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα γνώσης.

Έτσι, το σχολείο θα πρέπει να συνδέσει τις θετικές σπουδές των κοριτσιών με ευρείας κλίμακας αλλαγές στους διάφορους τομείς ενασχολήσεών τους. Επομένως, αναφερόμαστε σε αλλαγή προδιαθέσεων, στάσεων, συμπεριφορών και εκτιμήσεων που συνδέονται με την προσαρμογή στα πρότυπα της καπιταλιστικής παραγωγής, των βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας και των παγκοσμιοποιημένων επαγγελματικών επιλογών, στηριγμένων στη γνώση. Οι εμπειρικές αναλύσεις και οι θεωρητικές εξηγήσεις θα λειτουργήσουν ως ένα πλαίσιο που θα ερμηνεύσει την οπτική για το ρόλο των ατόμων μέσα σε μια δυναμική, μεταβαλλόμενη κοινωνία. Επομένως, η εκπαίδευση ανατροφοδοτείται με την οικονομική θεωρία ως «αφήγηση» που δυναμικά θα ορθολογικοποιήσει τις επιλογές και θα κατευθύνει μαθήτριες και μαθητές σε ανάληψη ρόλων με προβολή του δυναμικού προτάγματος, της θετικής, ουσιαστικής προετοιμασίας, για την ανάληψη θέσεων σε μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία αστάθειας και αβεβαιότητας.

Η εκπαιδευτική διαδικασία θα κινηθεί σε τρία επίπεδα:

- συνδυασμό θετικής θεωρίας και πράξης,
- οργάνωση ερευνητικών προγραμμάτων,
- συμμετοχικές δράσεις μαθητριών και μαθητών.

Δίνοντας έμφαση στα οφέλη από την εκχώρηση μεγαλύτερης ελευθερίας στις επιλογές των κοριτσιών και στη στήριξή τους, ως θετική δράση της εκπαίδευσης, θα πρέπει να σχεδιαστεί ένα σύστημα διορθωτικών παρεμβάσεων όχι μόνο στο γνωστικό επίπεδο, αλλά σε όλα τα επίπεδα που σχηματοποιούν και νομιμοποιούν προδιαθέσεις και επιλογές με βάση το φύλο. Μαθητές και μαθήτριες σε συνεργατικούς ρόλους:

- αναλαμβάνουν εκπόνηση έργων, ερευνητικών προγραμμάτων,
- διαμορφώνουν υποθέσεις,

- σχηματοποιούν κατηγοριοποιήσεις,
- αναδομούν δεδομένα,
- οργανώνουν ερευνητικά σχήματα αξιοποιώντας προβληματισμούς, βιώματα και εμπειρίες από την καθημερινότητά τους.

Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον αναδεικνύεται και προβάλλεται ο γυναικείος μαθηματικός λόγος,⁸⁹ η γυναικεία ευρηματικότητα, καινοτομία και δημιουργική σκέψη.⁹⁰ Ταυτόχρονα, μέσα από ειδικά προγράμματα γίνονται συνθετικές εργασίες που προβάλλουν το ρόλο των γυναικών:

- στην εξέλιξη της μαθηματικής και φυσικής σκέψης από την αρχαιότητα ως σήμερα,⁹¹
- στη συνδρομή τους στα ερευνητικά κέντρα,
- στην εξέλιξη της τεχνολογίας,
- στην αξιοποίηση της κοινωνίας της πληροφορίας,
- στην ανάληψη διευθυντικών θέσεων σε οικονομικούς τομείς κ.λπ.

Η σύνδεση παρελθόντος-παρόντος θα πρέπει να αναδεικνύει την επιτυχία των γυναικών παρά τη μειωμένη πρόσβασή τους στην εκπαίδευση και τα αρνητικά κοινωνικά στερεότυπα της εποχής. Το θέμα της μειωμένης συμμετοχής τους σε τομείς που χαρακτηρίζονται ως σημαντικοί για την κοινωνική πρόοδο, ευημερία και οικονομική ανάπτυξη, θα πρέπει να ερμηνεύεται σε αντιδιαστολή και με τα ποιοτικά κριτήρια που καταδεικνύουν τη μακρόχρονη πορεία των γυναικών προς την ισότητα δομικών ευκαιριών. Έτσι, σχηματοποιείται ένα μοντέλο προσέγγισης, το οποίο προβάλλει την επιστημονική παραγωγή με την προβολή των γυναικών σε αντιπαράθεση με το στερεότυπο της μοναχικής ανδρικής φιγούρας του επιστήμονα-μελετητή.⁹² Η τεκμηριωμένη παρουσίαση των γυναικών σε όλες τις φάσεις του επιστημονικού έργου συνδέεται με την ταυτόχρονη απομυθοποίηση και του μοντέλου της επιστημονικής εργασίας ως ανδρικής δράσης. Παρατηρούμε ότι η έρευνα, το πείραμα, η συγκέντρωση δεδομένων, ο επιστημονικός διάλογος, η κριτική θα αναδείξουν μια δυναμική κοινότητα επιστημόνων που μέσα σε αυτήν η γυναίκα θα έχει ρόλο και θέση.

Η προσέγγιση αυτή αναπροσαρμόζει τη μεθοδολογία των θετικών επιστημών σε μια διαδικασία προβολής του ρόλου των γυναικών σε όλα τα στάδια του επιστημονικού έργου.

89 Για μια συστηματική μελέτη της βιβλιογραφίας για τις γυναίκες στην επιστήμη, βλ. Kohlstedt, S.G. (1995). Women in the History of Science, *Osiris*, 10: 39-58. Osen, L.M. (1992). *Women in Mathematics*. Cambridge: The MIT Press. Grinstein, L.S. & Campbell, P.J. (eds) (1987). *Women of Mathematics, A Bibliographic Sourcebook*. London: Greenwood Press. Perl, T. (1993). *Women in Mathematics, Lives of Women Mathematicians, plus Discovery Activities*. World Wide Publishing. Baker, D. (2003). "Where is Gender and Equity in Science Education?". *Journal of Research in Science Teaching*, 39(8): 659-663.

90 Gondek, R. (2004). *Promoting Gender Equity in the Science Classroom: A Practical Guide to Accessing and Implementing Gender-fair Strategies*, WEEA Equity Recourse Center.

91 Η Μ. Ρεντετζή εστιάζει την προσοχή της στην ιστορική ιδιομορφία της πρώιμης πυρηνικής φυσικής, όπου παρατηρείται υψηλή γυναικεία συμμετοχή στην καινοτόμα έρευνα, Rentetzi, M. (2007). *Trafficking Materials Gendered Experimental Practices*, Columbia University Press, www.gutenberg-e.org.

92 Για τη μελέτη του φύλου στις Φυσικές Επιστήμες, βλ. Ρεντετζή (2006).

ΕΙΔΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Παρατηρούμε ότι στην εκπαιδευτική πραγματικότητα η εννοιολόγηση προοδευτικό-συντηρητικό μέτρο αναφέρεται σε μια εκτίμηση των προθέσεων και των εφαρμογών που δεν ταυτίζονται απαραίτητα. Ειδικότερα, διαπιστώνεται μια επιλεκτική αξιοποίηση στο εκπαιδευτικό περιβάλλον μεθόδων, συστημάτων και στόχων που εκφράζονται στη νομοθεσία. Η θεώρηση αυτή καταδεικνύεται: α) στο ολοήμερο σχολείο, β) στην ευέλικτη ζώνη, γ) στις συνθετικές εργασίες, και δ) στα εκπαιδευτικά προγράμματα. Σκόπιμα επιλέξαμε αυτές τις εκπαιδευτικές εφαρμογές, οι οποίες παρουσιάστηκαν ως καινοτόμα προγράμματα και ερμηνεύθηκαν ως συμπληρωματικά πεδία, προκειμένου να ενισχυθεί η θεωρητική προσέγγιση για το νέο σχολείο, απαντώντας ίσως στη μονοδιθικότητα ή τη δυσκαμψία του αναλυτικού προγράμματος.

Στο **ολοήμερο σχολείο**⁹³ θα μπορούσε να λειτουργήσει ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης στην ισότητα, καθώς πληρούνται οι όροι της συνύπαρξης και της συμμετοχής των μαθητών και μαθητριών σε πολλές δράσεις. Το ένα επίπεδο, το οποίο ορίζουμε ως δομικό, καθορίζεται από τις σχέσεις των ατόμων, μαθητριών και μαθητών, στο χώρο του σχολείου, και το δεύτερο επίπεδο, το οποίο ορίζουμε ως συμβολικό, αναδεικνύει τη σχέση του μαθητικού δυναμικού με τις μαθησιακές ενότητες (μαθήματα).

Στο δομικό επίπεδο, αναδεικνύεται η λειτουργία του ολοήμερου, που με βάση το αίτημα της προώθησης της ισότητας θα μπορούσε να συνδυάσει παράλληλες δράσεις σε δύο πεδία: α) σε οριζόντιο και β) σε κάθετο.

Στο οριζόντιο πεδίο δίνεται η δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων με τη συνεργασία μαθητριών και μαθητών στην προετοιμασία του σχολικού περιβάλλοντος, κήπου, χώρων εστίασης, αιθουσών δραστηριοτήτων και στην ανάληψη οικιακών έργων (προετοιμασία φαγητού, μικροεργασίες). Έτσι, θα αναπτυχθούν προσεγγίσεις οι οποίες θα αντιμετωπίζουν τη φροντίδα και τη συνεργασία ως γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης, προσπαθώντας να υπερκεραστούν οι κοινωνικοί ρόλοι και προσδιορισμοί με βάση το φύλο που εστιάζονται στη συνήθη μονολεκτική αναφορά στη θηλυκότητα και στον ανδρισμό. Τελικά, επανανοηματοδοτείται και η έννοια του ενδιαφέροντος και της προτίμησης με όρους που απελευθερώνουν το άτομο να εκφραστεί, να δραστηριοποιηθεί έξω από τα στερεότυπα του φύλου του.

Με βάση τη θεώρηση για τον περιορισμό του κράτους πρόνοιας⁹⁴ και την ανάπτυξη νεοφιλελεύθερων επιλογών φαίνεται ότι το θέμα της ανισότητας επανέρχεται και με τους διαφορετικούς ρόλους των γυναικών και ανδρών στην οικογένεια. Παρουσιάζεται ως «ανάγκη» οι γυναίκες να ασχοληθούν με τη φροντίδα των μελών της οικογένειας και τη διεύθυνση του οικιακού έργου στο πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής που εντάσσεται στην ευρύτερη οικονομική σημασία του αναπαραγωγικού και οικιακού ρόλου τους.

Επομένως, ο/η εκπαιδευτικός, ερμηνεύοντας οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται, προωθεί ένα ενοποιητικό μοντέλο που εντάσσει άτομα, νομιμοποιεί ή θεμελιώνει σχέσεις μέσα σε μία σφαίρα εκπαιδευτικής «υπερβατικότητας» σε σχέση με τα πιθανά ίσως άλλα πεδία ανισότητας που διαμορφώνονται. Έτσι, προβάλλεται η κατάφαση των διαμορφούμενων ταυτοτήτων μέσα στο σχολείο ως σεβαστών αξιών και δυνάμενων να προκαλέσουν διάλογο και στα-

93 Κυρίδης, Α., Τσακίριδου, Ελ. & Αρβανίτη, Ι. (2006). *Το Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.

94 Brady, D., Beckfield, J. & Seeleib-Kaiser, M. (2005). "Economic Globalization and the Welfare State in Affluent Democracies, 1975-2001", *American Sociological Review*, 70: 921-48. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2002). *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη: τάσεις και προκλήσεις στον 21ο αιώνα*, Αθήνα: Gutenberg.

διακή κατάκτηση νέων δικαιωμάτων στην ταυτότητα ή στην ισότητα. Η συμμετοχή των γυναικών σε θέσεις εργασίας προϋποθέτει ότι το θέμα της ανατροφής των παιδιών και του οικιακού έργου ανήκει και στα δύο φύλα, τα οποία μαζί θα πρέπει να εξετάσουν προτεραιότητες και αιτήματα σχετικά με τη λειτουργία ενός αποτελεσματικού κράτους πρόνοιας,⁹⁵ που θα βοηθήσει και τους δύο. Στο σημείο αυτό εξετάζεται η δυναμική της συνεργασίας των ατόμων και η δημιουργία τελικά προοπτικών καριέρας και για τα δύο φύλα.

Στο κάθετο πεδίο της λειτουργίας του ολοήμερου εντάσσουμε τη συμμετοχική παρουσία και δράση μαθητριών και μαθητών στην εκπαιδευτική πράξη, στο σχολείο. Προβάλλονται τα ζητήματα που κατηγοριοποιούνται ως δικαιώματα και υποχρεώσεις του μαθητικού δυναμικού και το πλαίσιο διεκδίκησης αιτημάτων. Ταυτόχρονα, προωθείται η σύνδεση της τάξης, της μαθητικής συλλογικότητας, με τους/τις εκπαιδευτικούς και τους φορείς, προκειμένου οι μαθήτριες και οι μαθητές να αντιληφθούν και να σχηματοποιήσουν τα πεδία διαπραγμάτευσης, τα «γλωσσικά παίγνια» στους διαφορετικούς χώρους και τις κοινές καταστάσεις που έχουν να αντιμετωπίσουν ως πρόσωπα, ατομικότητες, στο εκπαιδευτικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Πρόκειται για την εφαρμογή ενός συστήματος αξιοποίησης μαθητριών και μαθητών που συμμετέχουν στη σχολική ζωή, μαθαίνουν να συμβιώνουν έξω από τα δεσμευτικά πλαίσια-στερεότυπα της θηλυκότητας και του ανδρισμού.

Πρόκειται, λοιπόν, για δημιουργική συνύπαρξη ατόμων που στη μικροκοινωνία του σχολείου θα κοινωνικοποιηθούν σε ένα αξιακό σύστημα που αναδεικνύει και προβάλλει το άτομο, την προσωπικότητα, ως ένα σύνολο προσόντων που καθορίζονται ανεξάρτητα από το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα. Είναι αντιληπτό ότι στις πολυ-πολιτισμικές κοινωνίες το θέμα της ισότητας των φύλων επαναφέρει τη συζήτηση και για άλλες μορφές ανισοτήτων που γίνονται διακριτές στην κοινωνία και μπορούν και πρέπει να μην ενισχυθούν στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Στο συμβολικό επίπεδο, στο ολοήμερο σχολείο, έχουμε ένα ευέλικτο πρόγραμμα με βάση τη νομοθεσία, το οποίο προέβλεπε ένα πολυδύναμο σχολείο, στο οποίο ειδικότητες επιστημόνων, όπως καθηγητές/-τριες τεχνικών μαθημάτων, μουσικοί, γυμναστές/-τριες, καθηγητές/-τριες ξένων γλωσσών και καθηγητές/-τριες πληροφορικής, θα πρόσφεραν μια σύγχρονη μορφή εκπαίδευσης. Η επαφή των μαθητριών και μαθητών με τους κλάδους επιστημών ταυτόχρονα εμπλουτίζει και αναθεωρεί τον επαγγελματικό προσανατολισμό.

Επομένως, θα μπορούσε η μαθήτρια να εξοικειωθεί με τους υπολογιστές, με την οργάνωση και αξιοποίηση της πληροφορίας, ο μαθητής να εμπλουτίσει το συναισθηματικό του κόσμο ασχολούμενος με διάφορες μορφές τέχνης, ακούγοντας μουσική, παίζοντας κάποιο μουσικό όργανο ή διαβάζοντας λογοτεχνικά βιβλία. Αναφερόμαστε σε ένα διαφορετικό επίπεδο ενίσχυσης κοριτσιών και αγοριών σε ενδιαφέροντα, τα οποία συνήθως δεν επιλέγονται με βάση το φύλο τους. Για παράδειγμα, η ανάγνωση βιβλίων είναι επιλογή στην αξιοποίηση του «γυναικείου προσωπικού χρόνου». Αντίθετα, η ενασχόληση με τη φωτογραφία, τις αθλητικές εκδηλώσεις είναι χαρακτηριστικά του «ανδρικού προσωπικού χρόνου».⁹⁶

Ακόμη και ο όρος παιχνίδι μπορεί να προσδιοριστεί με άλλους όρους, ώστε το ποδόσφαιρο, το μπάσκετ, η ρυθμική γυμναστική κ.λπ. να μη φέρουν την ταυτότητα ανδρικό ή γυναικείο παιχνίδι στο λεξιλόγιο των παιδιών. Επομένως, μπορεί να διαμορφωθεί σταδιακά μια «κουλτούρα του παιχνιδιού» διαφορετική από τη συνηθισμένη, η οποία με βάση την έμφυλη ταυτότητα ισχυροποιεί, κατηγοριοποιεί και δημιουργεί διαφορές ως κατασκευές. Έτσι, το ολοήμερο σχολείο δημιουργεί προϋποθέσεις ανατροφής της ανισότητας μέσα από την καθημερινότητα των μαθητριών και μαθητών.

Στο σημείο αυτό δε θα πραγματοποιηθεί αναδρομή και αξιολόγηση του έργου που έχει ή δεν έχει επιτευχθεί στο ολοήμερο σχολείο, κάτι που είναι έξω από το πλαίσιο της συγγραφής του Οδηγού, αλλά επισημαίνουμε πώς μπορεί αυτό να λειτουργήσει, ώστε να συμβάλει σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα ισότητας ή τουλάχιστον αύξησης των δομικών ευκαιριών για τα άτομα που βρίσκονται στον εκπαιδευτικό χώρο.

⁹⁵ Ένας προβληματισμός για το κοινωνικό κράτος στη σημερινή φάση της Παγκοσμιοποίησης στο Held, D. (2008). *Για ένα Παγκόσμιο Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Αθήνα: Επίκεντρο.

⁹⁶ Donnat, OI. (2006). «Η αύξηση της γυναικείας παρουσίας στις πολιτιστικές πρακτικές» στο M. Maruani, (επιμ.). *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες: τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τελικά, η διευρυμένη παραμονή στο σχολείο θα πρέπει να συνδυαστεί με ένα δομημένο σύστημα προώθησης και ενίσχυσης προγραμμάτων που συνδέονται με ουμανιστικούς στόχους ενίσχυσης της ατομικότητας μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον, της πολιτικής συμμετοχής και της δημιουργικής έκφρασης.

Στην **ευέλικτη ζώνη** δίνεται η δυνατότητα στους/στις εκπαιδευτικούς να αναδείξουν θεματικές ενότητες σε ένα πρόγραμμα ισότητας, το οποίο θα ανατρέπει τους τομείς ενδιαφερόντων με βάση το φύλο, όπως ήδη έχουν δομηθεί. Επομένως, θεματικές ενότητες οι οποίες ενισχύουν το συναίσθημα, τη δημιουργική έκφραση απευθύνονται και στα αγόρια, ενώ θέματα σχετικά με την τεχνολογία και τις θετικές επιστήμες προωθούνται και στα κορίτσια. Η εκπαιδευτική αυτή επιλογή και θέση «νομιμοποιείται» ως θετική δράση, προκειμένου να αναμορφώσει τους κύκλους ενδιαφερόντων των μαθητριών και μαθητών και σταδιακά να ενθαρρυνθούν επιλογές τους σε τομείς που μέχρι τώρα, έστω και άτυπα, θεωρούνται «ανάρμοστοι» για το φύλο τους.

Μια άλλη επιλογή στηρίζεται σε μικτές ομάδες, οι οποίες θα αναλαμβάνουν διαφορετικές θεματικές ενότητες και θα τις διεκπεραιώνουν με ουσιαστική συμμετοχή των μελών τους, ανεξάρτητα από το φύλο. Στη θεματολογία των συνθετικών εργασιών μπορούν να παρατίθενται κείμενα, τα οποία να προωθούν θέματα συνεργασίας, αλληλεγγύης, σύνδεσης της προόδου με τη συμμετοχή και τη συνύπαρξη των ατόμων. Ταυτόχρονα, οι βιογραφίες ατόμων που διακρίθηκαν σε διάφορους τομείς συμβάλλουν στην οργάνωση εκδηλώσεων, δράσεων από τους/τις μαθητές/-τριες, αναδεικνύοντας το έργο των ανθρώπων και όχι σχηματοποιώντας ταυτίσεις σχετικές με τη δυναμική του φύλου.

Επομένως, η ευέλικτη ζώνη εντάσσεται και αυτή μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της λειτουργίας του σχολείου που επαναπροσδιορίζει τι και πώς θα διδαχθεί μέσα από μια δημιουργική οπτική, η οποία εμπλουτίζει το αναλυτικό πρόγραμμα δημιουργώντας είτε δομικές συσχετίσεις είτε και σχέσεις ανατροπής ή αλλαγής του, προβάλλοντας την οπτική της αναντιστοιχίας του με τις κοινωνικές ανάγκες και επιλογές. Ταυτόχρονα, αν αξιοποιηθεί ποικίλο υλικό για την ισότητα στην ευέλικτη ζώνη, δημιουργούνται προϋποθέσεις και για το θέμα της επανεξέτασης του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων και τίθεται το ζήτημα αλλαγής και τροποποίησής τους.

Στις **συνθετικές εργασίες**,⁹⁷ που προβλέπονται για το Γυμνάσιο και το Λύκειο, αναφέρεται η δυνατότητα ανάληψης εργασιών με θέμα το οποίο καθορίζεται από τη μαθήτριά ή το μαθητή σε συνεργασία με τον/την υπεύθυνο/-η εκπαιδευτικό ή τους/τις υπεύθυνους/-ες εκπαιδευτικούς, ανάλογα με την ειδικότητά τους. Σκοπός της συνθετικής εργασίας, σύμφωνα με το νομοθέτη, είναι η δημιουργία προϋποθέσεων επαφής των μαθητριών και μαθητών με επιστημονικούς τομείς, προκειμένου να διευρύνουν τις γνώσεις τους. Στο σχέδιο αυτό για την ενίσχυση της ισότητας μπορεί, παράλληλα με την προώθηση της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης, να ενθαρρυνθούν να αναλάβουν θέματα ενημέρωσής τους για την ισότητα, εξοικειώσής τους με τομείς που είναι «απαγορευτικοί» για το φύλο τους, επιλογή ενασχόλησης με επιστημονικούς τομείς που θα καθορίσουν και την επιλογή σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και την επαγγελματική τους σταδιοδρομία.

Το ζήτημα των συνθετικών εργασιών συνδέει την ατομική εξοικείωση με το επιστημονικό έργο και το αξιακό σύστημα, ενώ ταυτόχρονα η παρουσίασή τους στην εκπαιδευτική κοινότητα ανατροφοδοτεί τη θεματολογία σχετικά με την ισότητα, ανοίγει το διάλογο, και με σπειροειδή σύνδεση διαθεματικά και διεπιστημονικά συνεξετάζει ζητήματα και στις ενότητες του αναλυτικού προγράμματος. Είναι σημαντικό ότι η θεώρηση αυτή απευθύνεται σε έφηβες και εφήβους, οι οποίες/-οι μελλοντικά θα αναλάβουν επαγγελματικούς ρόλους και ταυτόχρονα θα κάνουν πολιτικές και κοινωνικές επιλογές ως πολίτες και άτομα.

Στα **εκπαιδευτικά προγράμματα**⁹⁸ εντάσσεται η οπτική της πλαισίωσης του αναλυτικού προγράμματος με θεματικές ενότητες, οι οποίες θεωρητικά αναδεικνύουν σύγχρονους προβληματι-

97 Βλ. Μορμόρης, Μ. & Καλεράντε, Ε. (2008). *Εκπαιδευτική Πολιτική και Ενδοσχολική Στήριξη*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις «Σίσυφος».

98 Βλ. Καλεράντε, Ε. (2005). «Εκπαιδευτικά προγράμματα στη σχολική τάξη: Εκπαιδευτική διαπολιτισμική διαδικασία στα πλαίσια μιας μετανεωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής», στο: Π. Γεωργογιάννης, *Διοίκηση Α'βάθμιας & Β'βάθμιας Εκπαίδευσης*, τόμος IV, Πάτρα, σσ. 109-120.

σμούς, προβάλλουν ζητήματα, δημιουργούν προϋποθέσεις ενημέρωσης, ανάπτυξης ενδιαφερόντων, ευαισθητοποίησης, διαμόρφωσης συμμετοχικής παρουσίας και δράσης με την ανάληψη συγκεκριμένου έργου. Η ένταξή τους στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εντάσσεται στο ευρύ σχέδιο συνέχισης, εμπλουτισμού και ανατροφοδότησης των μαθητριών και μαθητών με προβληματισμούς και έννοιες. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, που διακρίνονται σε περιβαλλοντικά, αγωγής υγείας, πολιτιστικά, καθώς και σε ειδικά προγράμματα επαγγελματικού προσανατολισμού, μπορούν να εντάξουν στο θεωρητικό προσανατολισμό τους οπτικές από διαφορετικούς τομείς που να συνδέονται με το φύλο τόσο στις θεματικές ενότητες όσο και στην υλοποίηση των δράσεων με τη συμμετοχή μαθητριών και μαθητών στους διάφορους τομείς, όπως: αναζήτηση υλικού, κατηγοριοποίηση, ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις, αξιολόγηση-συμπεράσματα και διάχυση.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι και μέσα από αυτούς τους συμπληρωματικούς εκπαιδευτικούς τομείς προωθείται μια διττή εκπαίδευση στο θέμα της ισότητας με την ένταξη και τη συμμετοχή των γυναικών στο δημόσιο χώρο, με την αλλαγή των προσδοκιών με βάση όχι το παραδοσιακό πλαίσιο του ρόλου τους αλλά τους δυναμικούς προσδιορισμούς με βάση την ατομικότητα, την ευημερία και την πρόοδο, με την ταυτόχρονη ενσωμάτωση και των ανδρών στον οικιακό χώρο και στην οικογένεια, σε μια περίοδο που η μισθωτή εργασία είναι προτιμότερη και για γυναίκες και για άνδρες από τις οικογενειακές υποχρεώσεις και το οικιακό έργο.⁹⁹ Πρόκειται, επομένως, για μια διαφορετική ερμηνεία του κοινωνικού κόσμου, των πολιτικών και πολιτισμικών απαιτήσεων και εκπαιδευτικών οριοθετήσεων για τη δυναμική της ισότητας.

---

99 Hochschild, A. (1997). *The Time Bind*, New York: Metropolitan Books.

Hochschild, A. (1989). *Working Parents and the Revolution at Home*, New York: Viking.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι παραπάνω ενότητες, όπως αναλύθηκαν, δεν πρέπει να θεωρηθούν διαφορετικοί, αποσπασματικοί κύκλοι. Στόχος είναι η ενοποίηση με την ανάδειξη της ισότητας σε θεματικό πυρήνα. Έτσι, μέσω της βαθμιαίας ικνηλάτησης, θα πρέπει να εντοπιστεί ο συνεκτικός κρίκος, ως εκπαιδευτική πράξη, που θα ενοποιεί τις διατυπώσεις της ισότητας, προκειμένου να δοθεί περιεχόμενο στην ανθρώπινη χειραφέτηση ως προϋπόθεση της ατομικής και συλλογικής ανεξαρτησίας. Είναι εμφανές ότι δεν περιοριζόμαστε στην ισότητα του φύλου, αλλά συνεξετάζονται οι συνιστώσες, οι οποίες ενισχύουν την ανισότητα και σχετίζονται με την κοινωνική τάξη και την εθνικότητα. Το θέμα της ισότητας μελετάται σε σχέση με το οικονομικό πεδίο, το κοινωνικό και το πολιτικό, όπως δομείται και σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες. Επομένως, το θέμα της κατανόησης και της γνώσης των συνθηκών που δομούν την ανισότητα θεωρείται ως προϋπόθεση για την κοινωνική και εκπαιδευτική θέσμιση της ισότητας.

Ο/Η εκπαιδευτικός αναλαμβάνει ενεργό ρόλο:

- ανατρέποντας την οικονομική οπτική ότι η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο¹⁰⁰ είναι γένους αρσενικού,
- αναδιοργανώνοντας το αξιακό μοντέλο και προβάλλοντας την αγάπη, την αμοιβαιότητα, το συναίσθημα, τη συνεργασία και τη λογική ως συστατικά στοιχεία των προβληματισμών και σχέσεων που διαμορφώνονται, με βάση τον προσδιορισμό άνθρωπος και πολίτης,
- επαναορίζοντας την πρόοδο και την ευτυχία των ατόμων, την οποία συνδέει με την αυτο-εκπλήρωση. Ταυτόχρονα θεωρεί ως προϋπόθεση το σεβασμό και την αναγνώριση του άλλου. Έτσι, στην πράξη, στιγματίζονται ενέργειες που δημιουργούν αντιπαλότητα, αθέμιτο ανταγωνισμό, υποτίμηση, υποβάθμιση του άλλου,
- επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις των μελών μέσα στην οικογένεια με έμφαση στους ρόλους που πρέπει να έχουν. Αναφέρεται σε συνεργαζόμενα άτομα που διεκπεραιώνουν το οικιακό έργο και έχουν το δικαίωμα στη μισθωτή εργασία και στον ελεύθερο προσωπικό χρόνο,
- απομυθοποιώντας τους επαγγελματικούς ρόλους με την επιδίωξη σε πρώτο επίπεδο ανάληψης επαγγελματικών ρόλων έξω από τα στερεότυπα του φύλου και σε δεύτερο επίπεδο σύνδεσης της εκπαίδευσης με τον ενεργό επαγγελματικό ρόλο, την καριέρα και την εξέλιξη,
- συνδέοντας διαλεκτικά την κοινωνική με την πολιτική ζωή, αναδεικνύοντας την ενότητα άτομο-πολίτης, πολίτης σε μια ενεργητική δράση και διαντίδραση σε συλλογικό επίπεδο, προκειμένου να προβληθούν προτάσεις και αιτήματα.

Η δραστηριότητα αυτή προϋποθέτει μια βαθμιαία μεταβολή των αξιών που προσανατολίζουν την εκπαιδευτική πράξη και ρυθμίζουν λειτουργίες σε ατομικό και συλλογικό πεδίο. Η πολιτική για την ισότητα συνδέεται με τη δημοκρατία, την ελευθερία και τη δημόσια έκφραση. Η ανισότητα σε μια κοινωνία εκφράζεται ως κρίση των κοινωνικών αξιών, του πολιτικού συστήματος και της εκπαίδευσης. Ειδικά για την εκπαίδευση, θεωρείται ότι δεν παρέχει στα άτομα τις αξίες, τις αναφορές, τα κίνητρα, τη γνώση, τη στάση, τα οποία θα τους επέτρεπαν να λειτουργήσουν στην κοινωνία ως ισότιμοι πολίτες.

100 Becker, G.S. (1993). *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special References to Education*, 3rd edn. Chicago, IL: University of Chicago Press.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ, ΘΕΩΡΙΩΝ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο τμήμα αυτό της μελέτης γίνεται αναφορά στη νομοθεσία, σε θεωρητικά κείμενα και σε εκπαιδευτικά μοντέλα. Πρόκειται για ένα σύνολο αξιολογικών επιλογών και προτιμήσεων, οι οποίες κατευθύνονται από τις σημερινές κυρίαρχες προσεγγίσεις, προκειμένου να δοθεί το έναυσμα για μία μελέτη που θα προσεγγίζει τις διαφορετικές πτυχές της διερεύνησης των θεμάτων για την ισότητα των δύο φύλων. Η συνοπτική παρουσίαση δε σημαίνει παραγνώριση των διαστάσεων και του ρόλου των άλλων θεωρητικών προσεγγίσεων και των πρακτικών προτάσεων.

Στόχος ήταν μια προσπελάσιμη θεώρηση που, χωρίς να στερεί το βάθος της θεωρητικής ανάλυσης και της εκπαιδευτικής προσέγγισης, να προβληματίσει, να δημιουργήσει ερωτήματα και να οριοθετήσει πεδία για μελέτη, τα οποία θα καθοριστούν από τους/τις ίδιους/-ες τους/τις εκπαιδευτικούς. Το θέμα της ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση προσεγγίζεται διεπιστημονικά, καθώς η θεματολογία αντλεί προβληματισμούς, θέσεις και προτάσεις από επιστημονικούς κλάδους, όπως η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη, το δίκαιο κ.ά.

Διαπιστώθηκε από διαφορετικές οπτικές και με διαφορετικές ερμηνείες ότι οι εκπαιδευτικές πρακτικές για την ισότητα δεν μπορούν να εφαρμοστούν εάν το θέμα της ισότητας δεν προσδιοριστεί και κατανοηθεί μέσα στις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές προκείμενες. Επομένως, η εφαρμογή προγραμμάτων για την ισότητα των φύλων εκτιμήθηκε ότι θα πρέπει να θέσει την εκπαίδευση μέσα στο ενιαίο κοινωνικό σύστημα.

Στην πρώτη ενότητα, η ευρωπαϊκή και η ελληνική νομοθεσία δίνουν το πλαίσιο λειτουργίας των συστημάτων που καθορίζεται από τις δημοκρατικές αρχές, τις έννοιες *ελευθερία* και *ανθρώπινα δικαιώματα*, οι οποίες ρυθμίζουν την πολιτική και κοινωνική ύπαρξη.

Στη δεύτερη ενότητα, οι θεωρητικές αναλύσεις δίνουν σχηματικά τις προσεγγίσεις για τα θέματα της ισότητας των δύο φύλων παρουσιάζοντας ταυτόχρονα την εξέλιξη αλλά και τα ερωτήματα που τίθενται για την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης και της πολιτικής. Έμμεσα τίθεται το θέμα ότι η ισότητα των δύο φύλων φαλκιδεύεται από τις ανισότητες που παράγονται ή ενισχύονται σε άλλα κοινωνικά υποσυστήματα. Παράλληλα, μέσα από τις διαφορετικές θεωρήσεις αναδεικνύεται και η διαφορετική ερμηνεία της έννοιας, καθώς και η επιλεκτική εισαγωγή προσδιορισμών και οριοθετήσεων.

Στην τρίτη ενότητα, η ενδεικτική αξιοποίηση μαθημάτων για την προσέγγιση και ανάλυση θεμάτων σχετικών με την ισότητα των δύο φύλων ουσιαστικά ανοίγει το ζήτημα των επιλογών των εκπαιδευτικών για την έμφαση που θα δώσουν και σε γενικότερα θέματα σχετικά με τον ατομικό προσδιορισμό των υποκειμένων, την κοινωνική συνύπαρξη, την πολιτική παρουσία. Επομένως, αναφερόμαστε στο δυναμικό ρόλο των εκπαιδευτικών που θα αποδεδμευτούν από τυποποιημένες θεωρήσεις και συμπεράσματα και θα επαναφέρουν το ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων ανοίγοντας το διάλογο για προσεγγίσεις, οι οποίες το εστιάζουν ως κοινωνικό ζήτημα και εκπαιδευτικό προαπαιτούμενο για την πνευματική χειραφέτηση¹⁰¹ μαθητριών και μαθητών.

101 Μια ιδέα για τη σύνδεση ισότητας-πνευματικής χειραφέτησης, βλ. Ρανσιέρ, Ζ. (2008). *Ο Αδαής Δάσκαλος: πέντε μαθήματα πνευματικής χειραφέτησης*, Αθήνα: Νήσος.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

1. Ελληνική Γενική Νομοθεσία

Σύνταγμα της Ελλάδος (1975): Με βάση το Σύνταγμα, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου και προβλέπεται ότι έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις (αρ. 4). Ειδικότερα, υποχρεωτικά πλέον, θα πρέπει να καταργηθούν οι νόμοι, οι οποίοι είτε δεν αναφέρονται στην ισότητα είτε έμμεσα ενισχύουν την ανισότητα. Ρητά προβλέπεται ότι από το 1983 οι νόμοι οι οποίοι δεν προωθούν την ισότητα θα καταργηθούν, και μάλιστα στο πλαίσιο μιας «αναδιανεμητικής» δικαιοσύνης η οποία θα ενισχύει την άρση των ανισοτήτων, προκειμένου να ενισχυθεί μια πολιτική προώθησης της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων.¹⁰²

Είναι χαρακτηριστικό ότι ταυτόχρονα με το άρθρο 116 (Συνταγματική Αναθεώρηση 2001) προβλέπονται και τα θετικά μέτρα για την προώθηση της ισότητας ανδρών και γυναικών. Το κράτος πλέον αναλαμβάνει να προωθήσει την ισότητα μεριμνώντας για την άρση των ανισοτήτων «ιδίως σε βάρος των γυναικών».¹⁰³

Άρθρο 4

1. Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου.
2. Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις [...].

Άρθρο 116

1. Διατάξεις υφιστάμενες που είναι αντίθετες προς το άρθρο 4 παράγραφος 2 εξακολουθούν να ισχύουν ώσπου να καταργηθούν με νόμο, το αργότερο έως την 31η Δεκεμβρίου 1982.
2. **Δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών.
3. Κανονιστικές υπουργικές αποφάσεις, καθώς και διατάξεις συλλογικών συμβάσεων διαιτητικών αποφάσεων για τη ρύθμιση αμοιβής της εργασίας που είναι αντίθετες προς τις διατάξεις του άρθρου 22 παράγραφος 1, εξακολουθούν να ισχύουν έως την αντικατάστασή τους που συντελείται το αργότερο μέσα σε τρία έτη από την έναρξη της ισχύος του Συντάγματος.

**Συνταγματική Αναθεώρηση 2001.

- **N. 1329/1983 (ΦΕΚ25/Α/18-2-1983):** «Κύρωση ως κώδικα του σχεδίου νόμου: Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον αστικό κώδικα, τον εισαγωγικό του νόμο, την εμπορική νομοθεσία και τον κώδικα πολιτικής δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του αστικού κώδικα που αφορούν το οικογενειακό δίκαιο». Με αυτό το νόμο εκσυγχρονίσθηκε το Οικογενειακό Δίκαιο και προσαρμόσθηκε στη συνταγματική επιταγή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων. Ειδικότερα, καταργήθηκαν:
  - η έννοια της πατριαρχικής οικογένειας και αντικαταστάθηκε με την οικογένεια της ισότητας,

102 Καρακώστας, Β. & Γεωργοπούλου-Αθανασούλη, Ε. (1989). *Το Σύνταγμα-Ερμηνευτικά Σχόλια-Νομολογία. Τόμος πρώτος*. Άρθρο 1-4, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 123. Αντωνίου, Θ. (1998). *Η Ισότητα εντός και δια του Νόμου - Μία Συμβολή στην Ερμηνεία του Άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

103 Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Σ. (2001). «Η Τροποποίηση του Άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος. Από την Τυπική στην Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων», *ΔτΑ* 10/2001, σ. 509, ιδίως σ. 522.

- ο θεσμός της προίκας και ορίστηκε ότι και οι δύο σύζυγοι υποχρεώνονται να συμβάλουν, ανάλογα με τις δυνάμεις τους, στην αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας.

Ορίστηκε ότι: η ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών πρέπει να γίνεται χωρίς διάκριση φύλου.

- **N. 1342/1983 (ΦΕΚ 39/A/1983)**, με τον οποίο κυρώθηκε χωρίς κάποια επιφύλαξη η Διεθνής Σύμβαση του Ο.Η.Ε. «Σύμβαση Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» (CEDAW).
- **N. 1414/1984 (ΦΕΚ Α' 10, 2/2/1984)** «Εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις».
- Σύσταση του Συμβουλίου **84/635/ΕΟΚ**, της **13^{ης} Δεκεμβρίου 1984**, σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων για τις γυναίκες, ΕΕ L 331, της 19.12.1984, σ. 34.
- Σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής **92/331/ΕΚ**, της **27^{ης} Νοεμβρίου 1991**, για την προστασία της αξιοπρέπειας των γυναικών και των ανδρών στην εργασία, περιλαμβανομένου του Κώδικα Πρακτικής για την καταπολέμηση της σεξουαλικής παρενόχλησης, ΕΕ L 49, της 24.02.1992, σ. 1.
- **N. 2952/2001 (ΦΕΚ 248/A/2001)**, με τον οποίο κυρώθηκε το Προαιρετικό Πρωτόκολλο του Ο.Η.Ε. στη «Διεθνή Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» και παρέχεται η δυνατότητα ακόμα και σε άτομα ή ομάδες ατόμων να προσφύγουν στην Επιτροπή του Ο.Η.Ε., που συστήθηκε για το λόγο αυτό, προκειμένου να εξετάσει περιπτώσεις παραβίασης της αρχής της ισότητας των φύλων.
- Τροποποιημένη πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, **COM (2005) 380**.
- ΥΠ.ΕΣ.Δ.Δ.Α. - Γενική Γραμματεία Ισότητας, 6^η Εθνική Έκθεση της Ελλάδας (Περίοδος 2001-2004) προς την Επιτροπή του Ο.Η.Ε. για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών, Εθνικό Τυπογραφείο, Ιούνιος 2005.
- **N. 3488 ΦΕΚ Α' (191/8-11-9-06)**
«Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας και άλλες συναφείς διατάξεις».

Άρθρο 1

Σκοπός

Σκοπός του παρόντος νόμου είναι η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη και στις συνθήκες εργασίας όπως προβλέπεται και από τις διατάξεις της Οδηγίας 2002/73/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2002, η οποία τροποποίησε την Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου, καθώς και η ρύθμιση συναφών θεμάτων ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζόμενων ανδρών και γυναικών [...].

Άρθρο 3

Ορισμοί

1. Για την εφαρμογή του παρόντος νόμου, ισχύουν οι ακόλουθοι ορισμοί:¹⁰⁴
  - I. «άμεση διάκριση»: όταν ένα πρόσωπο υφίσταται, για λόγους φύλου, μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτή την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο ένα άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση,
  - II. «έμμεση διάκριση»: όταν μία εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική θα μπορούσε να θέσει σε μειονεκτική θέση τους/τις εκπροσώπους του ενός φύλου σε σύγκριση με τους/τις εκπροσώπους του άλλου φύλου, εκτός εάν αυτή η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικώς από νόμιμο στόχο, και τα μέσα για την επίτευξη του εν λόγω στόχου είναι πρόσφορα και αναγκαία,

¹⁰⁴ Για το θέμα του ορισμού των διακρίσεων βλ. Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου (αρ. 2). Στο νόμο 3488/2006 αναφέρεται ακριβώς η Οδηγία 2002/73/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (αρ. 2). Ουσιαστικά επαναλαμβάνονται οι αναλυτικοί ορισμοί, όπως διατυπώνονται αρχικά στην Ευρωπαϊκή Οδηγία.

- III. «παρενόχληση»: όταν εκδηλώνεται ανεπιθύμητη συμπεριφορά συνδεδεμένη με το φύλο ενός προσώπου, με σκοπό ή αποτέλεσμα την παραβίαση της αξιοπρέπειας του προσώπου αυτού και τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος,
- IV. «σεξουαλική παρενόχληση»: όταν εκδηλώνεται οποιαδήποτε μορφή ανεπιθύμητης λεκτικής, μη λεκτικής ή σωματικής συμπεριφοράς σεξουαλικού χαρακτήρα, με σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας ενός προσώπου, ιδίως με τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος.

Άρθρο 4

Αρχή ίσης μεταχείρισης - Απαγόρευση διακρίσεων

1. Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου, σε συσχετισμό ιδίως με την οικογενειακή κατάσταση, σε όλους τους τομείς που περιλαμβάνονται στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος νόμου, όπως εξειδικεύονται στις κατωτέρω διατάξεις.
2. Η παρενόχληση και η σεξουαλική παρενόχληση συνιστούν διάκριση λόγω φύλου και απαγορεύονται. Το γεγονός ότι κάποιος/-α απορρίπτει ή υποκύπτει σε παρόμοια συμπεριφορά δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για να ληφθεί απόφαση που θίγει το εν λόγω πρόσωπο.
3. Η εντολή που ενέχει διάκριση εις βάρος ενός προσώπου λόγω φύλου συνιστά διάκριση κατά την έννοια του παρόντος νόμου.
4. Δεν συνιστά διάκριση η λήψη ή η διατήρηση ειδικών ή θετικών μέτρων με σκοπό την εξάλειψη τυχόν υφιστάμενων διακρίσεων εις βάρος του λιγότερο εκπροσωπούμενου φύλου και την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας στους τομείς που περιλαμβάνονται στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος νόμου, όπως εξειδικεύονται στις κατωτέρω διατάξεις [...].

Άρθρο 5

Πρόσβαση στην απασχόληση

Συνθήκες και όροι απασχόλησης

1. Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου ή λόγω οικογενειακής κατάστασης, όσον αφορά στους όρους πρόσβασης στη μισθωτή ή μη απασχόληση ή γενικά στην επαγγελματική ζωή, περιλαμβανομένων των κριτηρίων επιλογής και των όρων πρόσληψης, ανεξαρτήτως του κλάδου δραστηριότητας και σε όλα τα επίπεδα της επαγγελματικής ιεραρχίας.
2. Απαγορεύεται κάθε αναφορά στο φύλο ή στην οικογενειακή κατάσταση ή η χρήση κριτηρίων και στοιχείων που καταλήγουν σε άμεση ή έμμεση διάκριση με βάση το φύλο, σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 3 του παρόντος νόμου, όσον αφορά στις δημοσιεύσεις, αγγελίες, διαφημίσεις, προκηρύξεις, εγκυκλίους και κανονισμούς, που αναφέρονται σε επιλογή προσώπων για την κάλυψη κενών θέσεων εργασίας, την παροχή εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης ή τη χορήγηση επαγγελματικών αδειών [...].

Άρθρο 6

Επαγγελματικός προσανατολισμός και επαγγελματική κατάρτιση και επιμόρφωση

Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου ή λόγω οικογενειακής κατάστασης, όσον αφορά:

1. στην πρόσβαση στο περιεχόμενο και στην εφαρμογή προγραμμάτων ή συστημάτων επαγγελματικού προσανατολισμού και επαναπροσανατολισμού κάθε τύπου και βαθμίδας, επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης, μαθητείας, μετεκπαίδευσης, εκπαίδευσης για αλλαγή επαγγέλματος, ληϊκής επιμόρφωσης, ενημέρωσης και πληροφόρησης των εργαζομένων ή των οικογενειών τους, και γενικά προγραμμάτων που συντελούν στην πνευματική, οικονομική και κοινωνική τους εξέλιξη και ανάπτυξη, περιλαμβανομένης της απόκτησης πρακτικής ή εργασιακής εμπειρίας και της δοκιμαστικής υπηρεσίας.
2. στον καθορισμό των προϋποθέσεων και στη συμμετοχή σε εξετάσεις απόκτησης ή απονομής διπλωμάτων, πιστοποιητικών ή άλλων τίτλων ή αδειών ασκήσεως επαγγέλματος, καθώς και στη χορήγηση υποτροφιών και εκπαιδευτικών αδειών ή στην παροχή σπουδαστικών ή άλλων συναφών ευεργετημάτων.

Άρθρο 12

Έννομη προστασία

1. Κάθε πρόσωπο που θεωρεί ότι ζημιώθηκε από τη μη τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, ακόμη και αν η σχέση στο πλαίσιο της οποίας φέρεται ότι σημειώθηκε η διάκριση έχει λήξει, έχει δικαίωμα δικαστικής προστασίας, καθώς και δικαίωμα διοικητικής προσφυγής ενώπιον των αρμόδιων αρχών, συμπεριλαμβανομένων των διαδικασιών διαμεσολήθσης από τον φορέα του άρθρου 13 του παρόντος νόμου, για την πραγμάτωση των εκ του παρόντος νόμου υποχρεώσεων. Η άσκηση των δικαιωμάτων αυτών δεν θίγει τις προβλεπόμενες προθεσμίες δικαστικής και διοικητικής προσφυγής [...].

Άρθρο 13

Φορέας παρακολούθησης της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών

1. Φορέας παρακολούθησης της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στο πεδίο εφαρμογής και κατά τους ορισμούς του παρόντος νόμου ορίζεται ο Συνήγορος του Πολίτη.
2. Στην παράγραφο 1 του άρθρου 1 του ν.3094/2003 (ΦΕΚ 10 Α') προστίθεται τελευταίο εδάφιο ως εξής: «Ο Συνήγορος του Πολίτη ορίζεται και φορέας παρακολούθησης της εφαρμογής, στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη και στις συνθήκες εργασίας, κατ' εφαρμογή του άρθρου 1 παρ. 7 της Οδηγίας 2002/73/ΕΚ και του νέου άρθρου 8^ο της Οδηγίας 76/207/ΕΟΚ».
3. Το πρώτο εδάφιο της παραγράφου 2 του άρθρου 1 του ν.3094/2003 αντικαθίσταται ως εξής: «Ο Συνήγορος του Πολίτη επικουρείται από έξι (6) Βοηθούς Συνηγόρους. Ο Συνήγορος του Πολίτη αναθέτει σε Βοηθούς Συνηγόρους την εκτέλεση των καθηκόντων του Συνηγόρου για το Παιδί, καθώς και την παρακολούθηση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, κατά την πρώτη παράγραφο του άρθρου αυτού» [...].
4. [...] Η Γενική Γραμματεία Ισότητας συνεργάζεται με τον Συνήγορο του Πολίτη και το Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας προς ενημέρωση και διάδοση των καλών πρακτικών ίσης μεταχείρισης, και για τη διοργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων για θέματα ισότητας των φύλων στην απασχόληση, την εργασία και εν γένει την επαγγελματική δραστηριότητα.

Άρθρο 14

Τμήμα Ισότητας των Φύλων του Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας

1. [...] Το Τμήμα γνωμοδοτεί για σχέδια νόμων, διοικητικών πράξεων και γενικά για θέματα που αναφέρονται στην εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, εφόσον παραπέμπονται σε αυτό από τις αρμόδιες υπηρεσίες.

Άρθρο 15

Θέματα αρμοδιοτήτων Υπηρεσιών του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας

1. Τμήμα Ισότητας των Φύλων
Στο Τμήμα Ισότητας των Φύλων της Διεύθυνσης Όρων Εργασίας του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας ανήκουν:
  - α. η επεξεργασία σχεδίων νόμων και κανονιστικών πράξεων που αναφέρονται στην ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης [...].

Άρθρο 18

Κοινωνικός διάλογος

1. Η Πολιτεία ενθαρρύνει το διάλογο μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, με σκοπό την προαγωγή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και την εργασία, σύμφωνα με τον παρόντα νόμο.

2. Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, στο πλαίσιο της αποστολής της για τη διεξαγωγή κοινωνικού διάλογου για τη γενική πολιτική της χώρας και ειδικότερα για θέματα κοινωνικής πολιτικής, ενθαρρύνει το διάλογο με τις οργανώσεις-μέλη της, με σκοπό την ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και ενεργό συμμετοχή τους στην προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, σύμφωνα με τους σκοπούς και κατά τις διατάξεις του παρόντος νόμου.

- **N. 3488/2006 (ΦΕΚ Α' 191, 11/9/2006)** «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας και άλλες συναφείς διατάξεις».
- **N. 3500/2006 (ΦΕΚ Α' 232, 24/10/2006)** «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις».
- Έκθεση επί του νομοσχεδίου «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας και άλλες συναφείς διατάξεις» της Α' Δ/σης Επιστημονικών Μελετών του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής των Ελλήνων, **21.8.2006**, (<http://www.parliament.gr>).
- **ΟΚΕ, Γνώμη υπ' αριθμ. 156** «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας» (Σχέδιο Νόμου), **Ιούνιος 2006**, <http://www.oke.gr>.
- **Συνήγορος του Πολίτη**, Κεφάλαιο 5 της **Ετήσιας Έκθεσης 2006**, με τίτλο «Ο Συνήγορος του Πολίτη ως φορέας προώθησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης», σσ. 223-250, <http://www.synigoros.gr>.
- **ΕΕΔΑ**, Παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ σχετικά με το Σχέδιο Νόμου «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας», **Έκθεση 2006**, Εθνικό Τυπογραφείο, Μάρτιος 2007, σσ. 100-130.

Σύμφωνα με αυτή τη σύμβαση, τα κράτη-μέλη είναι υποχρεωμένα να λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα, συμπεριλαμβανομένων και των νομοθετικών, σε όλους τους τομείς, ιδίως στον πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό, για να εξασφαλίσουν την πλήρη ισότητα, ανάπτυξη και πρόοδο των γυναικών σε βάση ισότητας με τους άνδρες.

2. Εκπαιδευτικοί Νόμοι και Προεδρικά Διατάγματα

ΠΔ 415 (ΦΕΚ 124 Α', 30/5/1979 - 12/6/1979) «Περί καθορισμού της κατά φύλον συνθέσεως των οργανικών θέσεων του διδακτικού προσωπικού των Δημοτικών Σχολείων».

Άρθρο 1

1. Οι Διδάσκαλοι επί βαθμῷ Διευθυντού Α' τοποθετούνται αδιακρίτως φύλου εις τα οκταθέσια και άνω Δημοτικά Σχολεία, ως και εις τα εξαθέσια Πρότυπα ή Πειραματικά Δημοτικά Σχολεία, ως Διευθυνταί τούτων.
2. Οι Διδάσκαλοι επί βαθμῷ Διευθυντού Β' τοποθετούνται αδιακρίτως φύλου: α) εις τα τετραθέσια έως και επταθέσια Δημοτικά Σχολεία, ως Διευθυνταί τούτων, εξαιρέσει των Προτύπων και Πειραματικών τοιούτων, β) εις τα οκταθέσια και άνω Δημοτικά Σχολεία, ως Υποδιευθυνταί τούτων, γ) εις τα οκταθέσια και άνω Δημοτικά Σχολεία, ως Διδάσκαλοι [...].

ΠΔ 530 (ΦΕΚ163 Α, 11/7/1979 - 19/7/1979) «περί ιδρύσεως μικτών προτύπων Ελληνικών Κλασικών Λυκείων, μικτών ημερησίων Γυμνασίων και αυξήσεως των οργανικών θέσεων του διδακτικού προσωπικού Μέσης Εκπαιδεύσεως.

N. 1286 (ΦΕΚ 119 Α', 30-9-1982) «Μεταγραφές και κατατάξεις στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση».

Άρθρο 14

Κατάργηση διακρίσεων μεταξύ των φύλων

1. Από το ακαδημαϊκό έτος 1983-84 ο αριθμός των εισακτέων σπουδαστών σε όλες τις ανώτατες

και ανώτερες σχολές και τα τμήματα αυτών καθορίζεται συνολικά και ανεξάρτητα από το φύλο των υποψηφίων. Από την ισχύ του παρόντος καταργούνται όλες οι διατάξεις που αναφέρονται στην εισαγωγή σπουδαστών σε ανώτατες ή ανώτερες σχολές από ένα μόνο φύλο ή σε ποσοστά από καθένα φύλο.

2. Από την ισχύ του παρόντος καταργούνται: α) Οι διατάξεις που προβλέπουν το διορισμό υποψηφίων από ένα μόνο φύλο ή σε ποσοστά από καθένα φύλο σε θέσεις εκπαιδευτικού προσωπικού των δημοσίων σχολείων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης και των Σχολών Εκπαίδευσης Διδακτικού Προσωπικού. Εφεξής στις θέσεις αυτές διορίζονται υποψήφιοι με βάση τα γενικά προσόντα και κριτήρια και ανεξάρτητα από το φύλο τους, β) Οι διατάξεις του άρθρου 12 παρ. 6 του Ν. 309/1976 «περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής Εκπαίδευσης» και το σε εκτέλεση αυτών εκδοθέν Π.Δ. 415/1980 «περί καθορισμού της κατά φύλον συνθέσεως των οργανικών θέσεων του διδακτικού προσωπικού των Δημοτικών Σχολείων». Εφεξής οι διορισμοί στις κενές θέσεις δασκάλων γίνονται ανεξάρτητα από το φύλο τους και κατά σειρά όπως αυτή ορίζεται από τις διατάξεις του άρθρου 44 του Ν. 309/1976.

Ν. 1566 (ΦΕΚ 167 Α', 30-9-1985) «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις»

Άρθρο 1

Σκοπός - Γλώσσα

1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά.

Ειδικότερα, υποβοηθεί τους μαθητές:

- α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη [...].

3. Ευρωπαϊκή Γενική Νομοθεσία

Οδηγία 75/117/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1975 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών-μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζόμενων ανδρών και γυναικών.

Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1976 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας.

Οδηγία 97/80/ΕΚ του Συμβουλίου της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1997 σχετικά με το βάρος αποδείξεως σε περιπτώσεις διακριτικής μεταχείρισης λόγω φύλου.

Οδηγία 2002/73/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2002 για την τροποποίηση της 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας.

Συνθήκη του Άμστερνταμ

Άρθρο 2

Η Κοινότητα έχει ως αποστολή, με τη δημιουργία κοινής αγοράς, οικονομικής και νομισματικής ένωσης, και με την εφαρμογή των κοινών πολιτικών ή δράσεων που αναφέρονται στα άρθρα 3 και 3Α, να προάγει στο σύνολο της Κοινότητας την αρμονική, ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, υψηλό επίπεδο απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, αειφόρο, μη πληθωριστική ανάπτυξη, υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας και σύγκλισης των

οικονομικών επιδόσεων, υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ κρατών-μελών.

Άρθρο 3

Στο άρθρο 3 προστίθεται η ακόλουθη παράγραφος:

«2. Σε όλες τις δραστηριότητες που αναφέρονται στο παρόν άρθρο, η Κοινότητα επιδιώκει να εξαλειφθούν οι ανισότητες και να προαχθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών».

Άρθρο 118

1. Προκειμένου να υλοποιήσει τους στόχους του άρθρου 117, η Κοινότητα υποστηρίζει και συμπληρώνει τη δράση των κρατών-μελών στους ακόλουθους τομείς:
[...] ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών όσον αφορά στις ευκαιρίες στην αγορά εργασίας και τη μεταχείριση στην εργασία.

Συμπληρωματικές Οδηγίες/Ανακοινώσεις

- Ανακοίνωση της Επιτροπής «Χάρτης πορείας για την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών 2006-2010», COM (2006) 92 τελικό.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της 24.1.2003 «Ενημέρωση και απλούστευση του κοινοτικού κεκτημένου», COM (2003) 71 τελικό.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής, της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1996, «Ενσωμάτωση της ισότητας ευκαιριών μεταξύ των γυναικών και των ανδρών στο σύνολο των κοινοτικών πολιτικών και στόχων», COM (1996) 67 τελικό.
- Απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 11^{ης} Ιουνίου 1986 για τη βία ενάντια των γυναικών, ΕΕ C 176, της 14.7.1986, σ. 1.
- Απόφαση του Συμβουλίου της 29^{ης} Μαΐου 1990 για την προστασία της αξιοπρέπειας γυναικών και ανδρών στην εργασία, ΕΕ L 157, της 27.6.1990, σ. 3.
- Πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τροποποίηση της Οδηγίας 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου, περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης των ανδρών και των γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας, COM (2000) 334 τελικό.

P6_TA-PROV(2007)0021

Διακρίσεις σε βάρος των νέων γυναικών και των κοριτσιών στην εκπαίδευση

Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τις διακρίσεις σε βάρος των νέων γυναικών και των κοριτσιών στην εκπαίδευση (2006/2135(INI))

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο:

- 1) επισημαίνει ότι η εκπαίδευση και η κατάρτιση των κοριτσιών και των γυναικών αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα και ουσιαστικό στοιχείο προκειμένου να απολαμβάνουν πλήρως όλα τα άλλα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά και πολιτικά δικαιώματα· [...]
- 2) επιδοκιμάζει το γεγονός ότι στο πλαίσιο του σχεδίου της χιλιετηρίδας των Ηνωμένων Εθνών έγιναν αρκετά πρακτικά βήματα για τον περιορισμό της ανισότητας μεταξύ των φύλων όσον αφορά την πρόσβαση στην εκπαίδευση και ότι το ζήτημα της ισότιμης πρόσβασης στην εκπαίδευση για αμφότερα τα φύλα αποτελεί αντικείμενο ανοιχτού διαλόγου στα κράτη-μέλη·
- 3) επικροτεί τη μεταρρύθμιση του συστήματος πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που αποτελεί απόρροια της στρατηγικής της Λισσαβόνας και αφορά ιδιαίτερα τη δια βίου μάθηση, η οποία προσφέρει στις νέες γυναίκες την ευκαιρία να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους· [...]
- 4) επικροτεί τη σχεδιαζόμενη δημιουργία Ινστιτούτου για την Ισότητα των Φύλων, οι δραστηριότητες του οποίου πρέπει να περιλαμβάνουν την παρακολούθηση της κατάστασης όσον αφορά

την πρόσβαση στην εκπαίδευση για αμφότερα τα φύλα σε μεμονωμένα κράτη-μέλη και σε ολόκληρο τον κόσμο. [...]

- 5) καλεί τα κράτη-μέλη να διευκολύνουν την πρόσβαση στην εκπαίδευση για γυναίκες και άνδρες που φροντίζουν παιδιά και για γονείς που διέκοψαν τη διαδικασία της απόκτησης τίτλων προκειμένου να αποκτήσουν παιδιά. [...]
- 6) αναφέρεται στο γεγονός ότι η διαφορά στις αμοιβές μεταξύ ανδρών και γυναικών παραμένει σε απαράδεκτα υψηλά επίπεδα και δεν φαίνεται να μειώνεται· επισημαίνει ότι κατά μέσο όρο οι γυναίκες κερδίζουν 15% λιγότερο από τους άνδρες, κάτι που συνιστά αποτέλεσμα τόσο της μη συμμόρφωσης προς τη νομοθεσία περί ισότητας της αμοιβής, όσο και μιας σειράς διαρθρωτικών ανισοτήτων, όπως είναι ο διαχωρισμός της αγοράς εργασίας, οι διαφορές στα πρότυπα εργασίας, η πρόσβαση στην εκπαίδευση και την κατάρτιση, οι προκαταλήψεις όσον αφορά την αξιολόγηση και τα συστήματα αμοιβής, καθώς και τα στερεότυπα. [...]
- 7) ενθαρρύνει την Επιτροπή να προωθήσει τις αρχές της ισότητας και της ίσης πρόσβασης των κοριτσιών στην εκπαίδευση στις σχέσεις της με τρίτες χώρες, και ειδικότερα στις πολιτικές της περί γειτονίας και αναπτυξιακής βοήθειας·
- 8) προτρέπει τα κράτη-μέλη να ενισχύσουν τη θέση των γυναικών εκπαιδευτικών στις υψηλότερες βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος και στα κέντρα λήψεων αποφάσεων σε θέματα εκπαίδευσης, θέσεις όπου παρατηρείται ακόμη ποσοτική υπεροχή των ανδρών συναδέλφων τους·
- 9) τονίζει την ανάγκη αναμόρφωσης του αναλυτικού προγράμματος σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων· συνιστά η κατάρτιση των καθηγητών και άλλων εργαζομένων στον εκπαιδευτικό τομέα να προσανατολίζεται προς το σεβασμό των απαιτήσεων μιας ισόρροπης πολιτικής ισότητας των φύλων και ο προβληματισμός αυτής της πολιτικής να αποτελεί μέρος της κατάρτισης των διδασκόντων στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και άλλες σχολές. [...]
- 10) συνιστά στα κράτη-μέλη να υποστηρίξουν την ενημέρωση για την ίση πρόσβαση στην εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα, ιδίως μεταξύ των πιο ευάλωτων κοινοτήτων, με στόχο να εξαλειφθούν όλες οι μορφές προκαταλήψεων που επηρεάζουν την πρόσβαση των κοριτσιών και των νέων γυναικών στην εκπαίδευση· [...]
- 11) χαιρετίζει την υλοποίηση και τη χρήση εκπαιδευτικών προγραμμάτων χρηματοδοτούμενων με κεφάλαια της Ε.Ε., καθώς και από άλλες πηγές, περιλαμβανομένου του μη κερδοσκοπικού κλάδου, προς όφελος της εκπαίδευσης κοριτσιών και νέων γυναικών από κοινωνικά μειονεκτούσες οικογένειες· επικροτεί ιδιαίτερα τη χρήση υπαρχόντων προγραμμάτων και ταμείων στήριξης, καθώς και την αναζήτηση νέων μορφών χρηματοδότησης· υπογραμμίζει επίσης την ανάγκη πολύ μεγαλύτερης επένδυσης στην εκπαίδευση των νέων σε όλα τα κράτη-μέλη, καθώς αυτοί/-ές αποτελούν το μέλλον.

ΟΔΗΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1976 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και πρόωθηση και τις συνθήκες εργασίας

(76/207/ΕΟΚ)

ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΞΕΔΩΣΕ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΟΔΗΓΙΑ:

Άρθρο 1

1. Η παρούσα οδηγία αποσκοπεί στην εφαρμογή, εντός των κρατών-μελών, της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, συμπεριλαμβανομένης και της επαγγελματικής προωθήσεως και την επαγγελματική εκπαίδευση, καθώς και τις συνθήκες εργασίας και υπό τους όρους που προβλέπονται στην παράγραφο 2 την κοινωνική ασφάλιση. Η αρχή αυτή καλείται στο εξής **«αρχή της ίσης μεταχείρισης»**.
2. Προκειμένου να εξασφαλισθεί η προοδευτική εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε θέματα κοινωνικής ασφαλίσεως, το Συμβούλιο θα θεσπίσει, προτάσει της Επιτροπής, διατάξεις που

θα καθορίζουν ιδίως το περιεχόμενο, την έκταση και τους τρόπους εφαρμογής της ανωτέρω αρχής.

Άρθρο 2

1. Κατά την έννοια των κατωτέρω διατάξεων, η αρχή της ίσης μεταχείρισεως συνεπάγεται την απουσία κάθε διακρίσεως που βασίζεται στο φύλο είτε άμεσα είτε έμμεσα, σε συσχετισμό ιδίως με την οικογενειακή κατάσταση.
2. Η παρούσα οδηγία δεν θίγει την ευχέρεια που έχουν τα κράτη-μέλη να αποκλείουν από το πεδίο εφαρμογής της τις επαγγελματικές δραστηριότητες, και, ενδεχομένως, την εκπαίδευση που απαιτείται για την πρόσβαση σε αυτές, εφόσον λόγω της φύσεως ή των συνθηκών ασκήσεώς τους, το φύλο συνιστά παράγοντα αποφασιστικής σημασίας.
3. Η παρούσα οδηγία δεν θίγει τις διατάξεις που αφορούν την προστασία της γυναίκας, ιδίως όσον αφορά την εγκυμοσύνη και τη μητρότητα.
4. Η παρούσα οδηγία δεν θίγει τα μέτρα που αποσκοπούν στην προώθηση της ισότητας των ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών, ιδίως δια της άρσεως των ανισοτήτων που εκδηλώνονται στην πράξη και οι οποίες ανισότητες θίγουν τις ευκαιρίες των γυναικών στους τομείς που αναφέρονται στο άρθρο 1 παράγραφος 1.

Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5^{ης} Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης (αναδιατύπωση)

EE L 204 της 26/07/2006, σ. 0023-0036

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ, ΕΞΕΔΩΣΑΝ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΟΔΗΓΙΑ:

[...] ΤΙΤΛΟΣ II ΕΙΔΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ίση μεταχείριση σε σχέση με την πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική κατάρτιση και εξέλιξη και τους όρους εργασίας

Άρθρο 14

Απαγόρευση διακρίσεων

1. Δεν υφίσταται άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου στο δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανομένων των δημοσίων φορέων, όσον αφορά:
[...]β) την πρόσβαση σε όλους τους τύπους και τα επίπεδα επαγγελματικού προσανατολισμού, επαγγελματικής κατάρτισης, επιμόρφωσης και επαγγελματικού αναπροσανατολισμού, συμπεριλαμβανομένης της απόκτησης πρακτικής εμπειρίας.

ΤΙΤΛΟΣ III ΟΡΙΖΟΝΤΙΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Γενικές οριζόντιες διατάξεις

Άρθρο 29

Συνεκτίμηση της ισότητας ανδρών και γυναικών

Τα κράτη-μέλη λαμβάνουν ενεργώς υπόψη το στόχο της ισότητας ανδρών και γυναικών κατά τη σύνταξη και την εφαρμογή νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων, πολιτικών και δραστηριοτήτων στους τομείς που μνημονεύονται στην παρούσα οδηγία.

ΤΙΤΛΟΣ IV ΤΕΛΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 31 Εκθέσεις

1. Έως τις 15 Φεβρουαρίου 2011, τα κράτη-μέλη ανακοινώνουν στην Επιτροπή όλες τις αναγκαίες πληροφορίες προκειμένου η Επιτροπή να συντάξει έκθεση προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο για την εφαρμογή της παρούσας οδηγίας [...].

Άρθρο 33 Εφαρμογή

Τα κράτη-μέλη θέτουν σε ισχύ τις αναγκαίες νομοθετικές, κανονιστικές και διοικητικές διατάξεις για να συμμορφωθούν με την παρούσα οδηγία το αργότερο έως τις 15 Αυγούστου 2008 ή εξασφαλίζουν ότι, πριν από την ημερομηνία αυτή, οι κοινωνικοί εταίροι θεσπίζουν τις απαιτούμενες διατάξεις με συμφωνία [...].

Η ΣΥΜΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού υιοθετήθηκε ομόφωνα από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 20 Νοεμβρίου του 1989. Έως σήμερα έχει επικυρωθεί από 191 χώρες, ενώ δύο δεν την έχουν επικυρώσει. Η Ελλάδα επικύρωσε τη Σύμβαση αυτή στις 2 Δεκεμβρίου 1992.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Άρθρο 1

Για τους σκοπούς της παρούσας σύμβασης, θεωρείται παιδί κάθε άνθρωπο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία.

Άρθρο 2

1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη υποχρεούνται να σέβονται τα δικαιώματα που αναφέρονται στην παρούσα Σύμβαση και να τα εγγυώνται σε κάθε παιδί που υπάγεται στη δικαιοδοσία τους, χωρίς καμία διάκριση φυλής, χρώματος, φύλου, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων του παιδιού ή των γονέων ή των νομίμων εκπροσώπων του ή της εθνικής, εθνικιστικής ή κοινωνικής καταγωγής τους, της περιουσιακής τους κατάστασης, της ανικανότητάς τους, της γέννησής τους ή οποιασδήποτε άλλης κατάστασης.
2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη παίρνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα ώστε να προστατεύεται αποτελεσματικά το παιδί έναντι κάθε μορφής διάκρισης ή κύρωσης, βασισμένης στη νομική κατάσταση, στις δραστηριότητες, στις εκφρασμένες απόψεις ή στις πεποιθήσεις των γονέων του, των νόμιμων εκπροσώπων του ή των μελών της οικογένειάς του.

Άρθρο 6

1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναγνωρίζουν ότι κάθε παιδί έχει εγγενές δικαίωμα στη ζωή.
2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη εξασφαλίζουν, στο μέτρο του δυνατού, την επιβίωση και την ανάπτυξη του παιδιού.

Άρθρο 19

1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα νομοθετικά, διοικητικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά μέτρα, προκειμένου να προστατεύσουν το παιδί από κάθε μορφή βίας, προσβολής ή βιαιοπραγιών σωματικών ή πνευματικών, εγκατάλειψης ή παραμέλησης, κακής μεταχείρισης ή εκμετάλλευσης, συμπεριλαμβανομένης της σεξουαλικής βίας, κατά το χρόνο που βρίσκεται υπό την επιμέλεια των γονέων του ή του ενός από τους δύο, του ή των νομίμων εκπροσώπων του ή οποιουδήποτε άλλου προσώπου, στο οποίο το έχουν εμπιστευθεί.
2. Αυτά τα προστατευτικά μέτρα θα πρέπει να περιλαμβάνουν, όπου χρειάζεται, αποτελεσματικές

διαδικασίες για την εκπόνηση κοινωνικών προγραμμάτων, που θα αποσκοπούν στην παροχή της απαραίτητης υποστήριξης στο παιδί και σε αυτούς οι οποίοι έχουν την επιμέλειά του, καθώς και για άλλες μορφές πρόνοιας και για το χαρακτηρισμό, την αναφορά, την παραπομπή, την ανάκριση, την περίθαλψη και την παρακολούθηση της εξέλιξής τους στις περιπτώσεις κακής μεταχείρισης του παιδιού που περιγράφονται πιο πάνω, και όπου χρειάζεται, για διαδικασίες δικαστικής παρέμβασης.

4. Αποσπάσματα Γενικών Εκθέσεων Διεθνών Οργανισμών

ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΗΝΩΜΕΝΩΝ ΕΘΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΑΛΕΙΨΗ ΚΑΘΕ ΜΟΡΦΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ¹⁰⁵

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Άρθρο 1

Για τους σκοπούς της παρούσας Σύμβασης, ο όρος «διακρίσεις κατά των γυναικών» αφορά κάθε διαχωρισμό, εξαίρεση ή περιορισμό, που βασίζεται στο φύλο και που έχει ως αποτέλεσμα ή σκοπό να διακυβεύσει ή να καταστρέψει τη, με βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών αναγνώριση, απόλαυση ή άσκηση από τις γυναίκες, ανεξαρτήτως της οικογενειακής τους κατάστασης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και αστικό τομέα, ή σε κάθε άλλο τομέα. [...]

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Άρθρο 7

Τα κράτη-μέλη λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για να εξαλείψουν τις διακρίσεις κατά των γυναικών στην πολιτική και δημόσια ζωή της χώρας και, ιδιαίτερα, εξασφαλίζουν σε αυτές, υπό ίσους όρους με τους άνδρες, το δικαίωμα:

- α. να ψηφίζουν σε όλες τις εκλογές και τα δημόσια δημοψηφίσματα και να είναι εκλέξιμες σε όλους τους οργανισμούς που εκλέγονται δημόσια,
- β. να λαμβάνουν μέρος στην κατάσταση της πολιτικής του Κράτους και στην εκτέλεσή της, να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις και να ασκούν όλα τα δημόσια καθήκοντα σε όλες τις βαθμίδες της κυβερνήσεως,
- γ. να συμμετέχουν στις μη κυβερνητικές οργανώσεις και ενώσεις που ασχολούνται με τη δημόσια και πολιτική ζωή της χώρας. [...]

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Άρθρο 11

Τα κράτη-μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για να εξαλείψουν τη διάκριση κατά των γυναικών στον τομέα της απασχολήσεως, ώστε να εξασφαλίσουν σε βάση ισότητας του άνδρα και της γυναίκας τα ίδια δικαιώματα, και ιδιαίτερα:

- α. το δικαίωμα εργασίας ως αναφαίρετο δικαίωμα όλων των ανθρώπινων όντων,
- β. το δικαίωμα σε ίδιες δυνατότητες απασχολήσεως, συμπεριλαμβανομένης της εφαρμογής των ίδιων κριτηρίων επιλογής, στο θέμα της απασχολήσεως,
- γ. το δικαίωμα ελεύθερης εκλογής του επαγγέλματος ή της εργασίας, το δικαίωμα προαγωγής, σταθερότητας της εργασίας και το δικαίωμα όλων των παροχών και όρων εργασίας, το δικαίωμα επαγγελματικής εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένης της μαθητείας, της επαγγελματικής τελειοποίησης και της διαρκούς εκπαίδευσης.

---

¹⁰⁵ Συλλογή συμβάσεων και κειμένων Διεθνούς Δικαίου αναφορικά με τους πρόσφυγες και τους εκτοπισμένους πληθυσμούς, τόμ. Ι, Έκδοση του Τμήματος Διεθνούς Προστασίας του Γραφείου της Υπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, Αθήνα 1996, σ. 312 κ.ε.

Μεταφρασμένο απόσπασμα από τη Γενική Έκθεση Παρακολούθησης της UNESCO σχετικά με την Εκπαίδευση για Όλους 2006¹⁰⁶

[Τα οφέλη του αλφαριθμητισμού (σελ. 137)]

Για την κοινωνία

Το σκεπτικό για την αναγνώριση του αλφαριθμητισμού ως θεμελιώδους δικαιώματος έγκειται στα οφέλη που ο τελευταίος προσφέρει στο άτομο, την οικογένεια, την κοινότητα και το έθνος. Πράγματι, είναι ευρέως αποδεκτό ότι στις σύγχρονες κοινωνίες οι δεξιότητες του αλφαριθμητισμού είναι κεφαλαιώδους σημασίας, προκειμένου να ενισχυθεί η έκφραση γνώμης, η προσωπική ενίσχυση, η ενεργητική και παθητική συμμετοχή στις τοπικές και παγκόσμιες κοινωνίες (Stromquist, 2005: 12).

Για το άτομο (σελ. 138)

Τα οφέλη του αλφαριθμητισμού για το άτομο σχετίζονται με παράγοντες, όπως η αυξημένη αυτο-εκτίμηση, η ενδυνάμωση, η δημιουργικότητα, η κριτική σκέψη, τους οποίους μπορεί να δημιουργήσει η συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα ενηλίκων και η εξάσκηση στη γνώση. Αυτά τα οφέλη είναι πολύτιμα και μπορεί να συμβάλουν αποφασιστικά στη συνειδητοποίηση άλλων πλεονεκτημάτων του αλφαριθμητισμού, όπως η καλύτερη υγεία, η αυξημένη πολιτική συμμετοχή κ.λπ.¹⁰⁷

Αυτο-εκτίμηση

Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τη θετική επίδραση του αλφαριθμητισμού στην αυτο-εκτίμηση. Βελτιωμένη αυτο-εκτίμηση έχει αναφερθεί μετά από έρευνες σε άτομα που συμμετείχαν σε εκπαιδευτικά προγράμματα στη Βραζιλία, Ινδία, Νιγηρία, Αμερική και πολλές χώρες της Αφρικής και της νότιας Ασίας.¹⁰⁸ Ανασκόπηση σαράντα τεσσάρων μελετών σχετικά με τις αλλαγές που επιφέρει στη συμπεριφορά η εκπαίδευση (Bown, 1990) παρέχει πολλά τέτοια παραδείγματα. Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις, όπως «Έχω μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση», τις οποίες παρατηρεί η Canieso-Doronila (1996) σε μια μελέτη που έγινε στις Φιλιππίνες.

Ενδυνάμωση

Ο αλφαριθμητισμός μπορεί να ενισχύσει τους/τις εκπαιδευόμενους/-ες -ιδιαίτερα τις γυναίκες- να αναλάβουν ατομική και συλλογική δράση σε διάφορα περιβάλλοντα, όπως το οικιακό έργο, το εργασιακό περιβάλλον και την κοινωνία, κατά δύο συναφείς τρόπους. Πρώτον, τα ίδια τα εκπαιδευτικά προγράμματα μπορεί να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται κατά τρόπο που να δημιουργεί προϋποθέσεις ενεργητικής συμμετοχής στον προσδιορισμό του τύπου της μάθησης και του εύρους των γνώσεων, οι οποίες συνδέονται με την προσωπική του ζωή (Easton, 2005). Δεύτερον, τα εκπαιδευτικά προγράμματα μπορούν να συνεισφέρουν σε ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες ενδυνάμωσης, με την προϋπόθεση ότι υλοποιούνται σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον. Υπάρχουν πρόσφατα στοιχεία από την Τουρκία, το Νεπάλ, την Ινδία και τη Βολιβία (αντίστοιχα, Kagitcibasi et al., 2005, Burchfield, 1996, Dighe, 2004 & Burchfield et al., 2002b).¹⁰⁹ Πολλοί εκπαιδευόμενοι και των δύο φύλων, ο οποίοι έλαβαν μέρος σε μία έρευνα στη Ναμίμπια -ερωτήθηκαν για ποιο λόγο ήθελαν να μάθουν να διαβάζουν και να γράφουν, να μετρούν και να χειρίζονται καλά την αγγλική γλώσσα- ανέφεραν ότι θέλουν να είναι αυτόνομοι και να χειρίζονται καταστάσεις της καθημερινότητας, όπως για παράδειγμα «το να κρατούν μυστικά» και «το να μην πέφτουν θύματα απάτης» (Lind, 1996).

Πολιτικά οφέλη (σελ. 139)

Η δυνατότητα ενδυνάμωσης του ατόμου που παρέχει ο αλφαριθμητισμός μπορεί να μεταφραστεί σε αυξη-

106 **Μετάφραση: Καλεράντε Ευαγγελία & Καραφώτη Παναγιώτα.**

107 Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αξία και το ρόλο, τόσο για το άτομο όσο και για το κοινωνικό σύνολο, της υγείας και της εκπαίδευσης και κατ' επέκταση και του αλφαριθμητισμού βλ. Drèze & Sen (2002: 38-41).

108 Βλ. Young et al. (1980, 1994), Bingman (2000), Greenleigh Associates (1968), Beder (1999), Stromquist (1997), Egbo (2000), Farrell (2004), Abadzi (2003b) και Lauglo (2001).

109 Το ίδιο έχει υποστηριχθεί και για τη διαντιδραστική μέθοδο στο Μπαγκλάντες, το Ελ Σαλβαδόρ, το Λεσόθο και την Ουγκάντα, αλλά τα στοιχεία είναι αμφιλεγόμενα.

μένη πολιτική συμμετοχή και με τον τρόπο αυτό να συμβάλει στην ποιότητα των δημόσιων πολιτικών και της δημοκρατίας.

Πολιτική συμμετοχή

Η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και πολιτικής συμμετοχής είναι αναμφισβήτητη. Τα μορφωμένα άτομα τείνουν ως ένα βαθμό να ψηφίζουν και να υιοθετούν περισσότερο ανεκτικές και δημοκρατικές στάσεις και συμπεριφορές.

Μερικά παραδείγματα επιβεβαιώνουν την οπτική της σύνδεσης εκπαίδευσης-πολιτικής συμμετοχής: [...] Οι γυναίκες, οι οποίες συμμετείχαν σε προγράμματα αλφαριθμητισμού στην Τουρκία, ψήφισαν περισσότερο και συμμετείχαν περισσότερο σε κοινωνικές οργανώσεις από ό,τι οι αναλφάβητες γυναίκες (Kagitcibasi et al., 2005).

[...] Ποιοτικές έρευνες έδωσαν παρόμοια αποτελέσματα με αυτές τις ποσοτικές αναλύσεις. Οι μορφωμένες γυναίκες στη Νιγηρία, για παράδειγμα, ανέφεραν ότι αισθάνονται ότι είναι επαρκείς, ώστε να συμμετάσχουν σε κοινωνικές συναθροίσεις, σε αντίθεση με τις αναλφάβητες (Egbo, 2000).

Αγρότισσες που συμμετείχαν σε εκπαιδευτικά προγράμματα στο Ελ Σαλβαδόρ διεκδίκησαν το δικαίωμα λόγου σε κοινωνικές συναντήσεις και αρκετές ήταν σε θέση να εμπλακούν σε κοινωνικο-πολιτικές αναλύσεις (Purcell-Gates and Waterman, 2000).

Δημοκρατία

Η επέκταση της εκπαίδευσης μπορεί να συμβάλει στη διεύρυνση της δημοκρατίας και το αντίστροφο. Ωστόσο, η ακριβής φύση αυτής της σχέσης μεταξύ εκπαίδευσης και δημοκρατίας παραμένει ασαφής και είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια (Hannum & Buchmann, 2003).

Εθνοτική Ισότητα (σελ. 140)

Δεν υπάρχουν έρευνες σχετικά με τον αντίκτυπο είτε του αλφαριθμητισμού είτε της συμμετοχής σε προγράμματα αλφαριθμητισμού ενηλίκων στην εθνοτική ισότητα. Ωστόσο, είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι η επίπτωση του αλφαριθμητισμού είναι πιθανότατα όμοια με αυτή της επέκτασης της εκπαίδευσης, δίνει δηλαδή τη δυνατότητα σε εθνοτικά μειονεκτούσες ομάδες να ωφεληθούν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συμβαίνει πάντα.

Έμφυλες ανισότητες στον αλφαριθμητισμό 1970-2004 (σελ. 165)

Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, οι γυναίκες αποτελούν περισσότερο από τα τρία πέμπτα των ενηλίκων αναλφάβητων. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, παρέχει μόνο αποσπασματικές πληροφορίες για τις έμφυλες ανισότητες, καθώς οι γυναίκες μπορεί να υπερβαίνουν τον αριθμό των ανδρών, λόγω διαφορετικών ποσοστών θνησιμότητας σε μεγαλύτερες ηλικιακές κατηγορίες.

Σε ποιες χώρες είναι πιο πιεστική η ανάγκη αλφαριθμητισμού; (σελ. 167)

Η συντριπτική πλειοψηφία των 771 εκατομμυρίων ενηλίκων, οι οποίοι/-ες είναι τελείως αναλφάβητοι/-ες, ζουν σε τρεις περιοχές: στη Νότια και Δυτική Ασία, στην Ανατολική Ασία και τον Ειρηνικό, καθώς και στην Υποσαχάρεια Αφρική.

Η σχέση αναλφαριθμητισμού και φτώχειας (σελ.169)

Η σημασία της πρόκλησης του αλφαριθμητισμού, την οποία αντιμετωπίζουν πολλές χώρες σήμερα, περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την άμεση σχέση μεταξύ αναλφαριθμητισμού και φτώχειας. Για παράδειγμα, υπάρχει ένας σημαντικός αρνητικός συσχετισμός ανάμεσα στα μεγέθη της φτώχειας και τα ποσοστά αλφαριθμητισμού τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και σε τοπικό, σε χώρες όπως η Ινδία. Αυτό σημαίνει ότι εκεί που το ποσοστό της φτώχειας είναι υψηλό, το ποσοστό του αλφαριθμητισμού είναι χαμηλό.

Κοινωνικές και δημογραφικές ανισότητες στα ποσοστά του αλφαριθμητισμού (σελ. 170)

Φύλο

Σε χώρες, όπου το ποσοστό του αλφαριθμητισμού ανέρχεται στο 95% ή και περισσότερο, δεν υπάρχουν διαφορές ή, αν υπάρχουν, είναι μικρές, ανάμεσα στα δύο φύλα. Σε όλες σχεδόν τις υπόλοιπες χώρες, οι άνδρες έχουν καλύτερες δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης από ό,τι οι γυναίκες. Κατά μέσο όρο, το κενό αλφαριθμητισμού ανάμεσα στους ενήλικες άνδρες και τις ενήλικες γυναίκες είναι μεγαλύτερο στη Βόρεια και Δυτική Ασία (70% έναντι 46%), τα Αραβικά Κράτη (73% έναντι 51%) και την Υποσαχάρεια Αφρική (68% έναντι 52%). Το κενό ανάμεσα στα ποσοστά αλφαριθμητισμού ανδρών και γυναικών είναι σημαντικά

μεγαλύτερο σε χώρες, όπου τα συνολικά ποσοστά αλφαριθμητισμού των ενηλίκων είναι χαμηλότερα.¹¹⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε πολλές χώρες το ποσοστό αλφαριθμητισμού των νέων γυναικών είναι μεγαλύτερο από αυτό των νέων ανδρών (ηλικίας 15-24). Για παράδειγμα, ο Δείκτης Έμφυλης Ισότητας (GPIS)¹¹¹ στην Μποτσουάνα, την Ονδούρα, την Τζαμάικα, τη Μάλτα, τη Νικαράγουα και τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα είναι πάνω από 1.03 για τη μικρότερη ηλικιακή κατηγορία. Συνολικά, ο αριθμός των χωρών (με σχετικά στοιχεία), στις οποίες ο δείκτης GPIS ευνοεί τις νεαρές γυναίκες έναντι των ανδρών, αυξήθηκε από 15 σε 22 ανάμεσα στα έτη 1990-2004. Αυτή η τάση είναι εμφανέστερη στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, την ανατολική και βόρεια Αφρική και στις χώρες με υψηλότερα ποσοστά αλφαριθμητισμού.¹¹²

Ηλικία

Σε όλες τις χώρες τα ποσοστά αλφαριθμητισμού ποικίλλουν στις διάφορες ηλικιακές κατηγορίες. Συνήθως τα άτομα μεταξύ 15-34 ετών έχουν υψηλότερα ποσοστά αλφαριθμητισμού σε σχέση με τα μεγαλύτερα άτομα, ηλικίας 45 και άνω, γεγονός που αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στην εκπαίδευση σε όλο τον κόσμο. Σε μερικές χώρες σημειώνεται μια μικρή μείωση του ποσοστού αλφαριθμητισμού των νεώτερων ατόμων και μια απότομη πτώση του αντίστοιχου ποσοστού στις μεγαλύτερες ηλικίες, ιδίως μετά την ηλικία των 45 ετών. Σε άλλες περιπτώσεις, η μείωση του ποσοστού αλφαριθμητισμού μεταξύ των ηλικιακών κατηγοριών είναι τελείως γραμμική. Δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ανισότητες με βάση την ηλικία είναι μικρότερες σε χώρες με υψηλά ποσοστά αλφαριθμητισμού και μεγαλύτερες σε χώρες με μικρότερα ποσοστά αλφαριθμητισμού. [...]

Οικονομικό status της οικογένειας και φτώχεια

Η σχέση ανάμεσα στη φτώχεια και τον αναλφαριθμητισμό [...] θα μπορούσε να εξεταστεί και σε επίπεδο νοικοκυριού. Σημαντικά στοιχεία υποδεικνύουν ότι το κοινωνικο-οικονομικό status της οικογένειας σχετίζεται άμεσα με την εισαγωγή ή μη των παιδιών στην εκπαίδευση. Τα άτομα που ζουν (ή έχουν μεγαλώσει) σε οικογένειες με χαμηλό εισόδημα και δεν λαμβάνουν επαρκή τροφή ούτε έχουν πρόσβαση σε πόσιμο νερό έχουν μικρότερες πιθανότητες να λάβουν εκπαίδευση και να αξιοποιήσουν δεξιότητες. [...] Τα κενά αλφαριθμητισμού ανάμεσα στους φτωχούς και τους πλούσιους είναι σχεδόν πάντα μεγαλύτερα μεταξύ των γυναικών από ό,τι μεταξύ των ανδρών.¹¹³ Με άλλα λόγια, οι γυναίκες που μεγαλώνουν σε πιο εύπορες οικογένειες λαμβάνουν πολύ καλύτερη μόρφωση σε σχέση με τις γυναίκες που μεγαλώνουν σε φτωχότερες οικογένειες. Αυτές οι διαφορές που βασίζονται στο οικονομικό status της οικογένειας είναι μικρότερες μεταξύ των ανδρών.

Αλφαριθμητισμός και εκπαίδευση

Τα ποσοστά αλφαριθμητισμού αυξάνουν σημαντικά, καθώς αυξάνεται και το ποσοστό των ατόμων που ολοκληρώνουν την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η ισχυρή σχέση ανάμεσα στη σχολική επίδοση και τον αλφαριθμητισμό παρατηρείται τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις ανεπτυγμένες χώρες.¹¹⁴ [...] Γενικά, ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι κάθε επιπλέον έτος εκπαίδευσης μπορεί να επιφέρει μόνιμο αποτέλεσμα στη μείωση του αναλφαριθμητισμού, όπως έχει εκτιμηθεί παραδοσιακά.¹¹⁵

110 Ανάμεσα στις αναπτυσσόμενες χώρες, υπάρχουν πολλές ενδιαφέρουσες εξαιρέσεις στην τάση τα ποσοστά γυναικείου αλφαριθμητισμού να είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των ανδρών. Για παράδειγμα, στη Βραζιλία, την Κολομβία, την Ονδούρα, την Τζαμάικα, το Λεσόθο, τη Μάλτα, τη Νικαράγουα, τις Φιλιππίνες, την Αγία Λουκία και τις Σεϋχέλλες, οι διαφορές στα ποσοστά ανδρικού και γυναικείου αλφαριθμητισμού είναι είτε ασήμαντες είτε υπέρ των γυναικών.

111 Ο Δείκτης Έμφυλης Ισότητας (gender parity index) υπολογίζει την αναλογία των ποσοστών αλφαριθμητισμού των ανδρών και των γυναικών. Όταν ο δείκτης έχει τιμή 1.0 σημαίνει ότι τα ποσοστά των δύο φύλων είναι ίσα, ενώ όταν η τιμή είναι πάνω ή κάτω του 1.0 υποδεικνύει ότι τα ποσοστά αλφαριθμητισμού είναι υψηλότερα μεταξύ ανδρών ή γυναικών, αντίστοιχα.

112 Αυτή η αναδυόμενη τάση της ανισότητας υπέρ των νέων γυναικών θα πρέπει να ερευνηθεί σε σχέση με παρόμοιες τάσεις στη σχολική επίδοση, συμπεριλαμβανομένων των ποσοστών εμπλοκής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

113 Εξάφραση αποτελούν το Τσαντ, η Νίγηρας και η Σιέρα Λεόνε, όπου το κενό είναι μεγαλύτερο μεταξύ των ανδρών από ό,τι μεταξύ των γυναικών.

114 Πράγματι, το γεγονός ότι οι στατιστικοί έχουν χρησιμοποιήσει τον αριθμό των ετών εκπαίδευσης του ατόμου ως αντιπροσωπευτική μεταβλητή για το επίπεδο αλφαριθμητισμού του οφείλεται στο ότι οι διαδικασίες αυτές θεωρούνται διαπλεκόμενες και αλληλένδετες.

115 Εναλλακτικές ερμηνείες που πρέπει να ληφθούν υπόψη είναι οι εξής: α) πολλά άτομα που είτε είναι αναλφάβητα είτε έχουν λάβει ελάχιστη εκπαίδευση αποκλείστηκαν από το δείγμα, β) η εκπαίδευση αφορά στα χρόνια ολοκληρωμένης εκπαίδευσης και όχι στα χρόνια που απλώς παρακολούθησαν για κάποιο διάστημα τα μαθήματα. Υψηλά ποσοστά ατόμων που είτε μένουν στην ίδια τάξη είτε διακόπτουν το σχολείο μπορεί να αποκρύπτουν τα οφέλη του αλφαριθμητισμού μεταξύ αυτών που ολοκληρώνουν λίγα χρόνια εκπαίδευσης, και γ) σύμφωνα με πολιτιστικές νόρμες, κάθε άτομο που πηγαίνει στο σχολείο θεωρείται εγγράμματο και δεν πρέπει κανένα από αυτά να θεωρεί τον εαυτό του αναλφάβητο.

Μεταφρασμένο απόσπασμα από την αναφορά των Ηνωμένων Εθνών: «Επενδύοντας στην ανάπτυξη: πρακτικός Οδηγός για την επίτευξη των αναπτυξιακών στόχων της χιλιετίας»¹¹⁶

[Ισότητα των φύλων: επενδύοντας στην υπερκέρραση των εμποδίων λόγω φύλου] (σελ. 87-89)

Σε πολλές κοινωνίες, οι γυναίκες υφίστανται μεγάλη και συστηματική διάκριση και αποκλεισμό. Τα εμπόδια/Οι περιορισμοί λόγω φύλου συχνά τίθενται και ενισχύονται από πολιτιστικές και κοινωνικές νόρμες και διατηρούνται σε νόμους που εισάγουν διακρίσεις κατά των γυναικών. Οι ρόλοι που έχουν αποδοθεί στους άνδρες και τις γυναίκες συχνά περιλαμβάνουν «άνισους εργασιακούς φραγμούς» και άνιση πρόσβαση σε πόρους και ευκαιρίες, συνήθως εις βάρος των γυναικών.

Τα κορίτσια και οι γυναίκες συνήθως λαμβάνουν λιγότερη εκπαίδευση από τα αγόρια και τους άνδρες, έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε δομές υγείας, παρουσιάζουν μεγαλύτερο κίνδυνο μόλυνσης από σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, συμπεριλαμβανομένου του AIDS, και είναι λιγότερο ικανές να ξεκινήσουν επιχείρηση, να κερδίσουν επαγγελματική και κοινωνική αναγνώριση και να εργαστούν σε επαγγέλματα υψηλού κύρους. Επίσης, έχουν μικρότερη επιρροή στις αποφάσεις της οικογένειας, της κοινότητας και της χώρας τους. Η βία κατά των γυναικών έχει πάρει διαστάσεις επιδημίας σε πολλές χώρες του κόσμου. Επειδή έχει πολύ σημαντικό αντίκτυπο στην υγεία και την εξέλιξη του ατόμου και αποτελεί κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων των γυναικών, είναι απαραίτητο να περιοριστεί, προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός της ισότητας των δύο φύλων που έχουν θέσει τα Ηνωμένα Έθνη για τη Χιλιετία.

Πρόσφατα στατιστικά στοιχεία αποδεικνύουν περίτρανα τον ισχυρισμό ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εργασιακά εμπόδια σε σχέση με τους άνδρες. Στοιχεία από έρευνες για τη χρήση του χρόνου δείχνουν ότι ο συνολικός χρόνος που αφιερώνουν οι γυναίκες στην εργασία τους είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανδρών στις περισσότερες χώρες. Σε αστικές περιοχές αναπτυσσόμενων χωρών, ο χρόνος που δαπανούν οι γυναίκες σε αμειβόμενες και μη δραστηριότητες είναι 7% υψηλότερος από αυτόν των ανδρών, ενώ στις αγροτικές περιοχές είναι 20% υψηλότερος σε σχέση με τον αντίστοιχο των ανδρών. Το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου που αφιερώνουν οι γυναίκες στην εργασία τους δαπανάται σε δραστηριότητες, οι οποίες δεν εντάσσονται στην οικονομική δραστηριότητα, ενώ συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο με τους άνδρες. Ο χρόνος των αγροτισσών κυρίως στην Υποσαχάρα Αφρική και τη Βόρεια Ασία αφιερώνεται κυρίως στη συγκέντρωση νερού και καύσιμης ύλης, στις καλλιέργειες, για αυτοκατανάλωση, και στις οικιακές εργασίες, κυρίως στην ανατροφή των παιδιών. Ο χρόνος που απαιτείται γι' αυτές τις εργασίες μπορεί να καταστεί λιγότερο επαχθής, μέσω βελτιώσεων στην αγροτική υποδομή, ιδιαίτερα με την παροχή νερού και τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και την εξασφάλιση σύγχρονων μέσων προετοιμασίας φαγητού και πρόσβασης στα μέσα μεταφοράς. Η έλλειψη βασικών αγαθών και υπηρεσιών επιβαρύνει τις γυναίκες τόσο από άποψη χρόνου όσο και από άποψη ενέργειας, που δεν προσμετρώνται στο εθνικό εισόδημα και στους δείκτες παραγωγικότητας.

Επιπλέον, οι γυναίκες και τα κορίτσια κατέχουν πολύ λιγότερα περιουσιακά στοιχεία -γη και ιδιοκτησία- από ό,τι οι άνδρες. Έρευνες από όλο τον κόσμο δείχνουν ότι οι γυναίκες αποτελούν το 1/3 ή και λιγότερο από τους ιδιοκτήτες γης στη Λατινική Αμερική, την Υποσαχάρα Αφρική και τη Νότια Ασία (UN Millennium Project 2005j). Ωστόσο, η ιδιοκτησία και ο έλεγχος σε περιουσιακά στοιχεία, όπως η γη και η ιδιοκτησία, προσφέρουν οικονομική ασφάλεια, κίνητρα για ανάληψη οικονομικού ρίσκου, το οποίο οδηγεί στην ανάπτυξη, και σημαντικά οικονομικά ανταλλάγματα συμπεριλαμβανομένου του εισοδήματος.

Ενσωματώνοντας την ενδυνάμωση του φύλου στις εθνικές στρατηγικές

Σε μια μοντέρνα οικονομία, η οποία εξαρτάται από το ανθρώπινο κεφάλαιο, τη δημογραφική μεταβολή, την κοινωνική κινητικότητα και την τεχνολογική αλλαγή, αυτές και άλλες μορφές έμφυλης ανισότητας θέτουν ένα θεμελιώδες εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη με σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό κόστος. Παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας θα πρέπει να αποτελέσουν εγγενές μέρος των στρατηγικών σε κάθε τομέα ανάπτυξης. Η μείωση δομικών έμφυλων ανισοτήτων θα απαιτήσει επιπρόσθετους οικονομικούς πόρους. Επιπλέον, προκειμένου να διασφαλιστεί η

¹¹⁶ Μετάφραση: Καθεράντε Ευαγγελία & Καραφώτη Παναγιώτα.

σειφορία των δημόσιων επενδύσεων, οι γυναίκες πρέπει να συμμετέχουν σε κέντρα αποφάσεων για τις προτεραιότητες και την υλοποίηση των πολιτικών.

Οι αναπτυξιακοί στόχοι του Ο.Η.Ε. για τη χιλιετία σχετικά με την εκπαίδευση και την έμφυλη ισότητα έχουν αναγνωρίσει επτά στρατηγικές προτεραιότητες που είναι οι ελάχιστες αναγκαίες για να ενισχύσουν τις γυναίκες και να αλλάξουν την ιστορική κληρονομιά της μειονεκτικής θέσης των γυναικών, η οποία εξακολουθεί να υφίσταται σε πολλές κοινωνίες του κόσμου. Αυτές είναι:

- Επέκταση της εκπαίδευσης των γυναικών πέραν από την πρωτοβάθμια και εξασφάλιση της ολοκλήρωσης της φοίτησής τους στη συγκεκριμένη βαθμίδα.
- Διασφάλιση της σεξουαλικής και αναπαραγωγικής υγείας και των δικαιωμάτων.
- Επενδύσεις σε έργα υποδομής για τη μείωση της επιβάρυνσης του χρόνου των γυναικών και των κοριτσιών.
- Διασφάλιση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και κληρονομιάς.
- Μείωση των έμφυλων ανισοτήτων στην εργασία.
- Αύξηση της γυναικείας εκπροσώπησης στα πολιτικά σώματα.
- Καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών.

Βελτίωση των οικονομικών και πολιτικών ευκαιριών για τις γυναίκες

Για τη βελτίωση των οικονομικών ευκαιριών των γυναικών, οι κυβερνήσεις πρέπει να εγγυηθούν ουσιαστική και ανεξάρτητη κατοχή περιουσίας και πρόσβαση σε δικαιώματα ασφάλειας, κυρίως γης και κατοικίας, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη. Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας γης μπορεί να έχουν τη μορφή ιδιοκτησίας ή χρήσης και μπορεί να περιλαμβάνουν διαφορετικούς βαθμούς ελευθερίας για εκμίσθωση, υποθήκη, μεταβίβαση ή πώληση. Η διασφάλιση των δικαιωμάτων των γυναικών για κατοχή και κληρονομιά θα βοηθούσε στην ενδυνάμωσή τους, τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά, και στην επανόρθωση μιας θεμελιώδους αδικίας.

Άλλες στρατηγικές για οικονομικές ευκαιρίες περιλαμβάνουν τη βελτίωση της πρόσβασης των γυναικών στην απασχόληση και τις συνθήκες εργασίας με την παροχή επαγγελματικής κατάρτισης, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και αμοιβής, και φροντίδα των παιδιών. Για χώρες με μεγάλη παραοικονομία, μια από τις σπουδαιότερες προτεραιότητες είναι η κοινωνική προστασία για τις εργαζόμενες σε αυτό τον τομέα (σελ. 88).

Για την προώθηση των πολιτικών ευκαιριών των γυναικών, η θέσπιση ποσόστωσης στα ψηφοδέλτια και στην πολιτική θα ενισχύσει τη γυναικεία εκπροσώπηση στα πολιτικά σώματα σε όλα τα επίπεδα της κυβέρνησης. Ο προϋπολογισμός κάθε κράτους πρέπει να περιλαμβάνει το κόστος παροχής εκπαίδευσης, πληροφόρησης και μέσων επικοινωνίας σε όλες τις υποψήφιες γυναίκες για κάποιο πολιτικό αξίωμα.

Καταπολέμησης τη βία κατά των γυναικών

Για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών, πρέπει να εφαρμοστούν πολυεπίπεδες στρατηγικές, οι οποίες θα παρεμβαίνουν σε τομείς, όπως ο δομικός, ο νομοθετικός, ο δικαστικός, ο εκπαιδευτικός, ο τομέας υγείας κ.λπ., και θα συνδυάζουν μέτρα, τα οποία θα στοχεύουν στην αποτροπή, την προστασία και την τιμωρία. Μερικές φορές, αυτές οι στρατηγικές υπάρχουν αλλά οι περιορισμένες δυνατότητες του προϋπολογισμού εμποδίζουν την υλοποίησή τους. Η πλήρης χρηματοδότηση αυτών των στρατηγικών θα πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα κάθε εθνικής στρατηγικής για τη μείωση της φτώχειας.

[Παρέμβαση στον τομέα της ισότητας των φύλων] (σελ. 277-278)

Ο τομέας αυτός περιλαμβάνει παρεμβάσεις για τη σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία των γυναικών, πρόσβαση σε δικαιώματα περιουσίας και εργασίας, ασφάλεια, συμμετοχή και αλληλαγία των θεσμών, συλλογή στοιχείων και παρακολούθηση.

Στρατηγικές και μέτρα για την επίτευξη της έμφυλης Ισότητας

Έμφυλη ισότητα

Σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία

Καθοδική πρόσβαση στην πληροφόρηση και στις υπηρεσίες που αφορούν στη σεξουαλική και αναπα-

ραγωγική υγεία, καθώς και στην προστασία των δικαιωμάτων αναπαραγωγής. Δημιουργία και εφαρμογή νομοθετικού πλαισίου και πραγματοποίηση εκστρατειών ενημέρωσης για την προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων και των ζευγαριών για τον οικογενειακό τους προγραμματισμό, για τη διασφάλιση της πρόσβασης στην πληροφόρηση και τις υπηρεσίες που αφορούν στη σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία, για την αποτροπή του γάμου σε μικρές ηλικίες (τέτοιες που να θέτουν σε κίνδυνο την υγεία της γυναίκας), τον ακρωτηριασμό γεννητικών οργάνων και άλλες βλαβερές παραδοσιακές πρακτικές, και για την επέκταση της πρόσβασης σε ασφαλείς αμβλώσεις (σε χώρες όπου απαγορεύονται από το νόμο) και την αναθεώρηση της νομικής διάστασης των αμβλώσεων, προκειμένου να βελτιωθεί η δημόσια υγεία με σεβασμό όμως στην εθνική κυριαρχία, στις πολιτιστικές αξίες και στην ετερότητα.

Πρόσβαση στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας και της εργασίας

Ισότιμη πρόσβαση και μεταχείριση στην εργασία. Η πρόβλεψη και η εφαρμογή της νομοθεσίας για ίσες ευκαιρίες και της νομοθεσίας για την προώθηση της ισότητας των φύλων, όπως προστασία της μητρότητας, παροχή άδειας μητρότητας, καθώς και εκπαίδευσης-κατάρτισης, και υποστηρικτικών προγραμμάτων για τις γυναίκες επιχειρηματίες, προγράμματα κατάρτισης για τα κορίτσια που τελειώνουν το σχολείο και θέλουν να βγουν στην αγορά εργασίας (συμπεριλαμβανομένων των κέντρων φροντίδας παιδιών για τη διασφάλιση της ανάπτυξης στην παιδική ηλικία).

Ίση πρόσβαση σε δικαιώματα ιδιοκτησίας. Νομοθετική και διοικητική υποστήριξη για την παροχή και προστασία ίσων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (είτε προέρχεται από κληρονομιά είτε έχει αποκτηθεί με προσωπική εργασία) για τις γυναίκες.

Προστασία

Προστασία για τα κορίτσια και τις γυναίκες από τη βία. Νομοθετικές και διοικητικές δράσεις για την προστασία των γυναικών από την άσκηση βίας - προώθηση της ενημέρωσης για το δικαίωμά τους να ζητήσουν αποκατάσταση, προστασία από τους δράστες (μέσω της πρόσβασης σε κέντρα υποστήριξης, υπηρεσίες κ.λπ.) και δημιουργία μηχανισμών για την επιβολή ποινών σε αυτούς.

Συμμετοχή και αναμόρφωση θεσμών

Πολιτική εκπροσώπηση. Μηχανισμοί (όπως η θέσπιση υποχρεωτικής συμμετοχής των γυναικών στα ψηφοδέλτια), οι οποίοι θα επιτρέψουν την επαρκή εκπροσώπηση των γυναικών σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής εκπροσώπησης και παράλληλα την κατάλληλη εκπαίδευσή τους.

Εμπλοκή γυναικείων οργανώσεων σε επίπεδο κοινότητας. Αναγνώριση και υποστήριξη γυναικείων οργανώσεων σε επίπεδο κοινότητας με σκοπό την ενθάρρυνση των γυναικών να συμμετέχουν στο σχεδιασμό και την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών και δράσεων.

Οργανώσεις γυναικών σε εθνικό επίπεδο. Νομοθετική και οικονομική υποστήριξη των εθνικών γυναικείων οργανώσεων (οι οποίες ορίζονται από τα Ηνωμένα Έθνη ως «μεμονωμένο σώμα ή οργανωμένο σύστημα σωμάτων, τα οποία συχνά υπάγονται σε διαφορετική αρχή αλλά αναγνωρίζονται από την κυβέρνηση ως φορείς, οι οποίοι ασχολούνται με την προώθηση της θέσης των γυναικών»).

Συλλογή στοιχείων και παρακολούθηση

Συλλογή στατιστικών στοιχείων για την υγεία, τα αποτελέσματα εκπαίδευσης, την πρόσβαση στην ιδιοκτησία και σε έργα υποδομής, τις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης, πολιτικής εκπροσώπησης και της βίας κατά των γυναικών.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

[Θηλυκότητα]

Θηλυκότητα σημαίνει να φαίνεσαι αδύναμη, ματαιόδοξη, παθητική, υπάκουη. Το κορίτσι είναι υποχρεωμένο όχι μόνο να στολίζεται και να φροντίζει τον εαυτό του, αλλά να πνίγει και τον αυθορμητισμό και στη θέση του να καλλιεργεί τη χάρη και τη γοητεία που θα το δασκαλέψουν οι μεγαλύτερές του. Κάθε προβολή του εαυτού του, κάθε υπογράμμιση της προσωπικότητάς του θα ζημιώσει τη θηλυκότητα και τις πιθανότητες να δημιουργήσει γύρω του ελκυστική ατμόσφαιρα. Εκείνο που διευκολύνει σχετικά το ξεκίνημα του νέου ανθρώπου για τη ζωή είναι το γεγονός ότι η ανθρώπινη ιδιότητα και η υπόστασή του ως αρσενικό δεν έρχονται σε καμιά αντίφαση. Από την παιδική του κιόλας ηλικία προδικάζεται και προετοιμάζεται αυτό το ευτυχισμένο μέλλον. Ο άνδρας αποκτά την κοινωνική του αξία και παράλληλα το γόητρό του ως αρσενικό από την αλληλοσυμπλήρωση αυτών των δύο στοιχείων της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας. Ο φιλόδοξος, ο Ραστινιάκ του Μπαλζάκ λόγω χάρη, αντιμετωπίζει το χρήμα, τη δόξα και τις γυναίκες με το ίδιο βλέμμα. Μία από τις στερεότυπες μορφές που τον ενθουσιάζουν είναι ο δυναμικός και διάσημος άντρας που τον κοτσακεύουν και τον χαϊδολογούν οι γυναίκες.

Simon de Beauvoir (1979). *Το Δεύτερο Φύλο*. Αθήνα: Γλάρος, σελ. 353.

[Ολυμπία ντε Γκουζ, Η διακήρυξη των δικαιωμάτων της γυναίκας, 1970]

[...] το φύλο που υπερέχει ως προς την ομορφιά αλλά και το θάρρος -στους πόνους της μητρότητας- αναγνωρίζει και διακηρύσσει, κάτω από την παρουσία και την προστασία του Ανώτατου Όντος, τα ακόλουθα δικαιώματα της Γυναίκας και της Πολίτισσας. [...]

Άρθρο 1. Η γυναίκα γεννιέται ελεύθερη και έχει τα ίδια δικαιώματα με τον άνδρα. Οι κοινωνικές διακρίσεις δεν μπορούν να στηριχτούν παρά μόνο στην κοινωνική χρησιμότητα.

Άρθρο 2. Σκοπός κάθε πολιτικής οργάνωσης είναι η διατήρηση των φυσικών και αναφαίρετων δικαιωμάτων του Άνδρα και της Γυναίκας. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και πάνω απ' όλα η αντίσταση στην καταπίεση.

Άρθρο 6. Ο Νόμος είναι η έκφραση της θέλησης του συνόλου. Όλες οι πολίτισσες και οι πολίτες οφείλουν να συμβάλλουν, προσωπικά ή μέσω αντιπροσώπων, στη διαμόρφωσή του. Ο Νόμος είναι ο ίδιος για όλους: όλες οι πολίτισσες και οι πολίτες είναι ίσοι/-ες απέναντι σε αυτόν και πρέπει επομένως να γίνονται δεκτοί εξίσου σε όλα τα αξιώματα, τις θέσεις και τις δημόσιες υπηρεσίες, ανάλογα με τις δυνατότητές τους και δίχως άλλες διακρίσεις εκτός από τις αρετές και την αξία τους...

Άρθρο 11. Η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και των απόψεων αποτελεί ένα από τα πολυτιμότερα δικαιώματα της γυναίκας, αφού μια τέτοια ελευθερία εξασφαλίζει τη νόμιμη πατρότητα των παιδιών. Κάθε πολίτισσα μπορεί επομένως να πει ελεύθερα: «είμαι μητέρα του παιδιού σας», δίχως να είναι αναγκασμένη να κρύβει την αλήθεια εξαιτίας μιας βάρβαρης προκατάληψης. Στις περιπτώσεις κατάχρησης αυτής της ελευθερίας θα υφίσταται τις συνέπειες που ορίζει ο νόμος.

Άρθρο 13. Η γυναίκα συμβάλλει εξίσου με τον άνδρα στη συντήρηση της κρατικής εξουσίας και τις διοικητικές δαπάνες· έχει ίσο μερίδιο σε όλες τις υποχρεωτικές υπηρεσίες και τα επίπονα καθήκοντα· πρέπει, κατά συνέπεια, να έχει ίσα μερίδια και στις θέσεις, τα έργα, τα λειτουργήματα, τα αξιώματα και την εργασία.

Άρθρο 17. Δικαίωμα στην ιδιοκτησία έχουν και τα δύο φύλα, είτε συμβιώνουν είτε όχι. Η ιδιοκτησία αποτελεί ιερό και απαραβίαστο δικαίωμα και για τα δύο φύλα· κανείς δεν επιτρέπεται να τη στερηθεί παρά μόνον όταν φανερά το απαιτεί μια δημόσια ανάγκη και με την προϋπόθεση να προηγηθεί μια δίκαιη αποζημίωση.

Βαρίκα, Ε. & Σκληβενίτη, Κ. (1981). *Η Επεξεργασία Αρχίζει από Παλιό*, ανθολόγηση - μτφ. - σχόλια Ε. Βαρίκα & Κ. Σκληβενίτη. Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, σελ. 177-8. (Σ.τ.Μ.)

[Παράμετρος «ταυτότητας»]

Θα ήθελα επίσης να διευκρινίσω [...] την παράμετρο εξουσίας αυτής της ανάλυσης και αυτό που μπορεί να αποκληθεί παράμετρος «ταυτότητας». Όπου η ταξινόμηση είναι ισχυρή, τα σύνορα μεταξύ των διαφόρων περιεχομένων διαγράφονται με σαφήνεια. Αυτή η περίπτωση προϋποθέτει ισχυρούς φύλακες συνόρων. Επίσης, η ισχυρή ταξινόμηση δημιουργεί μια ισχυρή αίσθηση του ανήκειν σε μια ιδιαίτερη τάξη/κατηγορία και έτσι μια συγκεκριμένη ταυτότητα. Οι ισχυρές περιχαράξεις μειώνουν την εξουσία του μαθητή πάνω στο ποια γνώση, πότε και πώς την προσλαμβάνει και αυξάνει την εξουσία του διδάσκοντος στην παιδαγωγική σχέση. Όμως, η ισχυρή ταξινόμηση μειώνει την εξουσία του διδάσκοντος πάνω στο τι μεταδίδει, καθώς δεν του επιτρέπεται να δρασκελίσει το σύνορο μεταξύ των περιεχομένων. Επίσης, η ισχυρή ταξινόμηση μειώνει την εξουσία του διδάσκοντος απέναντι στους φύλακες συνόρων.

Bernstein, B. (1989). *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 70.

[Μορφές ανισότητας στο Πανεπιστήμιο]

Μοιλονότι οι όροι ζωής και εργασίας των φοιτητριών τείνουν όλο και περισσότερο να εξομοιωθούν με τους αντίστοιχους όρους των φοιτητών, μοιλονότι οι φοιτήτριες τάσσονται, περισσότερο από κάθε άλλη γυναικεία κατηγορία, κατά του ρόλου που παραδοσιακά ανατίθεται στη γυναίκα μέσα στην κοινωνία, θα έπρεπε να προσέξουμε και να μη φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι όλες οι φοιτήτριες είναι εξίσου απομακρυσμένες, σε όλους τους τομείς, από όλα τα παραδοσιακά πρότυπα. Καθώς τα προφανέστερα πρότυπα συνδέονται πάρα πολύ έκδηλα με ένα ρόλο που απορρίπτεται, έχουν και τις περισσότερες πιθανότητες να προκαλέσουν την αντίσταση ή την εξέγερση, ενώ όχι λιγότερο παραδοσιακά πρότυπα, που όμως γίνονται αντιληπτά με λιγότερη σαφήνεια, μπορούν να συνεχίζουν την υπόγεια δράση τους επειδή εξακολουθούν να καθορίζουν το αντικειμενικό και συλλογικό μέλλον. [...]

Στο φοιτητικό περιβάλλον, η πολιτική παραμένει, σιωπηρά, προνόμιο των αγοριών: δεν είναι σπάνιο οι συνδικαλιστές ηγέτες να αποδίδουν την ύφεση του φοιτητικού συνδικαλιστικού κινήματος στην ισχυρή εκπροσώπηση των φοιτητριών και να αποστρέφονται την ιδέα να εμπιστευθούν στα κορίτσια τα καθήκοντα που θεωρούνται τα σοβαρότερα. Λιγότερο πολιτικοποιημένα και λιγότερο αριστερών πεποιθήσεων απ' ό,τι τα αγόρια, τα κορίτσια συμμετέχουν λιγότερο στις συνδικαλιστικές ευθύνες· διαβάζουν λιγότερο εφημερίδες και διαβάζουν λιγότερο πολιτικές.

Bourdieu, P. & Passeron, J.-Cl. (1996). *Οι Κληρονόμοι: οι φοιτητές και η κουλτούρα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, σελ. 126 & 128.

[Η Γυναίκα στη Γραμματική των Πολιτισμών]

Ας πάρουμε ένα απλό παράδειγμα, που έχει να κάνει με θεμελιώδεις δομές, το ρόλο της γυναίκας στον εικοστό αιώνα, σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, ας πούμε στη δική μας, την ευρωπαϊκή κοινωνία. Οι ιδιαιτερότητές του μας φαίνονται τόσο «φυσιολογικές», που δεν θα μπορέσουμε να τις αντιληφθούμε παρά μόνο αν τον συγκρίνουμε με το ρόλο της Μουσουλμάνας ή με το ρόλο -που βρίσκεται στους αντίποδες του- της Αμερικανίδας των Ηνωμένων Πολιτειών. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε το γιατί αυτής της κοινωνικής τοποθέτησης, θα πρέπει να ανατρέξουμε στο μακρινό παρελθόν, τουλάχιστον ως τον 12^ο αιώνα, ως την εποχή του «ιπποτικού έρωτα», για να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα της αντίληψης που επικρατούσε για τον έρωτα και για το ζευγάρι στη Δύση. Έπειτα, θα πρέπει να καταφύγουμε σε διάφορες διαδοχικές ερμηνείες: στο χριστιανισμό, στην είσοδο των γυναικών στα σχολεία και στα πανεπιστήμια, στην ιδέα που έχει ο Ευρωπαίος για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, στις οικονομικές συνθήκες: βιοτικό επίπεδο, απασχόληση της γυναίκας στο σπίτι ή εκτός σπιτιού κ.λπ.

Έχει διαπιστωθεί ότι ο ρόλος της γυναίκας αποτελεί πάντοτε μια πολιτισμική δομή, ένα τεστ, γιατί, μέσα σε κάθε πολιτισμό, ο ρόλος αυτός είναι μια πραγματικότητα *μακράς διάρκειας*, που *ανθίσταται* στις εξωτερικές δονήσεις και *δύσκολα μεταβάλλεται* από τη μια μέρα στην άλλη.

Braudel, F. (2001). *Γραμματική των Πολιτισμών*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 84-85.

[Αλληλεγγύη ως αναγκαία συνθήκη]

Η μετανεωτερική πολιτική, που αποσκοπεί στη δημιουργία μιας βιώσιμης πολιτικής κοινότητας, οφείλει να καθοδηγείται από την τρισυπόστατη αρχή Ελευθερία, Διαφορά, Αλληλεγγύη. Η αλληλεγγύη είναι η αναγκαία συνθήκη και η ουσιαστική συλλογική συμβολή στην ευμάρεια της ελευθερίας και της διαφοράς. Στον μετανεωτερικό κόσμο, τα δύο πρώτα στοιχεία αυτής της τριάδας έχουν πολλούς δεδηλωμένους ή συγκαλυμμένους συμμάχους, και όχι μόνο στις πιέσεις που ασκούνται στις ολοένα και περισσότερο παγκοσμιοποιημένες αγορές για «απορρυθμίσεις» και «ιδιωτικοποιήσεις». Ένα πράγμα που η μεταμοντέρνα συνθήκη είναι απίθανο να παραγάγει από μόνη της -δίκως, δηλαδή, μια πολιτική παρέμβαση- είναι η αλληλεγγύη· αλλιώς χωρίς αυτή, όπως έχουμε υποστηρίξει προηγουμένως, δεν διασφαλίζεται καμία ελευθερία, ενώ οι διαφορές και το είδος της «πολιτικής της ταυτότητας» που τείνουν να υποκινήσουν καταλήγουν πολύ συχνά, όπως επεσήμανε ο David Harvey,¹¹⁷ στην εσωτερικευση της καταπίεσης.

Bauman, Z. (2002). *Η Μετανεωτερικότητα και τα Δεινά της*. Αθήνα: Ψυχογιός, σελ. 378.

[Γυναίκες στην Πολιτική]

Ο αποκλεισμός της γυναίκας από την πολιτεότητα (ιδιότητα του πολίτη), στο παρελθόν και σήμερα, συνδέεται με δύο προτάσεις: είτε να ζητήσει τη συμμετοχή [με τους όρους των ανδρών], υποθέτοντας την «ουδετερότητα» του φύλου της, είτε να πιέσει για την απόκτηση της πολιτεότητας με όρους τέτοιους που να ανταποκρίνονται στα γυναικεία ενδιαφέροντα και την αναγνώρισή της ως πολίτη διαφορετικού φύλου.

Lister, R. (2003). *Citizenship: Feminist perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, σελ. 93.

[...] οι γυναίκες καταλαμβάνουν ποικίλους κόσμους, τους παραδοσιακούς (ως σύζυγοι και μητέρες), τους νεωτερικούς (ως εργαζόμενες και πολίτες) και τους μετανεωτερικούς (ως καταναλώτριες και μέτοχοι μιας σύγχρονης κουλτούρας), και ο καθένας τους έχει τις δικές του μορφές καταπίεσης, τις δικές του ευκαιρίες και τη δική του πολιτική.

Coole, D. (1993). *Women in Political Theory*. London: Harvester Wheatsheaf, σελ. 222.

[...] Οι γυναίκες ρωτούν: ποιες είμαστε; Πώς θα μπορούσαμε να συγκροτηθούμε ως έμφυλα υποκείμενα και πώς θα μπορούσαμε να είμαστε διαφορετικές; Αυτό δεν μπορεί να είναι η μόνη πολιτική, αλλά χωρίς αυτό οι γυναίκες διατρέχουν τον κίνδυνο να αναπαράγουν ταυτότητες και να επιδιώκουν συμφέροντα που είναι συνυφασμένα με τη φαλλική εξουσία.

Coole, D. (2000). "Threads and Plaits or an Unfinished Project? Feminism(s) through the Twentieth Century". *Journal of Political Ideologies*, 5, 43.

[Ανισότητα με βάση το συνδυασμό φύλο-κοινωνική τάξη]

Η κοινωνική τάξη κατέχει απόλυτα κεντρική σημασία για τις ζωές των γυναικών. Δεν λειτουργεί μόνο δομικά, με την έννοια ότι ο καταμερισμός εργασίας καθορίζει τις οικονομικές δυνατότητες και τις ευκαιρίες που τους ανοίγονται, ούτε μόνο θεσμικά, με την έννοια ότι η εκπαίδευση είναι οργανωμένη στη βάση αυτή και οδηγεί στον άνισο καταμερισμό εργασίας, αλλά και μέσω ενός πλήθους λειτουργιών μετασχηματισμού και ανταλλαγής κεφαλαίων.¹¹⁸

Evans, M. (2003). *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 120.

[Προβληματισμοί για την Ισότητα στον 21° αιώνα]

Είναι δε λιγότερο αισθητό το ότι ζούμε σε έναν κόσμο όπου οι άνδρες έθεσαν τα πρότυπα του «φυσιολογικού», έτσι ώστε οι προτεραιότητες των γυναικών, οι σκοπιές και οι πρακτικές τους περιθωριοποιούνται ως «διαφορετικές» και κατώτερες, κάτι που πρέπει να αντικρουστεί αν οι γυναίκες πρόκειται να είναι ίσες ως πολίτες, εργαζόμενες ή διανοούμενες. Οι κοινωνίες, κατά κύριο λόγο, είναι δομημένες

117 Harvey, D. (1993), "Class Relations, Social Justice and the Politics of Difference", in J. Squires (eds) *Principled Positions*, London: Lawrence and Wishart, p. 118.

118 Skeggs, B. (1997). *Formations of Class and Gender*. London: Sage, p. 161.

γύρω από μια διχοτομική αντίληψη των κοινωνικών φύλων που μας επιβάλλει την «πρέπουσα» ταυτότητα, τον «πρέποντα» ρόλο και την «πρέπουσα» συμπεριφορά, παρ' ότι η φύση αυτών των ταυτοτήτων, των ρόλων και των συμπεριφορών ποικίλλει μέσα και ανάμεσα στα έθνη. Εφόσον οι φεμινίστριες θα κατανοήσουν πλήρως και θα κατανοήσουν τις πρακτικές ανισότητες και τις διαφορετικές μορφές καταπίεσης, θα πρέπει και να αμφισβητήσουν τη «φυσιολογικότητα» των προτύπων που διαμορφώθηκαν από τον άνδρα και να επιστημονούν τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται το κοινωνικό φύλο. Αυτά είναι σύνθετα καθήκοντα, που ενέπνευσαν ένα ευρύ φάσμα νέων θεωρητικών προσεγγίσεων.

Bryson, V. (2004). *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 373.

[Ανομοιότητες στα φύλα]

[...] Υπάρχουν συστηματικές ανομοιότητες στις ελευθερίες που απολαμβάνουν άνδρες και γυναίκες στις διάφορες κοινωνίες, και οι ανομοιότητες αυτές συχνά δεν μπορούν να αναχθούν σε διαφορές εισοδήματος ή πόρων. Παρ' ότι οι διαφοροποιημένοι μισθοί ή τα ποσοστά πληρωμής αποτελούν σημαντικό μέρος της ανισότητας των φύλων στις περισσότερες κοινωνίες, υπάρχουν πολλές άλλες σφαίρες διαφοροποιημένων ωφελειών - για παράδειγμα, στον καταμερισμό της εργασίας εντός του νοικοκυριού, στην έκταση της πρόνοιας ή της μόρφωσης που παρέχεται, στις ελευθερίες που επιτρέπονται σε διαφορετικά μέλη.¹¹⁹

[...] Υπάρχουν πολλές έμμεσες ενδείξεις διαφοροποιημένης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών και, ιδιαίτερα των κοριτσιών *έναντι* των αγοριών, σε πολλά μέρη του κόσμου - λόγου χάρη, εντός αγροτικών οικογενειών στην Ασία και τη Βόρεια Αφρική.¹²⁰ Τα ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας που παρατηρούνται συχνά αντανακλούν τη διαφοροποιημένη γυναικεία στέρση σε εξαιρετικά μεγάλες αναλογίες.

[...] Παρ' ότι προκαταλήψεις εναντίον των γυναικών, όσον αφορά στη διατροφή, τη νοσηρότητα ή τη θνησιμότητα, υφίστανται σε μικρότερο βαθμό στην Υποσαχάρα Αφρική,¹²¹ συχνά υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των δύο φύλων σε πολλές άλλες δυνατότητες, όπως η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης, η αποφυγή σωματικού ακρωτηριασμού, η ελευθερία επιδίωξης ανεξάρτητης σταδιοδρομίας ή η κατοχή ηγετικών θέσεων.

[...] Θα υποστήριζα ότι το ζήτημα της ανισότητας των φύλων στις προηγμένες, όσο και στις αναπτυσσόμενες, χώρες μπορεί να γίνει κατανοητό με τη σύγκριση των στοιχείων εκείνων που έχουν εγγενή σημασία (όπως οι λειτουργικότητες και οι δυνατότητες) και όχι απλώς των μέσων που είναι τα πρωταρχικά αγαθά ή οι πόροι. Το ζήτημα της ανισότητας των φύλων αποτελεί τελικά ζήτημα ανόμοιων ελευθεριών.

Σεν, Α. (2004). *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*. Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 195-196, 197-198.

[Ανδρική ατομική ταυτότητα]

Επομένως, η ανδρική έννοια της ατομικής ταυτότητας σφυρηλατείται μέσα από καταστάσεις στις οποίες ένα κίνητρο για αυτάρκεια συναντάται με ένα δυνητικά καθηλωτικό συναισθηματικό μειονέκτημα. [...] Έχει γίνει κοινός τόπος στη θεραπευτική βιβλιογραφία ο ισχυρισμός πως οι άνδρες τείνουν να «μην μπορούν να εκφράσουν συναισθήματα» ή πως «δεν βρίσκονται σε επαφή» με τα δικά τους συναισθήματα. Αλλά αυτό είναι πολύ χονδροειδές. Αντί γι' αυτό, θα πρέπει να πούμε πως πολλοί άνδρες δεν έχουν την ικανότητα να κατασκευάσουν μια αφήγηση του εαυτού που θα τους επιτρέψει να διαπραγματευτούν μια διογκούμενη διαδικασία εκδημοκρατισμού και αναδιάταξης της σφαίρας της προσωπικής ζωής.

Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy, Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*.

Cambridge: Polity Press, p.117 [ελλ. έκδ. Giddens, A. (2005).

Η Μεταμόρφωση της Οικειότητας: Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες, μτφρ. Α. Καλογιάννης, επιμ. Μπ. Ντάβου. Αθήνα: Πολύτροπον, σελ. 160-1.]

119 Βλ. ενδεικτικά Okin (1987, 1989) και Putnam (1991).

120 Βλ. ενδεικτικά Kanbur & Haddad (1990), Harriss (1990) και Whitehead (1990).

121 Για τη σχετικά καλύτερη διατροφική κατάσταση των κοριτσιών *έναντι* των αγοριών σε πολλά μέρη της Αφρικής, βλ. Svedberg (1988, 1990). Βλ. επίσης Deaton (1988).

[Εμφυλές ρευστές ταυτότητες]

Η δεύτερη νεωτερικότητα διαφέρει πραγματικά από την πρώτη ως προς τους θεσμούς επικουρικότητας: στο εκπαιδευτικό σύστημα, στην αγορά εργασίας, στα πρότυπα επαγγελματικής σταδιοδρομίας που προκύπτουν από την αλληλενέργειά τους και στην οικογενειακή δομή που πρέπει να γεφυρώσει όλα αυτά. [...] Με δύο λόγια, οι ρόλοι διαλύονται. Οι διακρίσεις του φύλου, οι φυλετικές και ταξικές διακρίσεις γίνονται ρευστές και ευέλικτες. Οι κανόνες της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης επεκτείνονται σε σφαίρες της κοινωνικής ζωής στις οποίες δεν εφαρμόζονταν προηγουμένως, όπως στη σφαίρα των σεξουαλικών σχέσεων. Ως αποτέλεσμα, οι προκαθορισμένες βιογραφίες γίνονται κομμάτια. Τώρα, το κάθε άτομο πρέπει να οικοδομήσει τη δική του βιογραφία από πολύ ευρύτερη επιλογή στοιχείων. Ένα πολύ ευρύτερο σύνολο άγνωστων τροχιών αντικαθιστά το μικρό σύνολο των προκαθορισμένων τροχιών ζωής. Και το προκαθορισμένο συνταίριασμα συνόλων ρόλων αντικαθίσταται από μια πολύ πιο ρευστή κατάσταση, στην οποία τίποτα δεν είναι προκαθορισμένο και τα πάντα είναι υπό διαπραγμάτευση.

Μπεκ, Ουρ. (2005). *Ελευθερία ή Καπιταλισμός: Συζητήσεις με τον Γιοχάνες Βιλμς*. Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 90-91.

[Το κατάλληλο γλωσσικό ύφος για γυναίκες]

Συνεπώς, ένα άμεσο, ευθύ, διεκδικητικό ύφος λόγου, το οποίο συνήθως σχετίζεται με την αρρενωπότητα, εξακολουθεί να θεωρείται ευρέως το κατάλληλο γλωσσικό ύφος για να μιλά κανείς δημοσίως. Ως εκ τούτου, τα εκπαιδευτικά προγράμματα που αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του '80 και του '90 με στόχο την ενίσχυση της διεκδικητικότητας των γυναικών συνήθως επικεντρώνονται στην αλλαγή του ύφους της ομιλίας των γυναικών· η εκπαίδευση αυτού του είδους είχε σκοπό να μάθει στη γυναίκα ομιλήτρια αντί να παρουσιάζεται, σύμφωνα με όσα της απέδιδαν, ως πειθήνια και αναποφάσιστη, να προβάλει μέσω της γλώσσας μια εικόνα του εαυτού της γεμάτη αυτοπεποίθηση και δυναμισμό. Υπάρχουν προφανή προβλήματα σχετικά με το είδος της γλώσσας που υποστηρίχθηκε ότι έπρεπε να υιοθετήσουν οι γυναίκες σε κάποια από αυτά τα προγράμματα: τα γλωσσικά αυτά πρότυπα συχνά βασίζονταν σε έναν αριθμό συστηματοποιημένων επαναλαμβανόμενων δραστηριοτήτων, όπως επεσήμανε η Cameron· επιπλέον, η θετική αξιολόγηση του άμεσου και ευθέως λόγου θεωρήθηκε αναμφισβήτητη (Cameron, 1995). Παρ' όλα αυτά, ως στρατηγική παρέμβαση που έδωσε τη δυνατότητα στις γυναίκες να επιβληθούν γλωσσικά τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα, είναι σαφές ότι μια τέτοια εκπαίδευση είχε ιδιαίτερη αξία.

Mills, S. (2005). *Κοινωνικό Φύλο και Ευγένεια*. Αθήνα: Πατάκης, σελ. 189.

[Ισότιμες σχέσεις αγάπης και χαράς]

[...] Ορισμένες φεμινίστριες που ανησυχούν βαθιά για τη γυναικεία αξιοπρέπεια και αυτοβουλία, λόγου χάριν η Catharine McKinnon¹²² και η Claudia Card, έχουν αμφισβητήσει τη γνησιότητα της ενστικτώδους προδιάθεσης των γυναικών να παρέχουν φροντίδα, υπονοώντας ότι αυτά τα «ένστικτα» είναι κατ' ουσίαν απόρροια της κατασκευασμένης υποταγής των γυναικών, που συχνά εξυπηρετούν ανδρικά συμφέροντα και λειτουργούν εις βάρος τους. [...]

Όμως, ένα σημαντικό στοιχείο μιας απάντησης είναι η υπενθύμιση ότι οι κουλτούρες δεν είναι μονολιθικές· οι άνθρωποι δεν είναι μονέδες που κόβει η εξουσιαστική μηχανή της κοινωνικής συμβατικότητας. Περιορίζονται από κοινωνικούς κανόνες, αλλά οι κανόνες είναι πολλαπλοί και οι άνθρωποι ξέρουν να τους παρακάμπτουν. Ακόμη και σε κοινωνίες που υποθάλλουν προβληματικούς ρόλους για τους άνδρες και τις γυναίκες, οι πραγματικοί άνδρες και οι πραγματικές γυναίκες μπορούν επίσης να βρουν περιθώρια για να ανατρέψουν αυτές τις συμβάσεις, δημιουργώντας με το πολυμήχανο πνεύμα τους δυνατότητες αγάπης και χαράς.

Nussbaum, M., *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Scripta, 2005, σελ. 40, 42.

[Έρευνα για το φύλο και την εκπαίδευση: μια πολιτισμική προσέγγιση]

Η έρευνα για το φύλο και την εκπαίδευση στη Βρετανία νομίζω ότι χρησιμοποιεί την πολιτισμική προσέγγιση, όπως την έχω αποκαλέσει (Arnot, 1981). Έχω υποστηρίξει ότι όσοι χρησιμοποιούν την πολι-

122 MacKinnon, C. (1987). *Feminism Unmodified*. Cambridge, MA: Harvard University Press, σ. 45.

τισμική προσέγγιση δίνουν έμφαση στα μοντέλα «κοινωνικοποίησης στους ρόλους του φύλου», δηλαδή στις εσωτερικές διαδικασίες του σχολείου, οι οποίες προσδιορίζουν και διαμορφώνουν τις ταυτότητες του φύλου.¹²³ Ασχολούνται με τη «χαμηλή» ακαδημαϊκή επίδοση, την ανάληψη του φανερού και του συγκαλυμμένου αναλυτικού προγράμματος, την αλληλεπίδραση μέσα στην τάξη, τις στάσεις των κοριτσιών απέναντι στο σχολείο, καθώς επίσης και τις στάσεις των εκπαιδευτικών και των συμβούλων των γραφείων σταδιοδρομίας απέναντι στο μέλλον των κοριτσιών. Αυτό που η συγκεκριμένη πολιτισμική προσέγγιση μοιάζει να έχει κοινό με το μοντέλο της πολιτικής οικονομίας είναι ότι αναφέρεται εξίσου στις διαδικασίες «αναπαραγωγής» του φύλου. Ωστόσο, ο όρος «αναπαραγωγή» στην προκειμένη περίπτωση δεν χρησιμοποιείται με τη μαρξιστική σημασία της. Αρκετές σημαντικές διαφορές διακρίνουν την προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας από την πολιτισμική προσέγγιση – μερικές από τις οποίες θα καλύψω στο κεφάλαιο αυτό. Ίσως η πιο σημαντική διαφορά είναι ότι η πολιτισμική ανάληψη επικεντρώνεται στο *πώς* και όχι στο *γιατί* τα σχολεία λειτουργούν για να αναπαράγουν τα μοντέλα των ανισοτήτων του φύλου – η έμφαση επομένως δίδεται σε εσωτερικές και όχι σε εξωτερικές διαδικασίες. Η προέλευση αυτών των διαδικασιών έγκειται στην έννοια της «ϊδεολογίας για τους ρόλους των φύλων» (ή κάποιας αντίστοιχης έννοιας), η οποία, όμως, παραδόξως παράγεται και αναπαράγεται ταυτόχρονα μέσα στο σχολείο.

Arnot, M. (2006). *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 196.

[Έμφυλη συμπληρωματικότητα]

Μια δεύτερη μικροκοινωνική μεταβλητή είναι η συζυγική οικιακή ομάδα της έμφυλης «συμπληρωματικότητας» και της αναπαραγωγής, ειδικότερα δε ο βαθμός στον οποίο το κοινωνικό πεδίο συγκροτείται γύρω από αυτή και στη βάση των αντίστοιχων αξιών. Όπως έχει δείξει η εθνογραφική έρευνα, η κυριαρχία του «οικιακού μοντέλου» της κοινωνικότητας, που δίνει κανονιστική προτεραιότητα στο γάμο και τη συζυγική οικιακότητα ως προϋπόθεση της βιολογικής αναπαραγωγής, επανεπεξεργάζεται την έμφυλη διαφορά και ιεραρχία μέσα από το σχήμα της «συμπληρωματικότητας» των συζυγικών ρόλων και καθιστά την τυπική, διαφυλετική συζυγικότητα κριτήριο της κοινωνικής ευταξίας και έμβλημα της ομογενοποίησης [...].

Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). *Περιπέτειες της Ετερότητας: η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 451.

[Πρακτικές Άθλησης: ανισότητες και διαφορές]¹²⁴

Πώς εξηγείται η ιστορική και επίμονη έμφυλη συγκρότηση των αθλητικών πρακτικών, ενώ τώρα πια «οι γυναίκες μπορούν να κάνουν τα πάντα»; Κατ' αρχάς μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποια αντιστοιχία με την επαγγελματική και την οικιακή εργασία. Από τη στιγμή που οι δραστηριότητες έχουν σχέση με τη δύναμη, τον κίνδυνο, τις τεχνικές ή τις επιστημονικές ικανότητες, τις τεχνολογίες, τα όπλα ή την ανοιχτή έκταση, οι αθλητικές πρακτικές παραμένουν ως επί το πλείστον ανδρική «επικράτεια», πρακτικοί και/ή συμβολικοί τόποι όπου διαμορφώνεται κυρίως ο ανδρισμός. Όσο πιο πολύ αναδεικνύεται ο ανδρισμός στο ζήτημα της δύναμης και της αντιπαλότητας στο «σωματικό» πεδίο, τόσο πιο σθεναρές είναι οι αντιστάσεις στην είσοδο των γυναικών ακόμα και σήμερα.

[...] Στο σημείο αυτό αποκαλυπτικός είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις αθλητικές γυναίκες τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, είτε πρόκειται για εικόνες ή για λόγους [Brocard, 1992· Lemieux, 2002] είτε για τη γλώσσα που χρησιμοποιείται στους χαρακτηρισμούς των γυναικών που ασχολούνται με τα αθλήματα [Tétet, 1997]. Η θετική ή η αρνητική περιγραφή των μεν ή των δε εννοείται ως κανονιστική σύσταση, όπως παρατηρούσε ο Philippe Perrot [1984] όσον αφορά την καλλιέργεια της εμφάνισης.

Maruani, M. (2006). *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες: Τι γνωρίζουμε σήμερα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 188-9.

123 Παραδείγματα της «πολιτισμικής προσέγγισης» αποτελούν τα έργα των Kelly (1981), Frazier & Sadker (1973), Belotti (1975), Delamont (1970) και Lobban (1975).

124 Ενδεικτικά Hall, M.A. (1996). *Feminism and Sporting Bodies: Essays on Theory and Practice*, Champaign, IL: Human Kinetics. Hargreaves, J. (1994). *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport*. London: Routledge. Williams, J. (2003). *A Game for Rough Girls: The History of Women's Football in Britain*, London: Routledge.

[Ισότητα προσωπικής επιτυχίας]

Σχετική επιτυχία. Πρέπει λοιπόν να εξετάσουμε την πλέον περιορισμένη μορφή της ισότητας στην επιτυχία που θα πραγματευτώ, η οποία απαιτεί η διανομή να διαρρυθμίζεται έτσι ώστε οι άνθρωποι να είναι τόσο ίσοι (as nearly equal) όσο η διανομή μπορεί να τους καταστήσει ως προς το βαθμό στον οποίο ικανοποιούνται οι προτιμήσεις που έχει κάθε πρόσωπο για τη ζωή και τις περιστάσεις του. Αυτή η αντίληψη περί ισότητας στην ευημερία προϋποθέτει μία συγκεκριμένη αλλά εύλογη θεωρία φιλοσοφικής ψυχολογίας. Υποθέτει ότι οι άνθρωποι ενεργοί δρώντες που διακρίνουν ανάμεσα σε επιτυχία ή αποτυχία όταν προσωπικά επιλέγουν και αποφασίζουν ανάμεσα σε διαθέσιμες εναλλακτικές από τη μία μεριά, και όταν επιδοκιμάζουν ή αποδοκιμάζουν τον κόσμο γενικά, από την άλλη, και επιζητούν να καταστήσουν τον βίο τους τόσο πολύτιμο όσο είναι δυνατό σύμφωνα με τις δικές τους αντιλήψεις περί του τι καθιστά τον βίο καλύτερο ή χειρότερο, ενώ αναγνωρίζουν, ίσως, ηθικούς περιορισμούς στην επιδίωξη αυτού του στόχου και των ανταγωνιστικών στόχων που πηγάζουν από τις απρόσωπες προτιμήσεις τους. [...]

Dworkin, R. (2006). *Ισότητα: ισότητα ευημερίας, ισότητα των πόρων*. Αθήνα: Πόλις, σελ. 123.

[Πολιτικές για τη «συμφιλίωση» εργασίας και οικογένειας]

Τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που αναπτύχθηκαν για το σκοπό αυτό στην Ε.Ε. και την Ελλάδα αφορούν την αντιμετώπιση μόνο των εργασιακών καθηκόντων που επωμίζονται οι γυναίκες από τη φροντίδα των παιδιών και των άλλων εξαρτημένων ατόμων. Η οικιακή εργασία δεν έχει αποτελέσει πεδίο σημαντικών δημόσιων παρεμβάσεων, εκτός από ελάχιστες και αποσπασματικές καμπάνιες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης από εξειδικευμένους στην ισότητα κρατικούς φορείς. Αντίθετα, η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας βρίσκεται στον πυρήνα της δημόσιας πολιτικής για την οικογένεια, την ισότητα των φύλων και ιδιαίτερα την προώθηση της απασχόλησης των γυναικών. «*Ποιος ή ποια φροντίζει τα παιδιά (και τα άλλα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας);*» και «*Με ποιους όρους και σε ποιες συνθήκες παρέχεται η εργασία φροντίδας;*» αποτελούν κεντρικά ερωτήματα στη συζήτηση για την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας και την ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες.

Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το Φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 95.

[Το συναίσθημα στην πολιτική]

[...] Τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους να αλλιάξουν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων προκειμένου να επιτύχουν μεγαλύτερη πολιτική ισότητα –για παράδειγμα, να αγωνίζονται για τα πολιτικά τους δικαιώματα και για τη διεύρυνση του δικαιώματος ψήφου– φαίνεται να καλύπτουν μια ευρεία κλίμακα, από τον αλτρουισμό, τη συμπάθεια και τη συμπόνια, έως το φθόνο, το θυμό, την αγανάκτηση και την εκθρόνιση. [...]

Η γλώσσα, η λογική, η διαίσθηση και τα αισθήματα, όπως η συμπάθεια, μας βοηθούν να μάθουμε να συνεργαζόμαστε με τους άλλους, να δρούμε σε συνεργασία με τους άλλους προκειμένου να φτιάχνουμε οργανισμούς και θεσμούς, να λειτουργούμε εντός των ορίων τους και να τους αλλιάζουμε. Όμως, δρώντας ανεξάρτητα, ούτε η γλώσσα, η λογική, η διαίσθηση, η συμπάθεια, αλλά ούτε και τα αισθήματα είναι αρκετά: όλα φαίνεται να είναι απαραίτητα για την επίτευξη της ανθρώπινης συνεργασίας σε οργανισμούς, πολύπλοκες διαδικασίες και θεσμούς.

Νταλ, Ρ.Α. (2007). *Περί Πολιτικής Ισότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 71, 77.

[Έρευνα και κοινωνικό φύλο]

Η έρευνα για τα κοινωνικά φύλα παραμένει εκτός και σε έναν ορισμένο βαθμό απέναντι στο δεσπόμενο ρεύμα σκέψης. Οι γυναίκες έχουν καταστεί περισσότερο ορατές στις στατιστικές, όπως και οι άνδρες. Συχνά οι γυναίκες διαχωρίζονται, σαν να πρόκειται για κατηγορία που επηρεάζεται με έναν συγκεκριμένο τρόπο από τις αναπτυξιακές πολιτικές, από τα προγράμματα διαρθρωτικών προσαρμογών ή από τις κοινωνικές αλλαγές γενικά. Η έρευνα όμως για τη ζωή και την εργασία των γυναικών δεν έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή ως τμήμα αναγκαίο και ενταγμένο στην έρευνα των κοινωνικών επισημών. Επιπλέον, η προτεραιότητα που δίνεται σήμερα από τους ερευνητές που εστιάζουν τη δουλειά τους στη δομή και στις δυναμικές ανάμεσα στα δύο φύλα, και όχι στις γυναίκες απλώς ως κατη-

γορία, δεν έχει ακόμη επηρεάσει το δεσπόζον ρεύμα της έρευνας της ανάπτυξης. Ομοίως, η στροφή των ερευνητών από τη μελέτη των γυναικών ως αποδεκτών και παθητικών πελατών στην προσπάθεια κατανόησης του ρόλου τους ως ενεργών πολιτών δεν έχει εκφραστεί στο μεγαλύτερο μέρος της δεσπόζουσας θεωρίας. [...]

Martinussen, J. (2007). *Κοινωνία, Κράτος, Αγορά: Θεωρίες της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 475.

[Προβληματισμός για την οικογένεια]

Πολλές οικογένειες σήμερα βιώνουν τεράστια δοκιμασία. Σχέσεις διαλύονται με ταχύ ρυθμό. Ολοένα και περισσότερα παιδιά μεγαλώνουν σε διαλυμένες οικογένειες. Ο ρυθμός των γεννήσεων βρίσκεται σε πτώση. Και για πολλούς υπάρχει σοβαρή σύγκρουση ανάμεσα σε αυτά που απαιτούνται από αυτούς: αφενός να είναι καλοί γονείς και σύζυγοι, αφετέρου να είναι άκρως επιτυχημένοι σε έναν ολοένα και πιο ανταγωνιστικό χώρο εργασίας. Φαίνεται να απειλείται η ίδια η ιδέα που έχουμε για την οικογένεια. [...]

Οι οικογένειες είναι το θεμέλιο της κοινωνίας πολιτών, όπου πρωτομαθαίνουμε τις ηθικές αξίες. Οι οικογένειες δημιουργούν κοινωνικό κεφάλαιο - την εμπιστοσύνη και τις δεξιότητες στις σχέσεις που επιτρέπουν στα άτομα να συνεργάζονται. Η κατάρρευση της οικογένειας αποτελεί σημαντικότατο παράγοντα της μείωσης του κοινωνικού κεφαλαίου και της ευρύτερης κοινωνικής δυσλειτουργίας. Το κράτος έχει συμφέρον αλλά και ρόλο να διαδραματίσει ώστε να την αποτρέψει (Wilkinson, 2000: 111-12).

Bhattacharyya, G. (2008). *Σεξουαλικότητα και Κοινωνία*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 64.

[Πολιτικός ρόλος των φύλων σύμφωνα με τον Πλάτωνα]

Το ζήτημα των γυναικών, λέει ο Σωκράτης στην *Πολιτεία*, είναι το πρώτο βήμα για μια συζήτηση αφιερωμένη στη φύση της καλύτερης πόλης. Πράγματι, αν η προϋπόθεση της δημόσιας ευτυχίας είναι ότι το καλό του πολίτη πρέπει να συμπίπτει με το καλό της πολιτείας, αν οι πολίτες πρέπει να μοιράζονται από κοινού όλες τις ηδονές και τους πόνους και αν τίποτα δεν τους ανήκει πέρα από τα δικά τους σώματα, τότε η «ιδιοκτησία των φίλων θα είναι κοινή» και δεν θα υπάρχει αποκλειστική ιδιοκτησία των γυναικών και των παιδιών (*Πολιτεία* V, 449a-d και 451b-c). Η συνθήκη τώρα μιας τέτοιας κοινότητας γυναικών και παιδιών είναι ότι οι άνδρες και οι γυναίκες θα έχουν από κοινού όλες τις δημόσιες λειτουργίες. Για να το αποδείξει αυτό, ο Σωκράτης αποπέμπει το ερώτημα του εφικτού: Μην μου ζητάτε να αποδείξω ότι αυτό που περιγράφω είναι πραγματοποιήσιμο, λέει, αφήστε με μόνο να δείξω ότι, αν γινόταν να επιτευχθεί μια τέτοια κοινότητα, θα εξασφάλιζε τα σπουδαιότερα οφέλη για την πόλη. Το ερώτημα του εφικτού μετατίθεται στους *Νόμους*. Στην *Πολιτεία* ο Σωκράτης ασχολείται με το πιθανό (*Πολιτεία* V, 457d - 458b). Οι γυναίκες, λέει, έχουν τις ίδιες κλίσεις με τους άνδρες. Και ως εκ τούτου δεν υπάρχουν λειτουργίες οι οποίες ανήκουν αποκλειστικά και μόνο στους άνδρες και από τις οποίες αποκλείονται οι γυναίκες. Αντιθέτως, οι γυναίκες θα έπρεπε να λαμβάνουν την ίδια εκπαίδευση με τους άνδρες στη μουσική, στη γυμναστική, στην τέχνη του πολέμου και στην ιππευτική δεινότητα. Πρέπει να ασκούνται «άντύτες στην παλαιίστρα μαζί με τους άνδρες, όχι μόνο οι νέες αλλά ακόμα και οι πιο ηλικιωμένες» (*Πολιτεία* V, 452b).¹²⁵ Με αυτή την εξάσκηση θα έχουν πρόσβαση σε ευθύνες πανομοιότυπες με εκείνες των ανδρών: στην ιατρική, στη φιλοσοφία, στην άσκηση της εξουσίας. Χωρίς αμφιβολία, οι φυσικές τους δυνάμεις είναι κατώτερες από εκείνες των ανδρών, αλλά ακόμη κι εδώ πρέπει να προφυλασσόμαστε από επιπόλαιες γενικεύσεις. Σύμφωνα με τον Σωκράτη, στην πραγματικότητα, μόνο μια διαρκής διαφορά υπάρχει ανάμεσα στα δύο φύλα: το άρρεν «οχεύει(ν)» [«γονιμοποιεί(ν)»] ενώ το θήλυ «τίκτει(ν)» (*Πολιτεία* V, 454e, 458c-d).

Monique Canto (2008). «Πολιτικός ρόλος των φύλων σύμφωνα με τον Πλάτωνα», στο Susan Rubin Suleiman (επιμ.). *Το Γυναικείο Σώμα στον Δυτικό Πολιτισμό*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 567-8.

125 Για μια ενδεικτική μελέτη στον Πλάτωνα βλ. Μανδηλαράς, Β.Γ. (1992). Πλάτων, *Πολιτεία Ε'-ΣΤ'*, μφ. Κολλοντές, Δ.Γ. & Ζ. Γκρουμιούτη. Αθήνα: Κάκτος (Σ.τ.Μ.).

[Η Νομιμότητα των Διεθνών Οργανισμών, «κόντρα στην παράδοση»]¹²⁶

Οι διεθνείς οργανισμοί είναι κεντρικοί δρώντες στη σκηνή της παγκόσμιας πολιτικής. Δεν είναι απλώς παθητικές συλλογές κανονισμών ή δομές μέσω των οποίων δρουν κάποιοι άλλοι. Αντιθέτως, είναι ενεργοί φορείς παγκόσμιας αλληλαγής. Αναπτύσσουν νέες πολιτικές και προγράμματα, διαχειρίζονται κρίσεις και θέτουν προτεραιότητες για κοινές δραστηριότητες που αλλιώς δε θα υπήρχαν. Δεν λειτουργούν σε κενό. Τα κράτη, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι επιχειρήσεις και άλλοι διεθνείς οργανισμοί, όλοι συμμετέχουν -μερικές φορές πολύ ενεργά- στο έργο ενός διεθνούς οργανισμού. Άλλωστε, το γεγονός ότι οι διεθνείς οργανισμοί έχουν αυτονομία δεν τους καθιστά παντοδύναμους. Οι προσπάθειές τους να εξαναγκάσουν, να πείσουν, να διαπραγματευτούν και γενικότερα να επηρεάσουν τη δράση των άλλων μπορεί να συναντήσουν διαφορετικούς βαθμούς αντίστασης ή δεκτικότητας, ακριβώς όπως βλέπουμε να συμβαίνει σε όλες τις σχέσεις μεταξύ διεθνών δρώντων.

Barnett, M. & Finnemore, M. (2008). *Κανόνες για τον Κόσμο: Οι Διεθνείς Οργανισμοί στην Παγκόσμια Πολιτική*. Αθήνα: Σιδέρης, 2008, σελ. 313.

---

¹²⁶ Οι διεθνείς αποφάσεις για τα θέματα ισότητας βασίζονται σε ένα ομογενοποιημένο πλαίσιο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα προωθώντας διευρυμένες δομές ευκαιρίας για όλα τα άτομα και διαμορφώνοντας μια ποιότητα ζωής που συμφωνεί με τον ορισμό της ανθρώπινης ευημερίας. Επομένως, στην πράξη ακυρώνονται «πολιτικές κατασκευές», οι οποίες υποστηρίζουν την ανισότητα, τη βία και την καταπίεση.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

Στις ενότητες μαθημάτων που αναφερόμαστε, δίνεται έμφαση στην προσέγγιση των θεμάτων με βάση την οπτική της προώθησης της ισότητας. Εστιάζουμε την προσοχή μας σε μια εκπαιδευτική πολιτική, η οποία θα επεξεργάζεται τα δεδομένα της δομικής ανισότητας και θα διατηρεί το θέμα της ισότητας επίκαιρο ως αξία και προοπτική στην κοινωνία των πολιτών. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι η διαθεματική και διεπιστημονική θεώρηση της ισότητας επιβάλλει μια διαφορετική «ανάγνωση» του αναλυτικού προγράμματος των σχολικών εγχειριδίων, των στάσεων και συμπεριφορών, οι οποίες διαμορφώνονται στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Συνεπώς, αυτό που διαφοροποιεί τον προσδιορισμό της έννοιας της ισότητας και τις διαστάσεις της στις βαθμίδες της εκπαίδευσης είναι ο τρόπος παρουσίασης και η συνεχής επικέντρωση στο θέμα της ισότητας με συνδυασμό θεωρίας και πράξης. Η αξιοποίηση πορισμάτων από διάφορες επιστήμες σχετικά με την ένταση της ανισότητας, τις μορφές, τους τύπους, τη δράση των ομάδων πίεσης, την έκφρασή της -με βάση πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές νόρμες- εξυπηρετεί τη μεθοδικότερη ανάπτυξη επιστημονικής επιχειρηματολογίας, ηθικής δεοντολογίας και πολιτικής διευθέτησης του ζητήματος της ισότητας. Στο θέμα αυτό, η εκπαιδευτική κοινότητα ανατροφοδοτεί το όλο σύστημα της εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής με τις παρατηρήσεις της, ενώ ταυτόχρονα και η ίδια αξιολογικά επανατοποθετείται και νοηματοδοτεί τις διαδικασίες και τις παιδαγωγικές πρακτικές για την ενίσχυση της ισότητας.

Ιστορία¹²⁷

α. Με βάση το φάσμα των ασκήσεων του Antonio Brusa

[Βλέπε Antonio Brusa, *Guida al manuale di storia*, Editori Riuniti, Ρώμη 1988· του ίδιου, *La programmazione di storia*, La Nuova Italia, Φλωρεντία 1993· Γιάννης Γιαννόπουλος, «Ασκήσεις στο μάθημα της Ιστορίας», στο: Γιάννης Γιαννόπουλος, *Δοκίμια Θεωρίας και Διδακτικής της Ιστορίας*, Βιβλιογονία, Αθήνα 1997, 213-230].

1. Άσκηση ταξινόμησης
2. Άσκηση ιεράρχησης
3. Άσκηση αναζήτησης κριτηρίου
4. Άσκηση συμπεράσματος και σχέσης
  - α) αρνητικός συλλογισμός
  - β) θετικός-αναλογικός συλλογισμός
5. Άσκηση συμπλήρωσης κενού
6. Ερώτηση ορθού-λάθους
7. Ερώτηση πολλαπλής επιλογής
8. Άσκηση αντιστοίχισης
9. Άσκηση-παιχνίδι
10. Άσκηση ανάληψης ρόλου
11. Άσκηση εναλλακτικής υπόθεσης
12. Άσκηση επισήμανσης και αντιδιαστολής του ιστορικού ρόλου ατόμων και συλλογικοτήτων
13. Άσκηση απλής χρονικής ακολουθίας
14. Άσκηση αιτιακής συσχέτισης
15. Άσκηση εξήγησης του μέρους δια του όλου
16. Άσκηση απόδοσης σημασίας βάσει κριτηρίων
17. Άσκηση εμπειρικής προσέγγισης ιστορικών εννοιών
18. Άσκηση επισήμανσης του ιδεολογικού φορτίου των ιστορικών όρων

127 Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την Ιστορία στις Ιστορίες: Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

19. Άσκηση επισήμανσης του ιδεολογικού φορτίου των ιστορικών πηγών και των ερμηνευτικών σχημάτων των ιστορικών
20. Άσκηση σχήματος άστρου με σκοπό:
- α) την κατανόηση ενός ιστορικού κειμένου
  - β) τη νοηματική του αποκωδικοποίηση από πολλαπλές ερμηνευτικές προοπτικές
  - γ) την αποκάλυψη και υπέρβαση στερεοτυπικών σχημάτων σκέψης
21. Ασκήσεις ιστορικού χρόνου
- α) διαδοχής
  - β) συγχρονικότητας
  - γ) διάρκειας
  - δ) περιοδολόγησης
  - ε) χρονολόγησης

Με βάση αυτό το μοντέλο, μπορεί να δομηθεί ένα μάθημα που να αναδεικνύει τη γυναίκα ως ιστορικό υποκείμενο. Πρόκειται για μια διαδικασία κριτικής προσέγγισης της ιστορίας, που, με βάση το κείμενο με το οποίο συνδέεται και με παράλληλες αναγνώσεις άλλων κειμένων, μπορούν συνδυαστικά να προβληθούν ρόλοι, να αναδειχθεί η καθημερινότητα στις κοινωνίες των ανθρώπων και με τη διάσταση παρόν-παρελθόν να παρουσιαστεί ο ρόλος της γυναίκας στην κοινωνική και πολιτική ζωή,¹²⁸ ώστε, στο πλαίσιο του ιστορικού χρόνου, να δοθεί έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις, στις συλλογικές δράσεις, στην ερμηνεία της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας.

β. Το φάσμα των μεθόδων και ασκήσεων του Henri Moniot

[Βλέπε Henri Moniot, *Didactique de l'histoire*, Nathan, Paris 1993].

I. Μέθοδοι

- α) Κριτική αφήγηση
- β) Προσέγγιση και αποκωδικοποίηση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών
- γ) Χρήση εποπτικού υλικού
- δ) Κατανόηση και χρήση εννοιών και αναλυτικών κατηγοριών
- ε) Εργασίες κειμένου = ασκήσεις περιγραφής, κατανόησης και ερμηνείας

II. Ασκήσεις κειμένου

- α) Αποκατάσταση της νοηματικής δομής ενός κειμένου και οργάνωσής του σε νοηματικές ενότητες-παραγράφους-αλληλουχίες.
  - β) Συντόμηση ή ευρύτερη ανάπτυξη κειμένου.
  - γ) Αποκατάσταση της νοηματικής αλληλουχίας κειμένου, μέσω της εφαρμογής τεχνικών αποκάλυψης στοιχείων συνεπαγωγής, αναλογίας και διαφοράς.
  - δ) Ομαδοποίηση-κατηγοριοποίηση-ταξινόμηση επιχειρημάτων, νοητικών σχημάτων, ερμηνειών.
- Πρόκειται για ένα μοντέλο που προσφέρεται ιδιαίτερα για τη μελέτη θεμάτων, προκειμένου να παρακολουθηθεί κανείς την εξέλιξή τους στον ιστορικό χρόνο. Γίνεται μία διακειμενική προσέγγιση, έτσι ώστε τα ιστορικά γεγονότα που καταγράφονται στο σχολικό βιβλίο να συσχετιστούν με παράλληλες αναφορές σε τομείς που πιθανά να μην αναφέρονται, όπως η οικονομία, οι ασχολίες των κατοίκων, η λειτουργία της εκπαίδευσης, η κοινωνική και πολιτική ζωή των ανθρώπων κ.ά. Πρόκειται για μια συγκριτική διερεύνηση στο χρόνο και στον τόπο. Στο σημείο αυτό, η ενασχόληση με την ισότητα παρουσιάζει μια χρονική εξέλιξη σε ένα συγκεκριμένο τόπο¹²⁹ αλλά και μία δομική συσχέτιση σε διαφορετικούς τόπους.

128 Για μια αναλυτική προσέγγιση στο θέμα αξιοποίησης της ιστορίας για την ισότητα βλ. Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή (επιμ.) (2000). *Φάκελος Παρεμβατικών Μαθημάτων* (Φ 4), Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

129 Βλ. ως παραδειγματική εκδοχή Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1983). «*Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893): ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης - κυριότερες τάσεις και προβλήματα*». Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986). «Φρονίμους Δεσποινίδας και Αρίστους Μπέτερας: στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στο 19ο αιώνα». *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*», Αθήνα. Μπακαλάκη, Α. & Ελεγγίτου, Λ. (1987). «*Εκπαίδευση 'εις τα του Οίκου' και τα Γυναικεία Καθήκοντα*». Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Φουρναράκη, Ε. (1987). «*Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*». Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Τσουκαλάς, Κ. (1992). *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 379-573.

γ. Τύποι ερωτήσεων στο μάθημα της Ιστορίας. Το μοντέλο των Juliana Saxton και Norah Morgan. Η ερώτηση ως σημασιοδοτική πρακτική σε σχέση με τις ιστορικές πηγές και το ίδιο το ιστορικό παρελθόν, αλλά και ως εργαλείο συγκρότησης τύπων ιστορικής σκέψης

[Βλέπε Saxton, J. & Morgan, N. (1994). *Asking Better Questions*, London: Drake Publishing και Husbands, Chr. (1996). *What is History Teaching? Language, Ideas and Meaning in Learning about the Past*, Buchingham-Philadelphia: Open University Press, 18-25]

1. Ερωτήσεις απόσπασης πληροφοριακού δυναμικού. Συνήθως κλειστού τύπου.
2. Ερωτήσεις ιστορικής κατανόησης:
  - α) Απόκλισης: Απαιτούν την ενεργοποίηση της ιστορικής φαντασίας με σκοπό την κατασκευή υποθέσεων εργασίας και την τεκμηρίωσή τους. Είναι ανοικτού τύπου.
  - β) Σύγκλισης: Επιζητούν την εγκυρότερη, ορθολογικότερη και περισσότερο τεκμηριωμένη απάντηση. Απαιτούν γνώση των πραγματολογικών δεδομένων και βιβλιογραφική εποπτεία στο πλαίσιο του προσιτού διδακτικού υλικού.
3. Ερωτήσεις αξιολόγησης: Απαιτούν την προσωπική εμπλοκή του/της μαθητή/-τριας. Αναδεικνύουν μορφές ιστορικής σκέψης, εννοιολογικές κατασκευές, στερεότυπα, ιδεολογικά σχήματα, πεποιθήσεις, τη βιωμένη παράδοση, το εύρος και το βάθος της ιστορικής κουλτούρας.

Το μοντέλο αυτό προσφέρεται για παράλληλη διερεύνηση της οικονομικο-κοινωνικής ιστορίας και της πολιτισμικής ιστορίας, δηλαδή στην ιστορία της δόμησης και της αλληλεπίδρασης των εθνικών, φυλετικών, ταξικών και μειονοτικών ταυτοτήτων, μέσω των οποίων συγκροτούνται τα ιστορικά υποκείμενα. Οι ερωτήσεις δομούν πεδία διερεύνησης, με βάση τα οποία θα αναδειχθούν άγνωστες πτυχές της ιστορίας, όπως τα κοινωνικά κινήματα,¹³⁰ οι ομάδες πίεσης, οι δράσεις και προθέσεις της κοινωνίας πολιτών. Στην ουσία αναδεικνύεται ο άληθος λόγος των ιστορικών υποκειμένων, προκειμένου να παρουσιασθούν σχήματα, των οποίων οι πρωταγωνιστές να είναι οι καθημερινοί άνθρωποι.

Αγωγή του Πολίτη

Κείμενο 1

Η θετική δράση¹³¹ συνδέεται με την πολιτική μιας δικαιολογημένης διάκρισης ως ένας τρόπος προώθησης της πραγματικής ισότητας των ευκαιριών. «Οι διακρίσεις χρησιμεύουν στην υπονόμευση της καταπίεσης μιας ομάδας, [...] είναι ηθικά απαραίτητες» (Young, 1990: 192 και 197· βλ. επίσης Richards, 1982). Επομένως, το θέμα μας είναι «η πολιτική της παρουσίας» με την έννοια της εκπροσώπησης με τους όρους της γνώμης, των ιδεών, της φυσικής παρουσίας και συμμετοχής. Το «κίνημα» της ισάριθμης εκπροσώπησης έκανε μια επιτυχή εκστρατεία με νόμους που υποχρεώνουν τα πολιτικά κόμματα να περιλαμβάνουν ίσο αριθμό ανδρών και γυναικών στα ψηφοδέλτιά τους (Gaspard, 2001. Lambert, 2001).

Κείμενο 2

Στην Ελλάδα η θετική δράση υπέρ των γυναικών στο θέμα εκπροσώπησής τους στα κοινοτικά και δημοτικά συμβούλια θεσπίστηκε με ειδική νομοθετική ρύθμιση (Ν. 3463/2006 αρθρ. 34, παρ. 3 και 35, παρ.6). Ειδικότερα, προβλέπεται ότι «ο αριθμός των υποψηφίων Δημοτικών ή Κοινοτικών Συμβούλων, Συμβούλων Δημοτικού Διαμερίσματος και Τοπικών Συμβούλων από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό ίσο τουλάχιστον με το ένα τρίτο του αριθμού των υποψηφίων Συμβούλων [...]». Ο νομοθέτης, αφού επιβεβαίωσε το κατά κοινή πείρα άλλωστε κοινό γεγονός ότι οι γυναίκες

130 Βλ. ως παραδειγματική εκδοχή: Αβδελά, Ε. & Ψαρρά, Α. (1985). «Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου». Αθήνα: Γρηγόρης. Βαρίκα, Ε. (1987). «Η Εξέγερση των Κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)». Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος. Αρτινοπούλου, Β. (1996). «Η Συμβολή των Φεμινιστικών Προσεγγίσεων στη Σύγχρονη Κοινωνιολογική Σκέψη». *Οι Γυναίκες Σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. Ζιώγου, Ρ. & Κελεσιδου, Ε. (1997). «Οι Νομοθετικές Ρυθμίσεις για την Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα κατά τον 20ο Αιώνα: κενά και αντινομίες».

Δεληγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ. (επιμ.) (1997). *Φύλο και Σχολική Πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ. 189-211.

131 Βλ. ορισμό στο Γλωσσάριο.

υποεκπροσωπούνται στα αιρετά όργανα των ΟΤΑ, θέσπισε, κατά το μέρος που καθιερώνει ποσόστωση υπέρ των γυναικών, κατ' εφαρμογή του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος.¹³²

Με βάση την έννοια της διάταξης παρ. 1 του άρθρου 1 του Συντάγματος, το δικαίωμα συμμετοχής του πολίτη στην πολιτική ζωή της χώρας περιλαμβάνει τη δυνατότά του αφενός να εκλέγει τους αντιπροσώπους του, αφετέρου να θέτει ο ίδιος υποψηφιότητα. Ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να επιτρέψει τη θέσπιση θετικών μέτρων κάθε μορφής και σε όλους τους τομείς δράσης και των δύο φύλων, δηλαδή τόσο στους τομείς των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων όσο και στον τομέα των πολιτικών δικαιωμάτων (ΥΠ.ΕΣ.Δ.Δ.Α., 2006).

Κείμενο 3

Στη Νορβηγία, μια νομοθετική ρύθμιση του 2003 προβλέπει ότι σε όλες τις κρατικών συμφερόντων επιχειρήσεις τουλάχιστον το 40% των στελεχών στα διοικητικά συμβούλια θα πρέπει να είναι γυναίκες.¹³³ Το αποτέλεσμα είναι ότι περίπου το 35% των θέσεων στα διοικητικά συμβούλια των νορβηγικών εταιρειών που άπτονται του νόμου έχουν σήμερα καταληφθεί από γυναίκες συγκριτικά με το 2% του ποσοστού που είχαν το 2002 («Κόσμος του Επενδυτή», 19-20 Ιανουαρίου 2008).

Κείμενο 4

Για να βελτιωθεί η θέση των γυναικών στα Α.Ε.Ι., στα μέτρα που προτείνονται περιλαμβάνεται η εφαρμογή ποσόστωσης 1/3 σε όλες τις Εθνικές Επιστημονικές Επιτροπές και στις Επιτροπές λήψης αποφάσεων στα Πανεπιστήμια, όπου οι γυναίκες επιστήμονες συστηματικά απουσιάζουν, με βάση το άρθρο 16 του Συντάγματος που επιτρέπει τη θέσπιση θετικών μέτρων υπέρ του φύλου που υποαντιπροσωπεύεται (**Ψήφισμα για την Ισότητα των Φύλων στο Επιστημονικό Προσωπικό των ΑΕΙ: Διευκρινίσεις με αφορμή τη συζήτηση στη Σύνοδο των Πρυτάνεων. Δημοσίευση του ΠΠΣ ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ. Αριθμός 5, 22/3/2006**).

ΣΧΟΛΙΑ

Διακειμενική προσέγγιση της θετικής δράσης

Προτείνεται ένα μοντέλο, προκειμένου να προσεγγιστεί μια έννοια που δεν περιέχεται στα βιβλία πολιτικής και κοινωνικής αγωγής.¹³⁴ Μπορεί όμως διαθεματικά και διεπιστημονικά να προσεγγιστεί με βάση την οπτική της ενίσχυσης της πολιτικής για την ισότητα.

1. Ερωτήματα - προβληματισμοί:

- Τι είναι θετική δράση;
- Πώς συνδέεται η θετική δράση με τα πολιτικά δικαιώματα;
- Τι είναι εκείνο που αλλιάζει στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή των ατόμων;
- Γιατί η υποεκπροσώπηση των γυναικών αποδυναμώνει τον πολιτικό διάλογο;
- Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας εκπροσωπεί τα εμφορητοποιημένα συμφέροντά τους;

2. Ανάδειξη θεμάτων:

- Δικαιώματα
- Ισάριθμη εκπροσώπηση
- Πολιτική παρουσία
- Ακύρωση σχέσεων υποταγής και ιεραρχίας
- Ισότητα ευκαιριών

¹³² Βλ. το άρθρο 116 του Συντάγματος στο Μέρος Β'.

¹³³ Το σχέδιο εργασίας προωθήθηκε από τον Συντηρητικό πρώην Υπουργό Εμπορίου και Βιομηχανίας και πρώην επιχειρηματία, Άνσγκαρ Γκαμπριέλσεν.

¹³⁴ Βλ. προσέγγιση για τα θέματα ισότητας των δύο φύλων στο μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής στο Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Σμυρνή, Γ. (επιμ.) (2000). *Φάκελος Παρεμβατικών Μαθημάτων* (Φ 5), Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

- Διορθωτικά μέτρα
- Ισοτιμη αξιολόγηση ως προς το αποτέλεσμα
- Δυνατότητα γνωριμίας των γυναικών και με άλλους ρόλους
- Συνεργασία - αλληλεγγύη
- Προώθηση κοινών αιτημάτων

3. Μέσα για την ανάδειξη του προβληματισμού:

- Αναζήτηση άλλων πηγών
- Παραδείγματα δράσεων από το Κοινοβούλιο και την καθημερινότητα
- Παρουσίαση του πολιτικού συστήματος διαφόρων χωρών σε σχέση με τα θέματα ισότητας
- Κείμενα και προτάσεις μαθητριών και μαθητών για την πολιτική συμμετοχή και εκπροσώπηση
- Διάχυση του προβληματισμού στην εκπαιδευτική κοινότητα

Γλώσσα

Κείμενο 1

(Ζάκυνθος, 9 Δεκεμβρίου 1820)

Ονομάζομαι Ελισάβετ Μουτζάν και κατάγομαι από μίαν εκ των Ιονικών Νήσων, την Ζάκυνθον. Τον Οκτώβριον εσυμπλήρωσα τους δεκαεννέα χρόνους της ηλικίας.

[...] Ο παπά Δημάδης με επληροφόρησεν διά την νεωτέραν αδελφήν του Θεοφίλου Καϊρη, την θεηκτικὴν Ευανθίαν, η οποία είναι τοσοῦτον προχωρημένη εις την σπουδὴν, ὡστε κατανοεῖ ταις υψηλαῖς φιλοσοφικαῖς θεωρίαις, ἀλλὰ και ἀνώτερα μαθηματικά, την θεωρίαν των υπερβατικῶν συναρτήσεων και τας κωνικὰς τομάς του Νεύτωνος οπου διδάσκει ο ἀδελφός της, και η οποία γνωρίζει την γαλλικὴν και ιταλικὴν και την καθαρωτέραν αρχαίαν ελληνικὴν. Και νξεύροντας ὅτι ἐγὼ ἔκαμα κάμποσαις μεταγλώττισαις ἀπὸ την ιταλικὴν εις την ιδικὴν μας γλῶσσαν, ἔσπευσε να με πληροφορήσῃ δια την ιδικὴν σου θαυμασίαν μεταγλώττισιν του συγγράμματος Βουῖλλου, *Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου*. Επειδὴ δεν ἦτον τρόπος να εὔρω το βιβλίον σου μοναχὴ μου, τον επαρακάλησα να το εὔρη εκείνος και να μου το φέρῃ. [...] Μεγάλως με εσυγκίνησεν η αφιέρωσις: «Ταις φιλομούσοις των Ελλήνων νεάνισιν» και ο πλέον εξαιρετος ιδικός σου πρόλογος, ὁμοίως και η «Ἐπιστολή» οπου ο κύριος Αδαμάντιος Κοραῆς σου ἀπέστειλεν προ πέντε ετών, την οποίαν μεγαλοθύμως δημοσιεύεις, επιτρέποντας και εις ἄλλους να αναγνώσωσιν.

[...] Ετόλημνες να υπερασπίσης την ἀξίαν ὄχι μόνον των μεγάλων ἀνδρῶν, ὅπου νυτύχησε να γεννήσῃ το Γένος μας, ἀλλὰ και γυναικῶν και νεανίδων θαυμαστῶν εις την ἀρετὴν και την παιδείαν. Εδέχθης την πατρικὴν καθοδήγησιν του Κοραῆ εκ Παρισίων, εκ της πλέον φωτισμένης πόλεως της Ευρώπης.

Παναρέτου, Α. (2007). «*Η Παρηγοριά των Ἐπιστολῶν σου...*». *Ευανθία Καϊρη - Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: Ἀλληλογραφώντας ὅπως θα ἦθελαν*. Αθήνα: Ωκεανίδα, σελ. 9-11.

Κείμενο 2

Η αγορά βιβλίων ἦταν το αγαπημένο μέρος της Αεμέρ και του Μοχάντ - για εντελῶς διαφορετικούς λόγους.

Το γεγονός ὅτι ἤξερε να διαβάσει τόσο καλὰ -πράγμα εξαιρετικά σπάνιο, ειδικὰ για μια γυναίκα- η Αεμέρ το χρωστοῦσε σε ἕναν ἀπὸ τους πιο απαιτητικούς δασκάλους που υπήρχαν στην πόλη, στον ποιητὴ ἀλ-Σανούμπα. [...]

Μέσα στο πλήθος που κυκλοφοροῦσε στην αγορά, η Αεμέρ γλιστροῦσε σαν χέλι ἀνάμεσα στους πάγκους των μαγαζιών. Τα ρούχα της, φαρδύ παντελόνι, κίτρινη κουκούλα και γαλάζιο καμὶς με φαρδιά μανίκια, ἔδειχναν πως δεν ἦταν μουσουλμάνα. Προχωρώντας με σβελτάδα, στάθηκε μπροστὰ σε ἕνα μαγαζὶ, πήρε ἕνα χειρόγραφο, το ξεφύλλισε, το ἄφησε, πήρε ἕνα ἄλλο, το ἄφησε κι αὐτὸ· πήγε σε ἕνα ἄλλο μαγαζὶ. Εξέτασε με μια ματιὰ το περιεχόμενο ενός βιβλίου. Τα μάτια της ἀστράψαν. Ο βιβλιοπώλης ἦταν ἀπασχολημένος με ἕναν πελάτη που ἔκανε σκληρὸ παζάρι. Με μια αστραπιαία κίνηση, η Αεμέρ πήρε το χειρόγραφο, που ἐξαφανίστηκε σε ἕνα ἀπὸ τα μανίκια του καμὶς της.

Guedj, D. (2006). *Μηδέν*. Αθήνα: Ψυχογιός, σελ. 221.

Κείμενο 3

«Η γυναίκα αισθάνεται, απαιτεί, αρπάζει. Ο άντρας αντίθετα σκέφτεται, σχεδιάζει και εκτελεί με αποφασιστικότητα αυτό που έχει αποφασίσει. Όλη η πρόοδος ξεκινά από τον άνδρα, συνήθως με αντίσταση της γυναίκας, αυτής της συνοδοιπόρου που του επέβαλε η φυσική ιστορία και η οποία, συγχωρήστε μου την ευθύτητα, κρέμεται επάνω του σαν μπάλα από μολύβι. Στις πνευματικές απαιτήσεις για την πρόοδο της ανθρωπότητας, η γυναίκα δεν μπορεί ποτέ να αντεπεξέλθει. Το αντίθετο, αποδεικνύεται μέγιστη τροχοπέδη της εξέλιξης όχι από κακή πρόθεση, αλλά μόνο λόγω της οργανικής της σύνθεσης και της δομής των αναγκών της. Της εξέλιξης προς τα πού, ρωτάτε. Προς την ευγενική ανθρωπότητα, η οποία θα είναι εφικτή μόνο για τον άντρα, ως στόχος της παγκόσμιας ιστορίας. Η γυναίκα δεν μπορεί ούτε να συλλάβει αυτή την αφάνταστη κορύφωση όλων των δυνάμεων της δημιουργίας».

Κέλερ, Γ. (2003). *Το Τελευταίο Όνειρο του Νίτσε*.
Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική, σελ. 164.

ΣΧΟΛΙΑ

Η γλωσσική ανάλυση επικεντρώνεται στην ανάδυση των μορφών ανισότητας μέσα στο χρόνο και τον τόπο. Η ίδια η λογοτεχνική γλώσσα σχηματίζει νοήματα για τους ρόλους των δύο φύλων δημιουργώντας εμπειρίες μέσα από μία επεξεργασία των κοινωνικών νοημάτων, των πολιτικών συμφραζομένων, καθώς ο λογοτέχνης και το έργο του εντάσσεται μέσα σε ένα ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο δομεί σχέσεις, στάσεις, αντιθέσεις και συνέχειες μέσα στη δομημένη κοινωνική πραγματικότητα. Προτείνεται η λογοτεχνία να δίνεται και στα κορίτσια και στα αγόρια με την απόληψη του προσδιορισμού της λογοτεχνίας ως γυναικείας απασχόλησης.¹³⁵ Η ανάλυση του λόγου για την ισότητα εμπεριέχει:

- Παρουσίαση των σχέσεων των δύο φύλων.
- Εκφραστικά μέσα και εργαλεία που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τους γυναικείους και ανδρικούς χαρακτήρες.
- Μετάβαση από το φαντασιακό της λογοτεχνίας στην «κρυμμένη» κοινωνική πραγματικότητα ως κατασκευή.
- Ευαισθητοποίηση των αγοριών να χρησιμοποιούν τη γλώσσα και να εκφράζουν τα συναισθήματά τους.
- Διαθεματική και διεπιστημονική ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου ως εργαλείου σύνδεσης με ευρύτερες ενότητες, ιστορικές, θρησκευτικές, πολιτικές, πολιτιστικές.
- Παράλληλη διακειμενική ανάγνωση με βάση το δεδομένο λογοτεχνικό κείμενο και ταυτόχρονη αναφορά σε άλλα κείμενα, «αναγνώσεις» μιας εποχής.

Στόχος είναι μαθήτριες και μαθητές μέσα από τη λογοτεχνία να εξωτερικεύσουν τις σκέψεις τους, να διατυπώσουν τους προβληματισμούς τους και ειδικά για τα αγόρια ως θετική δράση¹³⁶ να ενισχυθούν μέσω της γλώσσας να περιγράψουν τον εσωτερικό τους κόσμο. Ταυτόχρονα, οι ομάδες κοριτσιών και αγοριών έχουν την ευκαιρία να ερμηνεύσουν μία εποχή ή ένα σύστημα σύμφωνα με τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που έχουν οι πολίτες. Έτσι, το θέμα της ισότητας επαναπροσδιορίζεται, μέσα και από τη λογοτεχνία, από τα ενεργά υποκείμενα του συγγραφέα που είναι και αυτά οι ατομικές απόψεις φιγούρες της καθημερινότητας μιας εποχής.

Γεωγραφία

Κείμενο 1

[Ιδιωτική ζωή]

Στην Αλγερία η ισότιμη αντιμετώπιση ανδρών και γυναικών κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα, ωστόσο το ισχύον από το 1984 Οικογενειακό Δίκαιο ακυρώνει την εφαρμογή πολλών προοδευτικών παραγράφων. Όπως λέει χαρακτηριστικά η νομικός Νάντια Αϊτ Ζάι, «στο δημόσιο βίο οι γυναίκες ανησυχούν

135 Mormori, P. (2008). "Sex Differences in Attitudes and Motivation in the Late 80's and Early 90's" (τόμος για την ισότητα, Πανεπιστήμιο Πειραιά - Ε. Νίνα-Παζαρλή).

136 Καθεράντε, Ε. & Καραφώτη, Π. (2008). «Έννοια της Θετικής Δράσης στην Εκπαίδευση Κοριτσιών και Αγοριών για την Ισότητα» (υπό δημοσίευση).

για τα δικαιώματά τους, αλλά στους κόλπους της οικογένειας αποδέχονται την υποταγή τους στο ανδρικό φύλο». Από το 2005, τα αλγερινά δικαστήρια αποδέχονται αιτήσεις διαζυγίου από πλευράς γυναικών. Ωστόσο, για να ξαναπαντρευτούν απαιτείται η επίσημη γραπτή έγκριση άρρενος συγγενικού προσώπου τους, αφού σύμφωνα με το Οικογενειακό Δίκαιο θεωρούνται ανήλικες! Σύμφωνα με την ειδικευμένη σε νομικά θέματα ισότιμης αντιμετώπισης των δύο φύλων, Ν. Ζάι, «η Αλγερία βρίσκεται καθ' οδόν προς τη σύγχρονη κοινωνία, αλλά η σύγκρουση μεταξύ παράδοσης και τάσης εκσυγχρονισμού ακόμη καλά κρατεί».

Εφημ. «Ελευθεροτυπία», Παρασκευή 8/2/2008.

Κείμενο 2

Ο Μουσά και η Φικρίε, νεόνυμφοι μουσουλμάνοι [...] στο χωριό Ριμπνόβο, 210 χιλιόμετρα νότια της Σόφιας, στη Βουλγαρία. Η απομονωμένη επαρχία στα χιονισμένα όρη της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας έχει διατηρήσει ακέραιες τις παραδόσεις για την προίκα, παρά τις προσπάθειες του κομμουνιστικού καθεστώτος να καταπνίξει τέτοιου είδους αντιφεμινιστικές πρακτικές. Ο θεσμός της προίκας χρονολογείται από τα ομηρικά χρόνια, συνεχίστηκε στη ρωμαϊκή εποχή και εφαρμόστηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη με την πάροδο των αιώνων. Στη βικτωριανή Αγγλία εθεωρείτο προκαταβολή για την κληρονομιά της νύφης. Έτσι, αν το ζευγάρι πέθαινε σε νεαρή ηλικία άτεκνο, η προίκα επέστρεφε στην οικογένεια της νύφης. Η αδυναμία μιας οικογένειας να τηρήσει τις δεσμεύσεις της στο ζήτημα της προίκας μπορούσε να οδηγήσει τον γάμο σε ματαίωση. Ένα από τα απομεινάρια της ιστορίας της προίκας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι η συνήθεια να αναλαμβάνει η οικογένεια της νύφης το κόστος της τελετής του γάμου.

Εφημ. «Καθημερινή», Παρασκευή 8/2/2008

Κείμενο 3

[Η περίπτωση του ακρωτηριασμού των γεννητικών οργάνων]

Τον Ιούνιο του 1997, η Επιτροπή Αιτήσεων Μετανάστευσης [Board of Immigration Appeals] της Υπηρεσίας Μεταναστεύσεων και Πολιτογραφίσεων των Η.Π.Α. [Immigration and Naturalization Service, INS] χορήγησε πολιτικό άσυλο σε μια δεκαεννιάχρονη γυναίκα από το Τόγκο*, που είχε φύγει κρυφά από τη χώρα της για να διαφύγει από την πρακτική του ακρωτηριασμού των γεννητικών οργάνων.¹³⁷

Nussbaum, M. (2005). *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Scripta, σελ. 281.

Κείμενο 4

Η Γκατίριαν είναι 25 ετών και αποφοίτησε το 1998 από το Πανεπιστήμιο της Τεχεράνης. Ως φοιτήτρια, εργάστηκε στο Μουσείο Φωτογραφίας της ιρανικής πρωτεύουσας, όπου ήλθε σε επαφή και επηρεάστηκε από την περίφημη συλλογή φωτογραφιών της δυναστείας των Κατζάρ. [...]

Το ανατρεπτικό στοιχείο στα «σκηνοθετημένα» αυτά πορτρέτα είναι ότι συνδυάζονται οι παραδοσιακές ενδυμασίες με στοιχεία του δυτικού κόσμου: οι μαυροφορεμένες φιγούρες με τα τσαντόρ «φιγουράρουν» δίπλα σε ποδήλατα, ηλεκτρικές σκούπες, ακόμη και με μεταλλικό κουτί της Pepsi Cola ανά χείρας. [...]

Σε έναν πρόσφατο διαγωνισμό στην Τεχεράνη, τα πορτρέτα της Γκατίριαν πήραν το πρώτο βραβείο. Δύο ημέρες αργότερα, το Υπουργείο Πολιτισμού και Ισλαμικής Καθοδήγησης απέρριψε τη συμμετοχή της με την αιτιολογία ότι τα πρόσωπα δεν ήταν γυναίκες αλλά άνδρες και ότι οι φωτογραφίες δίνουν την εντύπωση ότι οι γυναίκες καταπιέζονται φορώντας τα τσαντόρ.

Οι ενέργειες αυτές δεν κατάφεραν όμως να μειώσουν το ενδιαφέρον της νεαρής φωτογράφου, η οποία

* Η Δημοκρατία του Τόγκο είναι χώρα της Δυτικής Αφρικής. Βλ. www.afristat.org.

137 Το «έθιμο» έχει καταδικαστεί από την Επιτροπή του Ο.Η.Ε. για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, τη UNICEF, τον Παγκόσμιο Οργανισμό Φαρμάκων, τη Διεθνή Ομάδα Προστασίας των Δικαιωμάτων των Μειονοτήτων, την Ευρωπαϊκή Ένωση, τη Διεθνή Αμνηστία, κ.λπ. Βλ. ενδεικτικά Toubia, N. (1994). "Female Genital Mutilation". Peters, J. & Wolper, A. (eds), *Women's Rights, Human Rights*. New York: Routledge.

δήλωσε ότι θα συνεχίσει να εργάζεται και να φέρνει στο προσκήνιο τις ανισότητες που υπάρχουν ακόμη και σήμερα εις βάρος των γυναικών στην ιρανική κοινωνία.

Εφημ. «Το Βήμα», 6/8/2000

ΣΧΟΛΙΑ

Προκειμένου να διερευνήσουμε το τρίτο επίπεδο της θεωρητικής μας ανάλυσης, δηλαδή αυτό που αναφέρεται στις παγκοσμιοποιημένες αξίες που πρέπει να χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες των ανθρώπων, προσδιορίζουμε και περιγράφουμε τις διαφορές, τις ομοιότητες, την προέλευση της ανισότητας (θρησκευτική, πολιτική, πολιτισμική κ.λπ.), το στόχο και την ερμηνεία της με βάση τις εκτιμήσεις των διεθνών οργανισμών. Στο πρώτο στάδιο περιγράφουμε τις θεμελιώδεις ανθρώπινες ικανότητες¹³⁸ που πρέπει να έχουν ή να επιδιώκουν τα άτομα, όπως:

- Ζωή
- Σωματική υγεία και ακεραιότητα
- Σωματική ακεραιότητα
- Αισθήσεις φαντασίας-σκέψη
- Συναισθήματα
- Πρακτικό λόγο
- Δημιουργία πνευματικών δεσμών
- Παιχνίδι
- Έλεγχος πάνω στο περιβάλλον

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, μελετάται συγκριτικά η ποιότητα ζωής των γυναικών σε διαφορετικά κράτη προσδιορίζοντας την «ανθρώπινη ανάπτυξη».¹³⁹ Ταυτόχρονα, κάνοντας σύγκριση σε διαφορετικές περιόδους, εντοπίζεται η σχετική ενδυνάμωση των ανδρών και των γυναικών στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα. Έτσι, παρατηρούμε τις αποκλίσεις στην ποιότητα ζωής των φύλων μεταξύ των χωρών και το ρόλο της παράδοσης, της κουλτούρας, αλλά και των πολιτικών που εφαρμόζονται, προκειμένου να ενισχυθεί η θέση των γυναικών στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή. Στο πεδίο αυτό αναλύονται τα μορφωτικά επιτεύγματα,¹⁴⁰ η αλλαγή της πολιτικής, ο ρόλος των Μ.Κ.Ο., η συμβολή των Διεθνών Οργανισμών, καθώς και οι κινηματικού χαρακτήρα πρωτοβουλίες των ατόμων για την προώθηση της ισότητας.

Θρησκευιολογία

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Χρυσόστομο, η γυναίκα δημιουργήθηκε ως ομότιμη προς τον άνδρα πριν από την πτώση και μετείχε στην αρχή και εξουσία του κόσμου: «Εγώ (ο Θεός) εξ αρχής ομότιμόν σε εδημιούργησα και της αυτής εξουσίας εν άπασιν αυτώ (τω ανδρί) κοινωνείν ηβουλήθη, και ώσπερ τω ανδρί, ούτω και σοι την κατά πάντων αρχήν ενεχείρισα».

Εις Γέν. ομιλ. 17,8, PG 53, 144. Εις Γέν. ομιλ. 10, 3.4, PG 53, 85.86. Εις Γέν. λόγ. 4,1, PG 54, 594.

Στον Ινδουισμό οι θηλυκές θεότητες παίζουν έναν πολύ μεγάλο ρόλο ως τέλεια ομοιώματα των ανδρικών συνεταιρών, των οποίων συμβολίζουν την προσωποποιημένη ενέργεια [...].

Δάκουρας, Γ.Δ. (1995). *Συμβολική των Ινδικών Θρησκευμάτων*. Αθήνα: Συμμετρία, σελ. 95.

Στα ευρωπαϊκά τεμμένα συχνάζουν μόνο ενηλικιωμένοι, κατά κανόνα άνδρες, αποκλεισμένων των γυναικών, λόγω της υπό του Κορανίου διακρίσεως των γενών και του αποκλεισμού των γυναικών εκ

138 Βλ. Nussbaum, M. (2005). *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Scripta, 97-101. Πρβλ. με αντίστοιχο κατάλογο των πρωταρχικών αγαθών του Rawls, J. (2001). *Θεωρία της Δικαιοσύνης*. Αθήνα: Πόλις, 122-27, 457-69.

139 Βλ. ενδεικτικά Εκθέσεις για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη, Θεματικές μελέτες για τα θέματα φύλου Διεθνών Οργανισμών, π.χ. ΟΗΕ, UNICEF, κ.λπ. και εθνικών φορέων.

140 Βλ. ενδεικτικά "Literacy for Life", *EFA Global Monitoring Report*, 2006. Πρβλ. Μέρος Β'.

του δημοσίου θρησκευτικού βίου. Ιδιαίτερα τζαμιά, προορισμένα για γυναίκες, δεν υφίστανται. Οι δραστηριότητες των γυναικών περιορίζονται μόνο εντός της οικογένειας. Παρ' όλα αυτά, έχουν αρχίσει να προβάλλονται γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες τάσσονται υπέρ της θρησκευτικής ισότητας ανδρός και γυναίκας και αναγνωρίζουν τη σημασία της συμμετοχής των γυναικών στις δημόσιες δραστηριότητες για την προβολή του Ισλάμ.

Δάκουρας, Γ.Δ. (1998). *Η Προβολή των Ασιατικών Θρησκευμάτων εις την Δύσιν*. Αθήνα: Συμμετρία, σελ. 466.

«Ισότητα», Απάνθισμα από το Κοράνιο]

[...]

36. Κι όταν την γέννησε είπε: Ω! Κύριέ μου! Κοίτα! Λευτερώθηκα από μία κόρη. Ο ΑΛΛΑΧ βέβαια γνώριζε τι γέννησε. Και με κανένα τρόπο το αγόρι δεν εξισώνεται με το κορίτσι [που σημαίνει ότι είναι περιττό βάρος].

Σούρα Αλ Ιμράν (Οίκος Ιμράν)

[...]

3. Κι αν φοβάστε ν' αδικήσετε τις ορφανές (σε περίπτωση γάμου τα ορφανά), τότε να παντρεύετε άλλες δύο ή τρεις ή τέσσερις γυναίκες της εκλογής σας. Κι αν όμως φοβάστε ακόμη μήπως τις αδικήσετε, τότε να παντρεύετε μόνο μία, ή όποιες έχετε αιχμάλωτες κι αυτό για να σας προφυλάξει απ' το να φερθείτε άδικα.

11. Ο ΑΛΛΑΧ σας διατάζει όσον αφορά (στη μοιρασιά της κληρονομιάς) στα παιδιά σας. Για το αρσενικό ένα μερίδιο ίσο με το μερίδιο δύο θηλυκών... Αυτά είναι νόμιμα μερίδια που καθορίστηκαν απ' τον ΑΛΛΑΧ! Γιατί ο ΑΛΛΑΧ είναι Παντογνώστης, Πάνσοφος.

15. Και όσες από τις γυναίκες σας είναι ένοχες μοιχείας, τότε καλέστε τέσσερις μάρτυρες από σας. Αν αυτοί μαρτυρήσουν, τότε περιορίστε τες στα σπίτια, ώσπου ο θάνατος να τις διεκδικήσει, εκτός αν ο ΑΛΛΑΧ διατάξει γι' αυτές κάποιο άλλο μέσο σωτηρίας.

34. Οι άνδρες είναι οι προστάτες και οι κύριοι των γυναικών, γιατί ο ΑΛΛΑΧ έχει χαρίσει ανώτερο βαθμό στους άνδρες απ' τις γυναίκες, κι επειδή ξοδεύουν απ' τις περιουσίες τους. Γι' αυτό οι ενάρτετες γυναίκες πρέπει να είναι με ευσέβεια πειθαρχικές, κι όταν ο άνδρας τους απουσιάζει πρέπει να προστατεύουν ό,τι τους ανέθεσε ο ΑΛΛΑΧ να φυλάγουν. Όσο για τις γυναίκες εκείνες που φοβάστε για την παρακοή τους, συμβουλέψτε τες πρώτα, έπειτα αρνηθείτε να μοιραστείτε μαζί τους το κρεβάτι τους και τέλος να τις δείρτε ελαφριά. Αν όμως επιστρέψουν στην υπακοή, μην χρησιμοποιήσετε εναντίον τους μέσα ενοχλητικά, γιατί ο ΑΛΛΑΧ είναι Πανύψηλος, Μεγάλος, πάνω απ' όλους σας.

Σούρα Ελ Νισά (Οι γυναίκες)

Στο Αφγανιστάν το φονταμενταλιστικό καθεστώς των Ταλιμπάν (1995-2001) απαγόρευε στις γυναίκες να κυκλοφορούν χωρίς να φοράνε την μπούρκα, το ειδικό ένδυμα που κάλυπτε ολόκληρο το σώμα. Τα κορίτσια επίσης δεν επιτρεπόταν να πάνε σχολείο και οι γυναίκες να εργαστούν.

Woolf, A. (2004). *Φονταμενταλισμός*. Αθήνα: Σαββάλας.

ΣΧΟΛΙΑ

Στο πλαίσιο του μαθήματος, οι μαθήτριες και οι μαθητές ερευνούν το ρόλο της θρησκείας στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα. Με βάση τα ενδεικτικά κείμενα που αναφέρουμε θα μπορούσε να αναλυθεί:

- η θρησκευτική κειμενική γραφή (περίοδος, χρόνος, ρόλος προφητών, θέση απλών ανθρώπων κ.λπ.),
- η θέση της γυναίκας στα θρησκευτικά συστήματα,

- η ερμηνεία των κειμένων και η οργάνωση της κουλτούρας της θρησκείας με την έννοια της στάσης και θέσης αναφορικά με το θέμα της ισότητας,
- ο ρόλος της θρησκείας στη διαμόρφωση του οικογενειακού περιβάλλοντος, της σχέσης των συζύγων, της σχέσης με τα παιδιά τους,
- η σύνδεση θρησκείας-εκπαίδευσης. Η δυνατότητα ή μη της εκπαίδευσης των γυναικών,
- η εκκοσμίκευση των κοινωνιών και ο διαφορετικός ρόλος της θρησκείας για τη νομιμοποίηση της ισότητας ή της ανισότητας,
- η συγκριτική μελέτη της λειτουργίας της θρησκείας στα κράτη,
- οι πολιτικοί μηχανισμοί ενίσχυσης ή περιθωριοποίησης της θρησκείας,
- η έννοια της ανεξιθρησκίας στα Συντάγματα,
- ο ρόλος των Διεθνών Οργανώσεων στην κριτική και αποδοκιμασία των ακραίων θρησκευτικών επιλογών σε σχέση με την ισότητα,
- η σύγκριση των αστικών δικαιωμάτων με τις θρησκευτικές αξίες.

Σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες, όπως διαμορφώνονται σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες, το μάθημα σχετικά με τα δόγματα αποκτά ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο σε σχέση με την έννοια της ηθικής και την πολιτική αξία του ατόμου.

Μαθηματικά-Φυσικές Επιστήμες

A. Βιογραφίες

Όπως ήδη αναφέραμε στο θεωρητικό πλαίσιο, ένας τρόπος προσέγγισης του θέματος της ισότητας σχετίζεται με τις θετικές επιστήμες. Στόχος είναι να δημιουργηθεί θετική στάση των μαθητριών απέναντι στα «δύσκολα», «ακατανόητα», «ανδρικά» μαθήματα. Στο πλαίσιο αυτό προτείνεται:

- δημιουργία πορτρέτων γυναικών που διακρίθηκαν στις θετικές επιστήμες,
- συγκέντρωση στοιχείων για τη λειτουργία εργαστηρίων επιστημονικών ομάδων, προκειμένου να αναδειχθεί η συλλογική εργασία,
- παρουσίαση δεδομένων για την ανισότητα σε διάφορους τομείς σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο,
- ερμηνεία ποσοτικών δεδομένων για θέματα ανισότητας, ανάδειξη πορισμάτων και προτάσεων,
- διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση ποσοτικών δεδομένων στο χρόνο, τον τόπο, τις παραδόσεις και τη φιλοσοφία της εποχής.

1. Υπατία (370-415 μ.Χ.)¹⁴¹

ΚΕΙΜΕΝΟ 1

Ήταν η πρώτη γυναίκα που είχε μία ουσιαστική συμβολή στην ανάπτυξη των μαθηματικών. Η Υπατία ήταν κόρη του μαθηματικού και φιλοσόφου **Θέωνα** της Αλεξάνδρειας και είναι αρκετά σίγουρο ότι μελέτησε τα μαθηματικά κάτω από την καθοδήγηση και την εκπαίδευση του πατέρα της. Είναι μάλλον αξιοπρόσεκτο ότι η Υπατία έγινε επικεφαλής της σχολής των Πλατωνιστών στην Αλεξάνδρεια περίπου το 400 μ.Χ. Εκεί δίδαξε μαθηματικά και φιλοσοφία, ειδικότερα ασχολήθηκε με τη διδασκαλία της φιλοσοφίας των Νεοπλατωνιστών. Η Υπατία βάσισε τις διδασκαλίες της στους **Πλωτίνο**¹⁴², ιδρυτή του

141 Βλ. ενδεικτικά Deakin, M. (1994). "Hypatia and Her Mathematics", *The American Mathematical Monthly*, 101, no 3 (March 1994), 234-243 (Available at the MAA web site http://www.maa.org/pubs/calc_articles.html).

Hypatia of Alexandria, transcript of talk by Michael Deakin, archived at <http://www.abc.net.au/rn/science/ockham/or030897.htm>

Osen, L. (1974). *Women in Mathematics*. United States: Massachusetts Institute of Technology Press.

Perl, T. (1978). *Biographies of Women Mathematicians and Related Activities*. United States: Addison-Wesley.

Dictionary of Scientific Biography.

Hypatia, Mac Tutor History of Mathematics Archives, <http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/Mathematicians/Hypatia.html>.

142 Πλωτίνος(204-270). Το έργο του χωρίζεται σε έξι εννεάδες. Στην πρώτη ενότητα αναφέρονται ζητήματα αισθητικής και ηθικής, στη δεύτερη και τρίτη ζητήματα φυσικής και κοσμολογίας, στην τέταρτη η θεωρία της ψυχής, στην πέμπτη η θεωρία του νου και στην έκτη η οντολογία.

Νεοπλατωνισμού, και τον **Ιάμβηλιο**¹⁴³ που ήταν ένας από τους υπεύθυνους για την ανάπτυξη του Νεοπλατωνισμού στο 300 μ.Χ. [...]

ΚΕΙΜΕΝΟ 2

Η Υπατία δίδαξε φιλοσοφικές ιδέες με μια μεγαλύτερη επιστημονική έμφαση από ό,τι οι πρώτοι οπαδοί του Νεοπλατωνισμού. Περιγράφεται από όλους τους σχολιαστές ως χαρισματικός δάσκαλος. Η Υπατία ήρθε να συμβολίσει τη μάθηση και την επιστήμη την οποία οι πρώτοι Χριστιανοί ταύτιζαν με την ειδωλολατρία. Εντούτοις, μεταξύ των μαθητών που δίδαξε στην Αλεξάνδρεια υπήρξαν πολλοί προεξέχοντες Χριστιανοί.

ΚΕΙΜΕΝΟ 3

[...] η Υπατία δολοφονήθηκε άγρια από τους μοναχούς Nitrian, ένα φανατικό τμήμα των Χριστιανών που ήταν υποστηρικτές του Κύριλλου. Σύμφωνα με έναν άηλο απολογισμό (από το Σωκράτη το σχολαστικό), σκοτώθηκε από έναν όχλο Αλεξανδρινών. Δεν υπάρχουν στοιχεία ότι η Υπατία ασχολήθηκε με μαθηματική έρευνα. Εντούτοις βοήθησε τον πατέρα της Θέωνα στο γράψιμο των σχολίων ένδεκα μερών από το «Almagest* του Πτολεμαίου». Επίσης, θεωρείται ότι βοήθησε τον πατέρα της στην παραγωγή μιας νέας έκδοσης των «στοιχείων του Ευκλείδη» που έχει γίνει η βάση για όλες τις πιο πρόσφατες εκδόσεις του Ευκλείδη.

ΚΕΙΜΕΝΟ 4

[...] Έκανε μόνο προσθήκες στο περιεχόμενο των «στοιχείων» και προσπάθησε να αφαιρέσει τις δυσκολίες που γίνονται αντιληπτές από τους αρχάριους στη μελέτη του βιβλίου. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η έκδοσή του εγκρίθηκε από τους μαθητές στην Αλεξάνδρεια, για τους οποίους γράφτηκε, καθώς επίσης και μετέπειτα από πιο παλαιότερους Έλληνες οι οποίοι το χρησιμοποίησαν σχεδόν αποκλειστικά. Τέλος, για την κοινή εργασία με τον πατέρα της, ενημερωνόμαστε από τον Suidas ότι η Υπατία έγραψε τα σχόλια στα «Αριθμητικά του Διόφαντου», στις «Κωνικές του Απολλωνίου» και στις «αστρονομικές εργασίες του Πτολεμαίου».

ΣΧΟΛΙΑ

Μαθήτριες και μαθητές σε ομάδες εργασίας σχολιάζουν το ρόλο της γυναίκας στην ανάπτυξη των μαθηματικών. Εξετάζεται:

- το οικογενειακό περιβάλλον της Υπατίας,
- η επιστήμη των μαθηματικών τη συγκεκριμένη περίοδο στη συγκεκριμένη πόλη,
- η διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση των μαθηματικών και η σχέση τους με την φιλοσοφία, την αστρονομία και άλλες επιστήμες τη συγκεκριμένη εποχή,
- η σχέση θετικών επιστημών με τη θρησκεία,
- ο ρόλος της πολιτικής και της κουλτούρας στο θέμα της ανισότητας των δύο φύλων.

Οι παραπάνω ενότητες είναι ενδεικτικές και οι ομάδες μπορούν να ασχοληθούν διεξοδικότερα δίνοντας έμφαση μέσα από ένα βιογραφικό σημείωμα μιας γυναίκας επιστήμονα ή ερευνήτριας σε συνιστώσες-παράγοντες που καθορίζουν το ρόλο της στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Επίσης, μέσα από διαφορετικές βιογραφίες σε διαφορετικές περιόδους¹⁴⁴ μπορούν να γίνουν συγκριτικές μελέτες που να αναδεικνύουν ζητήματα, όπως:

143 Ιάμβηλιος. Έζησε περί το τέλος του 3ου αι. μ.Χ. και ήταν μαθητής του Πλωτίνου. Στο θεολογικό του σύμπαν έδινε θέση στους θεούς των αρχαίων Ελλήνων και των βαρβάρων. Θεώρησε ως σκοπό της ζωής του την ενοποίηση των φιλοσοφικών και θρησκευτικών ιδεών, προκειμένου να ανακόψει την πορεία του Χριστιανισμού.

* Μέγα Βιβλίο ονομάστηκε από Άραβες μελετητές. Ο Πτολεμαίος είχε ονομάσει το συλλογικό αυτό έργο των δεκατριών βιβλίων μαθηματική πραγματεία.

144 Ενδεικτικά μια μελέτη για την εξέλιξη των μαθηματικών θα μπορούσε να παρουσιαστεί μέσα από την βιογραφία της Μαρίας Ανιέζι (1718-1799), της Σοφίας Ζερμαίν (1776-1831), της Έμι Νέδερ (1882-1935) κ.λπ. Βλ. ενδεικτικά Anzoletti, L. (1990). *Maria Gaetane Agnesi*. Milan: L.F. Cogliati. Γενικά για τις γυναίκες στα μαθηματικά, βλ. Lacobacci, R.F. (1970). "Women of Mathematics". *Arithmetic Teacher*. Vol 17, 316-324. Tee, G.J. (1983). "The Pioneering Women Mathematicians". *The Mathematical Intelligencer*, 5(4), 27-36. Dalmedico, A.D. (1991). "Sophie Germain", *Scientific American*, Dec. 1991: 117-122. Kimberling, C. (1982). "Emmy Noether, Greatest Woman Mathematician", *Mathematics Teacher*, 84, no. 3, 246-249 (Available at the Houghton Mifflin web site <http://www.matharticles.com> under section 10.1 in the drop down menus).

- μικρότερη ή μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στους επιστημονικούς τομείς,
- συμμετοχή στην τυπική εκπαίδευση γυναικών και ανδρών,
- σχέση της πολιτικής και των παραδοσιακών αξιών με το γυναικείο ζήτημα,
- καταγραφή της αλληλαγής στάσεων και συμπεριφορών,
- θέσεις της επιστημονικής κοινότητας,
- παράλληλη μελέτη της ένταξης των γυναικών σε ερευνητικούς χώρους με την ένταξη σε ακαδημαϊκούς χώρους ή την ανάδειξή τους σε ομάδες πίεσης ή κέντρα εξουσίας.

2. Μαρία Σκουοντόφκα-Κιουρί (1867-1934)¹⁴⁵

ΚΕΙΜΕΝΟ 1

Η Μαρία Σκουοντόφσκα γεννήθηκε το 1867 στη Βαρσοβία και ήταν το πέμπτο παιδί μιας ευκατάστατης οικογένειας. Ο πατέρας της, Βουαντίσουαφ Σκουοντόφσκι (*Wladyslaw Sklodowski*), ήταν καθηγητής φυσικής και μαθηματικών και υποδιευθυντής σε ένα Λύκειο θηλέων της Βαρσοβίας, ενώ η μητέρα της, Μαρία, η οποία ανήκε σε αριστοκρατική οικογένεια χωρίς όμως οικονομική άνεση, ήταν καθηγήτρια σε σχολή της ίδιας πόλης. [...]

Η Μαρία Σκουοντόφσκα μαζί με τα τέσσερα αδέρφια της μεγάλωσε σε δύσκολη εποχή για την Πολωνία, αφού δεν είχαν περάσει πολλά χρόνια από την αποτυχημένη επανάσταση του 1863.

ΚΕΙΜΕΝΟ 2

Το 1891, σε ηλικία 24 χρονών, μετακόμισε στο σπίτι της μεγαλύτερης αδελφής της, Μπρονισουάβα, στο Παρίσι για να παρακολουθήσει μαθήματα στη σχολή Θετικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Σορβόνης. [...] Σημαντική οικονομική ενίσχυση για τη συνέχιση των σπουδών της έλαβε από ένα πολωνικό ίδρυμα, το οποίο της παραχώρησε υποτροφία 600 ρουβλίων. [...] Τελικά η Μαρία Σκουοντόφσκα αποφοίτησε από το πανεπιστήμιο της Σορβόνης με τα πτυχία των μαθηματικών, της χημείας και της φυσικής.

ΚΕΙΜΕΝΟ 3

Η Μαρία Σκουοντόφσκα συνάντησε για πρώτη φορά τον Πέτρο Κιουρί τον Φεβρουάριο του 1894. [...] Η χαρά και ο ενθουσιασμός της Μαρίας δεν περιγραφόταν όταν ο Πέτρος της χάρισε το βιβλίο του «Περί της συμμετρίας στα φυσικά φαινόμενα. Συμμετρία μεταξύ ηλεκτρικού πεδίου και μαγνητικού πεδίου» με αφιέρωση που έγραφε: «*Στη δεσποινίδα Σκουοντόφσκα με το σεβασμό και τη φιλία του συγγραφέα Πέτρου Κιουρί*». [...]

ΚΕΙΜΕΝΟ 4

Μετά τον γάμο της με τον Πέτρο Κιουρί, η Μαρία συνέχισε τις επιστημονικές έρευνές της. Στην ανατροφή των δύο παιδιών τους βοήθησε ο πατέρας του Πέτρου, ο οποίος ήταν χήρος. Χαρακτηριστικό της ανατροφής που έδωσε στις κόρες της είναι ότι δεν τις ώθησε σε καμία θρησκεία αφήνοντας αυτές να επιλέξουν ποια προτιμούν. Τα παιδιά της Κιουρί ακολούθησαν την εξής πορεία στη ζωή τους: η Εύα Κιουρί-Λαμπούις έγινε συγγραφέας και έγραψε τη βιογραφία της μητέρας της με τίτλο «*Μαντάμ Κιουρί*», ενώ η Ειρήνη Κιουρί-Ζολιό παντρεύτηκε τον μαθητή της μητέρας της και φυσικό Φρεντερίκ Ζολιό, σπούδασε φυσικός και βραβεύτηκε με το Νόμπελ Φυσικής. [...]

¹⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά «Μαρία Κιουρί, η κυρία της Επιστήμης», *Ε' Ιστορικά*, εκδ. Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2003. Για μια μελέτη βιογραφιών σχετικών με γυναίκες φυσικούς, βλ. <http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/physicists.html>, http://www.e-telescope.gr/gr/cat04_031110.htm, <http://www.aip.org/history/curie/contents.htm>

ΚΕΙΜΕΝΟ 5

Σημαντική είναι η προσφορά της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου εφοδίασε με δικά της έξοδα πολλά πολεμικά νοσοκομεία με συσκευές ακτίνων Χ, έτσι ώστε να εντοπίζονται τα θραύσματα και οι σφαίρες που ήταν καρφωμένες στα σώματα των στρατιωτών. Υπολογίζεται ότι η ίδια, με τα χρήματα που είχε συγκεντρώσει από τα δύο βραβεία Νόμπελ, έστησε περίπου 250 ακτινολογικούς θαλάμους στα πολεμικά μέτωπα.

ΚΕΙΜΕΝΟ 6

Η Μαρία Κιουρί έγινε γνωστή για την ανακάλυψη του ραδίου και τις μελέτες για τη ραδιενέργεια.¹⁴⁶ Από το 1891 η Μαρία μελετούσε τις εργασίες του Μπεκερέλ με κύριο θέμα τις ακτινοβολίες που εξέπεμπαν τα άλατα του ουρανίου με αποτέλεσμα, ύστερα από παρότρυνση του ίδιου του Μπεκερέλ, να διαλέξει για θέμα της διατριβής της αυτά τα φαινόμενα. [...]

Επίσης, διαπίστωσε ότι η εκπομπή των ακτίνων δεν επηρεαζόταν από τις εξωτερικές μεταβολές, καθώς και ότι, εκτός από το ουράνιο, κάποιες ενώσεις του στοιχείου του θορίου εξέπεμπαν επίσης ακτινοβολία. Ύστερα από αυτές τις πρώτες ανακαλύψεις, η Μαρία Κιουρί πρότεινε την αλλαγή του ονόματος από «ακτίνες ουρανίου» σε «ραδιενέργεια», η οποία περιγράφει γενικά την ιδιότητα της εκπομπής ακτινοβολιών. Ύστερα από αυτές τις πρώτες ανακαλύψεις, η Μαρία Κιουρί πρότεινε την αλλαγή του ονόματος από «ακτίνες ουρανίου» σε «ραδιενέργεια», η οποία περιγράφει γενικά την ιδιότητα της εκπομπής ακτινοβολιών.

Στις 18 Ιουλίου του 1898, οι Κιουρί ανακοινώνουν στην επιστημονική κοινότητα την ανακάλυψη ενός νέου στοιχείου, του πολωνίου, που ονομάστηκε έτσι προς τιμήν της πατρίδας της Μαρίας Κιουρί. Στις 25 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους αναγγέλλεται από το ζεύγος Κιουρί η ανακάλυψη του ραδίου. [...]

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Κιουρί ανακάλυψαν ότι η ακτινοβολία του ραδίου κατέστρεφε τους καρκινικούς όγκους (Ραδιοθεραπεία). Η μέθοδος της ραδιοθεραπείας τελειοποιήθηκε το 1906 από τη Μαρία Κιουρί, όταν υπολόγισε τις σωστές δόσεις για θεραπεία με ράδιο. [...]

ΚΕΙΜΕΝΟ 7

Το 1906 η Μαρία Κιουρί γινόταν η πρώτη γυναίκα στη Γαλλία που της δινόταν έδρα πανεπιστημίου, ενώ ήταν επίσης η πρώτη γυναίκα που έδωσε διάλεξη στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης. Το 1911 βραβεύθηκε με το Νόμπελ Χημείας από τη Σουηδική Ακαδημία Επιστημών, παρ' όλο που λίγους μήνες νωρίτερα η Ακαδημία Επιστημών της Γαλλίας είχε αρνηθεί να τη δεχτεί ως μέλος της. Είναι η μοναδική μέχρι σήμερα περίπτωση επιστήμονα που κέρδισε δύο βραβεία Νόμπελ.

ΣΧΟΛΙΑ

Με βάση τη συγκεκριμένη βιογραφία, που εμπλουτίζεται από την ομάδα μαθητριών και μαθητών ανάλογα με την έμφαση που θέλουν να δοθεί σε διαφορετικές περιόδους της ζωής της ή σε διαφορετικές ενότητες που σχετίζονται με την εποχή, τη χώρα καταγωγής και τη χώρα προορισμού γίνονται αναφορά:

- στη χρονική περίοδο δραστηριοποίησης της γυναίκας που τιμήθηκε δύο φορές με το βραβείο Νόμπελ Φυσικής (1903) και Χημείας (1911),

¹⁴⁶ Το Ινστιτούτο του Ραδίου στη Βιέννη συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό γυναικών ερευνητριών, πέρα από τη Μαρία Κιουρί. Μια χαρακτηριστική περίπτωση είναι η Μαριέττα Μπλάου, η οποία την ίδια περίοδο σχεδιάζει την φωτογραφική αποτύπωση των τροχιών των πυρηνικών σωματιδίων. Rentetzi, M. (2007). *Trafficking Materials Gendered Experimental Practices*, Columbia University Press, www.gutenberg-e.org.

- στη συγκριτική ανάλυση της πολωνικής κοινωνίας με τη γαλλική κοινωνία,
- στην έννοια του διανοούμενου στις δύο χώρες,
- στη σύνδεση της εκπαίδευσης με το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειας,
- στο ρόλο των επιστημονικών ιδρυμάτων στην ενίσχυση ή την απαξίωση των γυναικών,
- στην πολιτική κατάσταση στη Βιέννη και στη σύνδεσή της με τη συμμετοχή των γυναικών ερευνητριών στα εργαστήρια,¹⁴⁷
- στο συνδυασμό επιστημονικού ορθολογισμού και εκδήλωσης συναισθημάτων ως χαρακτηριστικών της γυναικείας προσωπικότητας,
- στην προαγωγή της επιστήμης παράλληλα με το θέμα της ισότητας μέσω των διακρίσεων των γυναικών σε τομείς έρευνας.

Το παραπάνω πλαίσιο θεωρητικών προσεγγίσεων συνδυάζεται με εννοιολογικές αναλύσεις, διεπιστημονική και διαθεματική προσέγγιση των θεμάτων, με τα οποία ασχολήθηκε η Κιουρί, φωτογραφικό υλικό και γενικότερα ενεργή συμμετοχή μαθητριών και μαθητών στη διαδικασία διερεύνησης και ανάλυσης. Ως τελικό προϊόν-αποτέλεσμα της μελέτης θα μπορούσε να παρουσιαστεί ένα εγχειρίδιο με τη βιογραφία και το επιστημονικό της έργο, έκθεση φωτογραφικού υλικού, σύνθετες ασκήσεις προσομοίωσης με βάση την ιστορική, πολιτική και φιλοσοφική αναδρομή στο χρόνο και το χώρο.¹⁴⁸

B. Εφαρμογή ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων σε δεδομένα σχετικά με την ανισότητα των δύο φύλων¹⁴⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

<i>Ποσοστό της οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών 25-49 ετών ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών κάτω των 15 ετών, Ευρώπη των 15,¹⁵⁰ 2002 (%)</i>				
	0 παιδιά	1 παιδί	2 παιδιά	3 παιδιά και άνω
Γερμανία	87	78	66	46
Αυστρία	85	83	73	59
Βέλγιο	77	76	76	61
Ισπανία	74	62	56	49
Γαλλία	86	84	74	49
Ελλάδα	70	64	63	52
Ιταλία	69	61	54	42
Λουξεμβούργο	76	71	59	50
Κάτω Χώρες	84	77	72	63
Πορτογαλία	80	83	78	63
Ηνωμένο Βασίλειο	86	76	71	49

Πηγή: Έρευνα για το εργατικό δυναμικό, 2002, Eurostat

147 Οι Σοσιαλδημοκράτες κυβέρνησαν από το 1919 ως το 1933. Η περίοδος αυτή συνδέθηκε με κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που ευνόησαν παράλληλα τη συμμετοχή των γυναικών στους επαγγελματικούς εκπαιδευτικούς χώρους και στην έρευνα.

148 Longino, H. (1990). *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton: Princeton University Press.

149 Ενδεικτικά στοιχεία διαφόρων μελετών στο αρχείο του Κ.Ε.Θ.Ι.

150 Δεν υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα για τη Σουηδία, τη Δανία, την Ιρλανδία και τη Φινλανδία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

<i>Ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας, Ευρωπαϊκή Ένωση, 1983-2002 (%)</i>				
	Άνδρες		Γυναίκες	
	1983	2002	1983	2002
Ευρώπη των 15	-	81	-	89
Γερμανία	88	87	87	92
Αυστρία	-	85	-	88
Βέλγιο	82	83	81	87
Δανία	82	88	90	95
Ισπανία ¹⁵¹	71	78	67	84
Φινλανδία	-	84	-	91
Γαλλία	82	87	84	92
Ελλάδα	50	58	45	64
Ιρλανδία	70	75	86	93
Ιταλία	70	69	74	79
Λουξεμβούργο	88	90	86	95
Κάτω Χώρες	88	87	88	91
Πορτογαλία ¹⁵²	70	71	65	75
Ηνωμένο Βασίλειο	87	84	94	93
Σουηδία	-	85	-	94

Πηγή: Έρευνα για το εργατικό δυναμικό, Eurostat

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

<i>Η μερική απασχόληση στην Ευρώπη των 15 το 2002</i>			
	Επί της συνολικής απασχόλησης (%)	Επί της απασχόλησης των γυναικών (%)	Επί της απασχόλησης των ανδρών (%)
Ευρώπη των 15	18	34	7
Βέλγιο	19	38	6
Δανία	21	31	11
Γερμανία	21	40	6
Ελλάδα	5	8	2
Ισπανία	8	17	3
Γαλλία	16	30	5
Ιρλανδία	17	31	7
Ιταλία	9	17	4
Λουξεμβούργο	12	26	2
Κάτω Χώρες	44	73	22
Αυστρία	19	36	5
Πορτογαλία	11	16	7
Φινλανδία	12	17	8
Σουηδία	21	33	11
Ηνωμένο Βασίλειο	25	44	9

Πηγή: Έρευνα για το εργατικό δυναμικό, 2002, Eurostat

151 Τα στοιχεία για την Ισπανία αφορούν το 1987 αντί το 1983.

152 Τα στοιχεία για την Πορτογαλία αφορούν το 1987 αντί το 1983.

Σε μια σύγχρονη οπτική για τις θετικές επιστήμες αναπτύσσεται η δεξιότητα της ερευνητικής αποτύπωσης. Σταδιακά οι μαθήτριες και οι μαθητές συνδέουν τους αριθμούς με τις κοινωνικές σχέσεις, τις οικονομικές συνθήκες, τις πολιτικές στρατηγικές σε μια οπτική της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας των πολιτών. Αντιλαμβάνονται τη δύναμη της μαθηματικής έκφρασης στη συσχέτισή της με τις άτυπες προϋποθέσεις που θέτει η κοινωνία και η κουλτούρα. Η διαχρονική πρόοδος ή η οπισθοδρόμηση γίνεται κατανοητή μέσα από την τυποποίηση και την ανάδειξη των εννοιολογήσεων που εμπριέχονται και στη μαθηματική έκφραση. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα, που ενδεικτικά δίνονται, θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως εξής:

- προσδιορισμός της ανισότητας που παρουσιάζεται ανάμεσα στα δύο φύλα,
- ένταση της κατάστασης της ανισότητας μέσα από τη σύγκρισή της σε διαφορετικές χρονικές περιόδους,
- συγκριτική ανάλυση της ανισότητας σε ανεπτυγμένα-αναπτυσσόμενα κράτη,
- διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση της έννοιας της ανισότητας,
- προσδιορισμός των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών παραγόντων που ενισχύουν ή αποδοκιμάζουν την ανισότητα σε διαφορετικές περιόδους,
- εξέλιξη της ανισότητας στην εργασία μέσα στο χρόνο,
- σύνδεση των δομών ευκαιρίας στην εργασία με τις γενικότερες αντιλήψεις για την ανισότητα ή την ισότητα,
- σύνδεση της επαγγελματικής εξέλιξης με την οικογενειακή ζωή και για τα δύο φύλα,
- ρόλος του κράτους στην ενίσχυση της ισότητας ή της ανισότητας (π.χ. κράτος πρόνοιας),
- αναζήτηση στοιχείων για την κουλτούρα της χώρας ανάλογα με την πολιτική της ισότητας ή ανισότητας που ενισχύει (π.χ. πολίτευμα, ομάδες πίεσης, γυναικείο κίνημα, Μ.Κ.Ο.),
- στρατηγικές και συμπεράσματα για την ενίσχυση της ισότητας.

Μαθητές και μαθήτριες συμμετέχουν σε ένα ερευνητικό έργο, αξιοποιούν τα δεδομένα, καταγράφουν τις παρατηρήσεις τους σε ένα δημιουργικό σχολείο, το οποίο αναπτύσσει την κριτική και δημιουργική σκέψη, και προωθεί το διάλογο, καθώς και τον κοινωνικό και πολιτικό προβληματισμό.

Γ. Εκπαιδευτικά Προγράμματα

Παράλληλα με την τυπική διδασκαλία, όπως αυτή ρυθμίζεται με το αναλυτικό πρόγραμμα, στα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προβλέπονται εκπαιδευτικά προγράμματα με βάση τέσσερις αναλυτικές ενότητες:

- Περιβαλλοντικά¹⁵³
- Αγωγής υγείας¹⁵⁴
- Πολιτιστικά
- Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού.

Πρόκειται για διακριτές ενότητες ενδιαφερόντων των μαθητών/-τριών, που με βάση τον προγραμματισμό της εκπαιδευτικής ομάδας και σε συνεργασία με τον/την εκπαιδευτικό διαμορφώνεται ο σχεδιασμός ανάληψης ενός θέματος. Είναι μια μορφή άτυπης εκπαίδευσης με την έννοια ότι η ρύθμιση, η λειτουργικότητα, το πλαίσιο των δράσεων και της έρευνας καθορίζεται και διευθετείται από τα ίδια τα εκπαιδευτικά υποκείμενα. Επομένως, αναφερόμαστε σε μια διαδικασία που με βάση την οπτική της ισότητας θα αναδειχθούν θεματικές που θα προβάλουν ως ενοποιητικό στόχο την προώθηση της ισότητας, της συνεργασίας των φύλων και την ανάδειξη προβλημάτων, αιτημάτων, λύσεων, συμπερασμάτων και εννοιών, με γνώμονα το άτομο ως φορέα δικαιωμάτων και αξιών. Επομένως, μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα οργανώνεται ένα πλαίσιο εργασίας σε τρία επίπεδα:

- αναζήτησης θέματος,
- οργάνωσης θεωρητικού πλαισίου,
- υλοποίησης δράσεων.

153 Βλ. ενδεικτικά Δούση, Εμ. (2001). *Η Κοινωνική Πολιτική Περιβάλλοντος και η Επίδρασή της στην Περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: Παπαζήσης. Κυρίδης, Μ. & Μαυρικάκη, Ε. (2003). *Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο Ελληνικό Δημοτικό Σχολείο*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

154 Γκούβρα, Μ., Κυρίδης, Α. & Μαυρικάκη, Ε. (2005). *Αγωγή Υγείας και Σχολείο*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

Κάθε ένα από τα παραπάνω επίπεδα συνδέεται με τη μεικτή παρουσία των δύο φύλων στο σχεδιασμό, στην καλλιτεχνική και πολιτιστική δημιουργία και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων. Καλό παράδειγμα για τη συνύφανση των διαφορετικών απόψεων σχετικά με τις εκπαιδευτικές δράσεις είναι η οργάνωση παιχνιδιών¹⁵⁵ που δεν προϋποθέτουν διαφοροποίηση ως προς το φύλο. Γίνεται, δηλαδή, προσπάθεια αναίρεσης των διαφορετικών «κλασικών προτιμήσεων» παιχνιδιών σχετικά με το φύλο. Ενθαρρύνονται αγόρια και κορίτσια σε απασχολήσεις που εστιάζονται στη θεματική ενότητα του προγράμματός τους και αναδεικνύουν προϋποθέσεις και όρους που δεν έχουν σχέση με το φύλο. Επομένως, αναφερόμαστε σε μία «κουλούρα δράσεων», η οποία ενισχύει την ισότητα, υπολογίζοντας ότι η εμπειρία της δράσης και του παιχνιδιού είναι καθοριστική σε αυτό που με μία συμπερίληψη ορίζουμε ως βίωμα και στάση. Ταυτόχρονα, με τις εκπαιδευτικές επισκέψεις σε χώρους, όπως μουσεία, κινηματογράφο, θέατρο, Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης κ.ά., ενθαρρύνουμε την αυτοέκφρασή τους, την καλλιτεχνική τους ενασχόληση, την πολιτισμική πρακτική, την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση, απομυθοποιώντας τις γυναικείες κλίσεις προς τα καλλιτεχνικά και τις ανδρικές προς τις αθλητικές πρακτικές, δημιουργώντας προϋποθέσεις διαμόρφωσης ενός πλαισίου προτιμήσεων και επιλογών με κριτήρια μη προσδιορισμένα με την έμφυλη ταυτότητα.¹⁵⁶

Τέτοιες πρακτικές συνδέονται με την επανανοηματοδότηση των συναισθηματικών αντιδράσεων,¹⁵⁷ των ορθολογικών επιλογών και του νοήματος που αποδίδεται σε κάθε δράση. Αν θεωρήσουμε ότι τα συναισθήματα που αναπτύσσονται είναι κοινωνικά κατασκευασμένα και ότι το συναίσθημα χαρακτηρίζεται ως γυναικείο χάρισμα, συνήθως ανορθολογική αντίδραση, μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων επιδιώκουμε τη μεταβολή των συναισθηματικών πλαισίων και τον προσδιορισμό τους με άφυλους όρους.

Η εργασία στο πεδίο, στα ΚΠΕ, στα Ερευνητικά Κέντρα και στα εργαστήρια με τη λειτουργία των ομάδων των μαθητών εισάγει τις μαθήτριες και τους μαθητές στην ομαδική εργασία και στο «παράδειγμα» λειτουργίας των επιστημονικών ομάδων. Συνδέουν τα ερευνητικά στάδια με το αποτέλεσμα, που το ερμηνεύουν με βάση τη συνεισφορά των μελών ανεξάρτητα από το φύλο. Παρατηρούμε ότι ως πρακτική για την ενίσχυση της ισότητας εναρμονίζεται με τη διαδικασία που, ως εκπαιδευτική πρακτική, προτείνεται και στις ενότητες των μαθημάτων.

---

155 Βλ. ενδεικτικά Vincent, S. (2001). *Le jouet et ses usages sociaux*. Paris: La Dispute. Brougere, G. (2003). *Jouets et compagnie*. Paris: Stock.

156 Όπως παρατηρεί η Cromer (2006, 252-62), οι καλλιτεχνικές ενασχολήσεις είναι χαρακτηριστικό των γυναικών.

157 Βλ. ενδεικτικά Richards, L. (1991). *Emotion and Adaptation*. New York: Oxford University Press. Noddings, N. (1984). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley: University of California Press.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΓΛΩΣΣΙΚΟΙ ΟΡΟΙ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ερμηνευτική προσέγγιση της ισότητας προσδιορίζεται, διερευνάται και αναλύεται με εννοιολογικούς όρους. Επομένως, δομείται ένα θεωρητικό σύστημα, όπου η γλώσσα και οι έννοιες επηρεάζουν και κατευθύνουν τον τρόπο που προσλαμβάνεται το θέμα της ισότητας των δύο φύλων¹⁵⁸ και καθορίζει τους στόχους για την ισότητα, τη στρατηγική που θα επιλεγεί και τις κατευθύνσεις για την αλλαγή στάσης μαθητριών, μαθητών και εκπαιδευτικών μέσα από εναλλακτικές επιλογές στην προσέγγιση των θεμάτων και στην αναίρεση προκαταλήψεων, ιδεολογιών και στάσεων που συντηρούν την ανισότητα, άλλοτε σε εμφανή και άλλοτε σε λανθάνουσα μορφή. Με βάση αυτή την οπτική, στο τελευταίο μέρος της μελέτης γίνεται αναφορά στις πιο χαρακτηριστικές έννοιες για την ισότητα των δύο φύλων με έμφαση στον ορισμό της έννοιας, στη θεωρητική προσέγγιση και την αλληλοσυσχέτισή της με την εκπαιδευτική πρακτική.

Το γλωσσάριο και η βιβλιογραφία δεν νοούνται ως ανεξάρτητο τμήμα, αλλά εντάσσονται στη συνολική κατανόηση των περιγραφών, ερμηνειών και εξηγήσεων που επηρεάζουν και καθορίζουν περιγραφές, ερμηνείες και προσεγγίσεις για την ισότητα. Πρόκειται για ενδεικτικές αναφορές που θα επιτρέψουν στον/στην εκπαιδευτικό την προσέγγιση και την εννοιολογική εξέταση της ισότητας των φύλων μέσα από τη συνακόλουθη μελέτη των γλωσσικών προσδιορισμών και οριοθετήσεων.

Έτσι, αξιοποιούνται ορισμοί και έννοιες¹⁵⁹ από τις πολιτισμικές σπουδές, άλλους επιστημονικούς κλάδους των ανθρωπιστικών σπουδών, καθώς σε μεγάλο βαθμό έχουν ορίσει ή συμπληρώσει τμήματα της έρευνας των κοινωνικών επιστημών για την ισότητα.

Η βιβλιογραφία αποσκοπεί στην παρουσίαση των θεωρητικών τάσεων, εκπαιδευτικών και μη, αναφορικά με το θέμα της ισότητας. Έμμεσα συγκρίνονται και αντιπαραβάλλονται θεωρητικά μοντέλα, ενώ χρονικά και τοπικά σχηματοποιείται η εξέλιξη στην επιχειρηματολογία υπέρ της ισότητας. Αν και παρουσιάζονται διαφορετικές προσεγγίσεις, διαφαίνεται τελικά μια ομαδοποίηση των αντιλήψεων ανάμεσα στις παλαιότερες και τις πιο πρόσφατες συνεισφορές στη συζήτηση για την ισότητα.

Η οριοθέτηση του θεματικού πεδίου, που υποδηλώνεται εδώ, συμπληρώνει την προσέγγιση και θεωρητική συγκρότηση, που έχει παρουσιαστεί στις προηγούμενες ενότητες, και εκτιμάται ότι θα δώσει τη δυνατότητα στον/στην εκπαιδευτικό να εξετάσει και να σκιαγραφήσει ίσως και ένα δικό του πλαίσιο ανάλυσης και παρουσίασης των θεμάτων για την ισότητα, προκειμένου να υπερκεράσει κυρίως τις μορφές της λανθάνουσας ανισότητας μέσα από την κατανόηση και τη γνώση,¹⁶⁰ οι οποίες αποτελούν στόχους καθ' αυτούς. Επομένως, το θέμα της κατανόησης και γνώσης συνδέεται και με τη συλλογική αυτονομία των εκπαιδευτικών που με βάση την οπτική της ισότητας θα δημιουργήσουν προϋποθέσεις για την καλλιέργεια των μαθητριών/-ών - υποκειμένων ως ίσων πολιτών.

158 Eckert, P. & McConnel-Ginet, S. (2003). *Language and Gender*, Cambridge: Cambridge University Press.

159 Για το θέμα της εννοιολόγησης και της θέσης της στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. ενδεικτικά Sayer, A. (1992). *Method in Social Science, A Realist Approach*, London: Routledge.

160 Για μια οπτική της γνώσης που θα συνδέεται με την προαγωγή των κοινωνικών υποκειμένων ως μελών μιας κοινωνίας, η οποία θα κατανοεί την ανθρώπινη παρουσία και δράση και θα μεγιστοποιεί την ευδαιμονία στηρίζοντας την κοινωνική συνύπαρξη, βλ. Σταμάτης, Κ. (2008). *Η Αβέβαιη «Κοινωνία της Γνώσης»*, Αθήνα: Σαββάλας.

Αθροιστική αξιολόγηση: πραγματοποιείται στο τέλος ενός εκπαιδευτικού προγράμματος ή ενός κύκλου μελέτης. Ειδικά στα θέματα ισότητας, μελετάται όλο το σχέδιο και οι δράσεις για την προώθησή της με βάση τις παρατηρήσεις των συντελεστών. Με βάση την αξιολόγηση το πρόγραμμα συνεχίζεται ή διαφοροποιείται ανάλογα με τους στόχους που είχαν τεθεί.

Αθλοτριώση: μια διαδικασία που δεν περιορίζεται στον κόσμο της μισθωτής εργασίας, αλλά βιώνεται ως αποξένωση μέσα στην οικογένεια και την ιδιωτική ζωή. Ο άνδρας μετατρέπεται σε όργανο της εργασίας και η γυναίκα σε όργανο για την ικανοποίησή του μέσα στην οικογένεια (Foreman, 1978: 102 και 151).

Άμεση διάκριση λόγω φύλου: πρόκειται για την λιγότερο ευνοϊκή αντιμετώπιση ενός ατόμου λόγω του φύλου του που συνδέεται με κριτήρια επιλογής, φανερά ή σε λανθάνουσα μορφή, προκειμένου ένα άτομο να αναλάβει ένα ρόλο. Συνήθως η διάκριση βασίζεται στα κοινωνικά στερεότυπα, τα οποία έμμεσα νομιμοποιούν την επιλογή. Ο βαθμός αντίστασης, η περιορισμένη ή αναπτυγμένη διάκριση καθορίζεται από κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες.

Άμεσα αποτελέσματα της πολιτικής για την ισότητα: είναι οι αλλαγές που παρουσιάζονται στο τυπικό δίκαιο και επηρεάζουν την εξωτερική δομή του εκπαιδευτικού συστήματος.

Αναίρεση της ανισότητας: διαρκής διαδικασία ρήξης με τις παραδόσεις, τις προϋπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες και τα πολιτισμικά μορφώματα της ανισότητας.

Ανθρώπινη ανάπτυξη: μια διαδικασία διεύρυνσης των επιλογών που εστιάζονται στους τομείς: ευκαιρία για μακρύ και υγιή βίο, ευκαιρία μόρφωσης, ευκαιρία πρόσβασης στους πόρους για αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο, πολιτικές ελευθερίες, ανθρώπινα δικαιώματα, ανθρώπινη ανάπτυξη γυναικών και ανδρών, συμμετοχή των πολιτών και δυνατότητα να επηρεάζουν τη λήψη πολιτικών αποφάσεων στην κοινωνία (Εκθεση για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη, 1990).

Αντικειμενικό νόημα στην ισότητα: σε αντιδιαστολή με το ευμετάβλητο των όποιων ερμηνειών, την πολυσημεία της εκφοράς, το αντικειμενικό ταυτίζεται με την πλέον αληθοφανή ερμηνεία.

Αξιολόγηση των εκπαιδευτικών πολιτικών για την ισότητα: έλεγχος ενδοσυστημικός του κάθε ιδρύματος στη θεωρία, στα μέσα και στο πλαίσιο για την ενίσχυση της ισότητας και την προώθησή της ως αξία. Επίσης, εξωσυστημικός έλεγχος της πολιτείας με βάση το νομοθετικό πλαίσιο, τις κατευθυντήριες γραμμές και την ενεργοποίηση των φορέων ως προς την προσαρμογή τους στο κανονιστικό αξιακό σύστημα.

Αξιολόγηση τοποθέτησης: ειδικά στα θέματα προώθησης αξιών, τα οποία συνδέονται με ζητήματα δημοκρατίας και ισότητας, επιβάλλεται η ενδελεχής προετοιμασία, η οποία περιλαμβάνει το σχεδιασμό ενός προγράμματος ή δράσης με βάση το επίπεδο των μαθητών/-τριών, τις απαιτήσεις τους και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, εξετάζεται αν οι δράσεις του προγράμματος και τα μέσα ανταποκρίνονται στους θεματικούς άξονες που προσδιορίζουν το θέμα.

161 Interagency Gender Working Group (IGWG) (2003). *A Manual for Integrating Gender into Reproductive Health and HIV Programs: From Commitment to Action*, USAID Bureau for Global Health, Washington, DC. Johnson, A.G. (2000). *Dictionary of Sociology*, London: Blackwell Publishers, Theodorson, G. & Theodorson, A. (1969), *A Modern Dictionary of Sociology*, Harper & Row, New York (σελ. 242). *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, UNESCO. Jary, D. & Jary, J. (1991). *Dictionary of Sociology*, Glasgow: Harper Collins Publishers, pp. 339-340. Abercrobie, N., Hill, S. & Tuner, B.S. (x.x.), *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Πατάκης, Τσαούσης, Δ. (x.x.), *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg. Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας. Ζάχου, Χ. & Καθεράντε, Ε., Σύνταξη και επιμέλεια κοινωνιολογικών και παιδαγωγικών όρων στο *Γενικό Επιστημονικό Λεξικό*, Αθήνα: Πατάκης (υπό έκδοση). Bullock, A. & Trombley, S. (επιμ.) (2008). *Λεξικό της Σύγχρονης Σκέψης*, Αθήνα: Πατάκης. Sills, D.L. (ed.) (1968). *International Encyclopedia of the Social Sciences*, London: Macmillan. Smelser, N.J. & Baltes, P.B. (eds) (2001). *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam: Elsevier.

Αποδέκτες (recipients) της πολιτικής για την ισότητα: άτομα που αποδέχονται τα αποτελέσματα της εφαρμογής της πολιτικής της Ισότητας. Πρόκειται πληθυσμιακά για ομάδες, οι οποίες υπερβαίνουν το πλαίσιο της ομάδας-στόχου. Στην εκπαιδευτική κοινότητα αποδέκτες/-τριες μπορεί να είναι, εκτός από τους μαθητές και τις μαθήτριες, οι γονείς και ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Αποκλίνουσα συμπεριφορά: είναι η συμπεριφορά που αποκλίνει από αυτήν που θεωρείται φυσιολογική ή αναμενόμενη και η οποία προκαθορίζεται με εκπαιδευτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά κριτήρια. Αποκλίνουσα συμπεριφορά στα θέματα ισότητας παρουσιάζει ένα άτομο, το οποίο υποστηρίζει την ανισότητα ή ενισχύει μορφές διακρίσεων.

Απορρύθμιση: συσχετισμός της κρίσης της ισότητας με τη διογκούμενη ανεργία, το μεταναστευτικό φαινόμενο, την αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας.

Αποτίμηση των επιπτώσεων της εκπαιδευτικής πολιτικής σε σχέση με το φύλο: εξέταση του θεσμικού πλαισίου των κανονιστικών προτύπων των εκπαιδευτικών πρακτικών σε σχέση με τη βελτίωση της προώθησης του θέματος της ισότητας των δύο φύλων.

Αρχή της δικαιοσύνης στην εκπαίδευση: κάθε γυναίκα έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών, το οποίο είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άνδρες. Στο πλαίσιο αυτό, οι κοινωνικές ανισότητες διευθετούνται, ώστε να αναμένεται η βελτίωση της ζωής και των δύο φύλων σε συνάρτηση με την ισότιμη ανάληψη θέσεων και διακρίσεων που είναι ανοιχτές και στα δύο φύλα.

Ατομικά δικαιώματα στην εκπαίδευση: το σύνολο των δικαιωμάτων, τα οποία έχει απευθείας το άτομο ως μαθητής/-τρια στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Τα δικαιώματα αυτά είναι κοινά και για τα δύο φύλα.

Ατομικά «εμπόδια» στην εκπαίδευση: άτυπα εμπόδια, στάσεις και συμπεριφορές στην εκπαιδευτική κοινότητα που διαμορφώνουν ένα περιβάλλον ανισότητας, έστω και αν δεν αντιβαίνει στο τυπικό θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης. Πρόκειται για τους μηχανισμούς αναπαραγωγής παραδοσιακών αντιλήψεων, στάσεων, συμπεριφορών, που ενισχύουν τη θέση του ενός φύλου (ανδρικού) εις βάρος του άλλου (θηλυκού).

Ατομικότητα: έμφαση στο υποκείμενο ως φορέα δικαιωμάτων και στην υποστήριξη του για επιτυχία και κοινωνική κινητικότητα.

Άτυπος εργασιακός τομέας των γυναικών: περιλαμβάνει: α) τις αυτοαπασχολούμενες, συνήθως την απλήρωτη εργασία των γυναικών της οικογένειας, β) τις περιστασιακά εργαζόμενες, ωρομίσθιες, γ) τις απασχολούμενες σε επιχειρήσεις που δεν υπόκεινται σε ρυθμίσεις, ούτε φορολογούνται από τις αρχές και δ) τις εργαζόμενες που εκτελούν εργασία στο σπίτι, υπό σύστημα ανάθεσης.

Αυταρχισμός: εκφράζει μορφές καταπίεσης, εκφοβισμού, δεσποτισμού που συνήθως αποδίδονται ως χαρακτηριστικά στο ανδρικό φύλο κάνοντας τη διάκριση με το γυναικείο, το οποίο χαρακτηρίζεται ως ευαίσθητο, ασθενές, πειθαρχημένο και υποταγμένο. Πρόκειται για κοινωνικά στερεότυπα, τα οποία έμμεσα ενισχύουν τη διάκριση των φύλων και την ανισότητα.

Αυτοαξιολόγηση: είναι μια διαδικασία, κατά την οποία μυείται το άτομο μέσω της εκπαίδευσης στην ενεργή αξιολόγηση του εαυτού του σε σχέση και με την ετεροαναφορά του προς τους άλλους. Εξετάζει τα δικά του κανονιστικά πρότυπα και αξίες σε σχέση με την κοινωνική του ομάδα, ώστε να τα διατηρήσει, να τα τροποποιήσει ή να τα αναμορφώσει.

Αυτοεκπληρούμενη προφητεία ή προσδοκία: αναφέρεται στον κοινωνικό προσδιορισμό ως εκτίμηση που κάνει το άτομο για τα άτομα ή τις καταστάσεις που θα αντιμετωπίσει. Στα ζητήματα φύλου, οι ενδεχόμενες αντιδράσεις ή αναμονές που έχουν τα άτομα από άλλα άτομα διαφορετικού φύλου επηρεάζουν το αποτέλεσμα, ώστε η προφητεία, συνήθως με σεξιστικά στοιχεία, να θεωρηθεί αληθινή.

Αυτοσεβασμός ως προς το φύλο: προϋπόθεση για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης που έχει το άτομο για τον εαυτό του με βάση το φύλο. Εκτιμάται ότι η θετική ψυχολογιοποίηση της στάσης επηρεάζει τη συμπεριφορά του και ειδικά για το γυναικείο φύλο ενισχύει την πολιτική των διεκδικήσεων, της καταξίωσης και της επιτυχίας με κοινωνικά κριτήρια.

Βία στο εκπαιδευτικό περιβάλλον: οποιαδήποτε μορφή σωματικής, σεξουαλικής ή ψυχολογικής βίας, η οποία θέτει σε κίνδυνο τη ζωή του ατόμου, το απαισιώνει ως άτομο, αντίκειται στο αξιακό κανονιστικό πλαίσιο του σχολείου και ακυρώνει το δικαίωμα στη ζωή και στην αυτοδιάθεση.

Βιωματική-επικοινωνιακή διδασκαλία: πρόκειται για μια επιλογή διδακτικών διαδικασιών που βασίζονται στο βίωμα, στην εμπειρία του/της μαθητή/-τριας. Επομένως, λειτουργεί με βάση τους προβληματισμούς και τα ζητήματα που θέτει ο/η ίδιος/-α ο/η μαθητής/-τρια μέσα από τη διαντίδρασή του με άλλα άτομα και διαφορετικά περιβάλλοντα. Έτσι, οι εκπαιδευτικές ενότητες για την ισότητα οργανώνονται με βάση το βίωμα που τελικά αντικατοπτρίζει τις διαφορετικές οπτικές, θέσεις και σχέσεις που διαμορφώνονται στο κοινωνικό περιβάλλον.

Βιωματική-επικοινωνιακή μάθηση: πρόκειται για τη συσχέτιση των βιωμάτων των ατόμων της ομάδας και την οργάνωση ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος με βάση τους κοινούς προβληματισμούς, ώστε η μάθηση να κινητοποιήσει τους/τις μαθητές/-τριες, να ενισχύσει τη συμμετοχική τους δράση, να προβάλλει τα προς διερεύνηση ζητήματα και να δώσει λύσεις.

Γνώση για θέματα ισότητας: περιλαμβάνει κυρίως τη διαδικαστική γνώση, η οποία αναφέρεται στην ικανότητα παρατήρησης των κοινωνικών συμπεριφορών, κατηγοριοποίησης των ζητημάτων, συζήτησης-διερεύνησης, εξαγωγής συμπερασμάτων και αξιολόγησης. Ο έλεγχος της γνώσης πραγματοποιείται με την ερμηνεία των συμπεριφορών, την καθημερινή δράση και την αξιοποίηση των στοιχείων της ισότητας στην κοινωνική ζωή.

Γυάλινη οροφή στην εκπαίδευση: η διάφανη αλλά αδιαπέραστη «οροφή», η οποία δεν επιτρέπει την εξέλιξη της σταδιοδρομίας των γυναικών ακριβώς πριν φτάσουν στην κορυφή της ηγεσίας, εξαιτίας των εμποδίων που ορθώνονται και καθιστούν άνιση την πρόοδό τους στην ιεραρχική κλίμακα. Αυτό ισχύει στη διάκριση των μαθητριών σε επιτελικές θέσεις, κέντρα απόφασης ή προώθησης αιτημάτων, όπως οι Μαθητικές Κοινότητες, και των γυναικών εκπαιδευτικών στην ανάληψη ιεραρχικά ανώτερων θέσεων.

Γυναίκες στην ανάπτυξη (ΓΣΑ): προσέγγιση, η οποία αποδίδει την κατώτερη υπόσταση και κοινωνική θέση των γυναικών κατά κύριο λόγο στον αποκλεισμό τους από τις σφαίρες του κράτους και της επιχειρηματικής οικονομίας. Η λύση στο πρόβλημα θα ήταν η ένταξη των γυναικών στην κυρίαρχη πολιτική, οικονομική και κοινωνική σφαίρα (Παγκόσμια Τράπεζα, Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη).

Δημοκρατία της ισότητας στην εκπαίδευση: λειτουργία και ανάπτυξη των κρατικών πολιτικών στην εκπαίδευση με έμφαση στην πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα, στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες και στην κοινωνική δικαιοσύνη για όλους/-ες τους/τις εκπαιδευόμενους/-ες.

Δημοκρατικό έλλειμμα στην εκπαίδευση: κατάσταση που διαμορφώνεται στην εκπαίδευση με πρακτικές, οι οποίες υπαγορεύουν τρόπους έκφρασης, δράσης και συμπεριφοράς, εναρμονισμένες με μια (έστω και) λανθάνουσα ιδεολογία για την ανισότητα.

Δημοκρατικό περιβάλλον στην τάξη: πρόκειται για ένα σύστημα που ενισχύει τις δημοκρατικές αρχές. Τα μέλη της εκπαιδευτικής ομάδας συνεργάζονται με τον/την εκπαιδευτικό, εκφράζονται, διερευνούν, αναγνωρίζοντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις όλων. Στη διαδικασία αυτή δεν υπάρχουν διακρίσεις λόγω φύλου· απεναντίας ενισχύονται οι συνεργατικές διαδικασίες και οι συλλογικές δράσεις.

Δημοκρατικός εκπαιδευτικός: ο προσδιορισμός αναφέρεται στο αξιακό σύστημα, σε ένα σύνολο προταγμάτων που επιδέγει ο/η εκπαιδευτικός, προκειμένου να ενισχύσει τις δημοκρατικές αρχές στο εκπαιδευτικό του/της περιβάλλον. Η συμπεριφορά του/της και τα λειτουργικά πλαίσια που αναπτύσσει ενισχύουν την ισότητα των δύο φύλων, προωθούν τη συνεργασία, προβάλλουν την αλληλεγγύη και τον ουμανισμό.

Διαθεματικότητα στην ισότητα: η έννοια της ισότητας των δύο φύλων ως διαδικασία συνδέεται με διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα. Πρόκειται για τη σύνδεση με διαφορετικές θεματικές ενότητες-πεδία ενδιαφερόντων. Έτσι επωφελείται από προσεγγίσεις και εργαλεία άλλων επιστημών και από γνώσεις και γεγονότα της καθημερινής ζωής. Επομένως, και η ισότητα μπορεί να μελετηθεί διαχρονικά ως ζήτημα σε ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο και συγχρονικά είτε με παραγωγικό είτε με επαγωγικό τρόπο.

Διάλογος για την ισότητα στην εκπαίδευση: περιλαμβάνει τις θέσεις, αντιδράσεις της εκπαιδευτικής κοινότητας, των γονέων και της τοπικής κοινωνίας στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών προτάσεων και θέσεων για την ισότητα. Οι αντιδράσεις, οι συναινέσεις, οι αντιπαραθέσεις και οι συμβιβασμοί σχηματοποιούν πλαίσιο για την ισότητα, τροποποιούν και μεταρρυθμίζουν παρωχημένα σχήματα για την ανισότητα.

Διαπραγμάτευση για την ισότητα: συμβολική δράση, με την οποία επιχειρείται η μεγιστοποίηση του πολιτικού και κοινωνικού οφέλους, που προκύπτει από την εφαρμογή της πολιτικής της ισότητας, με ταυτόχρονη ελαχιστοποίηση του αντίστοιχου πολιτικού και κοινωνικού κόστους.

Διατάξεις ανισότητας (ordination): κατηγοριοποίηση με βάση ένα χαρακτηριστικό ή ένα προσόν, το οποίο αναδεικνύεται αυθαίρετα σε καθοριστικό και αποκλείει τα άτομα του άλλου φύλου, για παράδειγμα ειδικές εξετάσεις άρσης βάρους ή ταχύτητας.

Διεκδίκηση δίκαιης αντιμετώπισης: δυνατότητα παροχής στο σχολικό περιβάλλον του δικαιώματος της απολογίας για μια αξιόποινη πράξη και με βάση την ίση μεταχείριση ως προς τα δύο φύλα ο/η ένοχος/-η δεν καθορίζεται από το φύλο του/της, αλλά από το αδίκημα.

Διευρυμένη κοινωνία (Society at Large) στην ισότητα: ο λόγος των ομάδων με διαφορετικούς στόχους και προθέσεις. Σε αυτές εντάσσεται η τοπική κοινωνία, οι επιχειρήσεις, οι δημόσιοι οργανισμοί κ.λπ.

Δικαιώματα των γυναικών ως ανθρώπινα δικαιώματα με εκπαιδευτικούς όρους: έμφαση στη δομή του εκπαιδευτικού συστήματος που διαμορφώνει κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές, πολιτιστικές και πολιτικές συνθήκες για την ενίσχυση των δικαιωμάτων των εκπαιδευόμενων με ενίσχυση των μακροπρόθεσμων τάσεων προώθησής τους. Συνεπώς, τα δικαιώματα των γυναικών εντάσσονται ως περιεχόμενο στην ιδεολογία της εκπαίδευσης.

Δυναμική του φύλου: σχέσεις και συναναστροφές ως αποτέλεσμα των κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων των φύλων, που συνδέονται με νόρμες και συμπεριφορές. Η δυναμική του φύλου καθορίζεται από την εννοιολόγηση του ανδρισμού και της θηλυκότητας και είτε ενισχύει είτε αμφισβητεί τους ρόλους των φύλων και τις σχέσεις τους. Η δύναμη και ο ανταγωνισμός ή η σύγκρουση παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη δυναμική του φύλου.

Εκκοσμίκευση: διαδικασία αποδέσμευσης των κεντρικών, κρατικών θεσμών, καθώς και των αντίστοιχων μορφών συμπεριφοράς (κοινωνικής, πολιτικής κ.λπ.) από την επικυριαρχία του θρησκευτικού πεδίου. Στο θέμα των σχέσεων των δύο φύλων, υιοθετείται ένα κανονιστικό πλαίσιο στο οποίο αποκλείεται η διάσταση της θρησκευτικής τελεολογίας που διατηρεί την ανισότητα και την καταπίεση των γυναικών.

Εκπαιδευτική ανισότητα στην αποφοίτηση: ενίσχυση αρχικών διακρίσεων (εκπαιδευτική ανισότητα στην εκκίνηση), σχολικοί παράγοντες, κεφάλαιο γοήτρου, κεφάλαιο εξουσίας κ.λπ.

Εκπαιδευτική ανισότητα στην εκκίνηση: διακρίσεις με βάση το φύλο, τη φυλή, το χρώμα, το κοινωνικοοικονομικό στρώμα, την εθνοπολιτισμική προέλευση, το πολιτισμικό μορφωτικό κεφάλαιο, τις γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

Εκπαιδευτική πρακτική για την ισότητα: σύνολο εκπαιδευτικών πολιτικών, στο οποίο εμπεριέχονται γεγονότα και διαδικασίες, δράσεις, στάσεις, λέξεις και υπαινιγμοί που διατυπώνουν πρόθεση.

Εκπαιδευτικός σχεδιασμός για την ισότητα: στάδιο για την οργάνωση εκπαιδευτικής πολιτικής, στο οποίο αξιοποιούνται έρευνες, εκθέσεις επιτροπών, στατιστικά δεδομένα υπηρεσιών, πορίσματα εμπειρογνομώνων που καταδεικνύουν σε ποιους τομείς είναι απαραίτητες οι παρεμβάσεις, διορθωτικά μέτρα, και με ποιο τρόπο. Ταυτόχρονα, διαμορφώνεται θεωρία για τη ανάγκη της ισότητας, η οποία δημιουργεί θετική στάση πριν τη θέσπιση νομοθεσίας, δηλαδή της πολιτικής διαχείρισης του ζητήματος της ισότητας στη εκπαίδευση.

Εκπονητές (utters) της πολιτικής για την ισότητα: ειδικοί φορείς που ενισχύουν, στηρίζουν, ερμηνεύουν την πολιτική για την ισότητα στην εκπαιδευτική κοινότητα. Οι εκπαιδευτικοί εντάσσονται θεωρητικά στη δυναμική ομάδα, η οποία εφαρμόζει την πολιτική της ισότητας, την αναμορφώνει και την ανατροφοδοτεί.

Εκσυγχρονισμός: διαδικασία δομικής μεταβολής, η οποία χαρακτηρίζεται από εκτεταμένο επιμερισμό εργασίας, υψηλή παραγωγικότητα, αυτοσυντηρούμενη οικονομική μεγέθυνση, εύρυθμους και δραστήριους κρατικούς μηχανισμούς, δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης, ισότητα των φύλων και ισονομία.

Έλεγχος της διάστασης του φύλου στην εκπαιδευτική πολιτική: ανάλυση του περιεχομένου της εκπαιδευτικής πολιτικής, δηλαδή της σύνθεσης αναφορών, ισχυρισμών και εντολών που αφορούν εκπαιδευτικές θέσεις και γεγονότα, ώστε η πολιτική του φύλου να λειτουργήσει ως βάση για την επίτευξη του σκοπού της ισότητας.

Έμμεσα αποτελέσματα της πολιτικής για την ισότητα: οι αλλαγές στην πολιτική για την ισότητα, όπως εκφράζονται και αντικατοπτρίζονται στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική σφαίρα.

Έμμεση αγωγή για την ισότητα: πρόκειται για την ασυνείδητη, καθημερινή αγωγή που ασκείται από τα άτομα, τα μηνύματα από το χώρο εκπαίδευσης, τα ΜΜΕ, την οικογένεια κ.λπ. Η έμμεση αγωγή δεν είναι προγραμματισμένη.

Έμμεση διάκριση λόγω φύλου: διαδικασία διάκρισης ως προς το φύλο είτε στο εκπαιδευτικό θεσμικό πλαίσιο είτε στο αξιακό εκπαιδευτικό μοντέλο, η οποία (διάκριση) δημιουργεί προϋποθέσεις νομιμοποίησης της ανισότητας.

Εναλλακτική εκπαίδευση για την ισότητα: παρέχεται σε χώρους εκτός σχολείου, αξιοποιούνται ποικίλα εποπτικά μέσα, δεν υπάρχει το αυστηρό αναλυτικό πρόγραμμα και η διαδικασία είναι πιο ευέλικτη και λειτουργεί όπως η έμμεση αγωγή.

Ενδυνάμωση: διαδικασία, η οποία ενισχύει το άτομο στην απόκτηση πόρων, εκπαίδευσης, προσόντων, νομοθετικής κατοχύρωσης, προκειμένου να αυξήσει τις ευκαιρίες του και να ενταχθεί αρμονικά, με ισότιμους όρους, στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή. Η ενδυνάμωση συνδέεται με την εκπαίδευση, καθώς μέσω της τελευταίας δημιουργούνται προϋποθέσεις για την προώθηση της ισότητας και για τη θετική δράση με την ενίσχυση των γυναικών, ώστε να ενισχυθεί η ισότητα.

Ενεργητική μάθηση για την ισότητα: στην ενεργητική μάθηση, εκπαιδευόμενοι/-ες και εκπαιδευτής/-τρια εξετάζουν σε βάθος τα ζητήματα, καταθέτουν τους προβληματισμούς τους, διερευνούν, επεξεργάζονται αποτελέσματα και προτείνουν λύσεις.

Ένταξη της διάστασης του φύλου (gender mainstreaming): πρόκειται για ένα οριζόντιο εργαλείο πολιτικής, το οποίο στοχεύει στην καταπολέμηση των δομικών αιτιών της ανισότητας των φύλων και στην αλλαγή των στερεότυπων αντιλήψεων και νοοτροπιών, με την προώθηση πολιτικών που ενισχύουν την ενσωμάτωση της διάστασης της ισότητας των φύλων στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή των πολιτών. Ειδικότερα, με την απόφαση του Συμβουλίου 95/593/ΕΚ, ΕΕ L335 της 30.12.95, σ. 37, το «mainstreaming» έγινε η κυρίαρχη κατευθυντήρια αρχή πάνω στην οποία διαμορφώθηκε το 4^ο Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα Δράσης της Ε.Ε. για την Ισότητα Ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών (1996-2000) [βλ. επίσης {Com (96) 67 τελικό της 21.2.1996}, {COM (2006) 92 τελικό}] (Παλιού, 2008).

Έξη: έννοια που δηλώνει μια μόνιμη διάθεση να δρα ένα άτομο με ορισμένο τρόπο. Αποκτάται με τη συνήθεια και την πολλή εξάσκηση και σταδιακά διαμορφώνεται σε αυθόρμητη στάση, η οποία δίνει νόημα και σκοπό στη δράση του (Αριστοτέλης). Οι έξεις διαφέρουν σε σχέση με τις κοινωνίες αλλά και σε σχέση με τις κοινωνικές τάξεις. Πρόκειται για «ενσαρκώσεις» μιας πρακτικής και θεωρητικής αξίας, οι οποίες έχουν ένα κοινωνικό στίγμα και ταξινομούν τα άτομα (P. Bourdieu).

Επαγγελματική ανισότητα: διακρίσεις με βάση τη ρατσιστική ερμηνεία των φυσικών προσόντων των φύλων, των χαρισμάτων, της δυναμικής και της κατηγοριοποίησης των επαγγελμάτων.

Επαγγελματικός διαχωρισμός (job segregation): κατηγοριοποίηση ατόμων σε διαφορετικές εργασίες και τομείς με βάση το φύλο. Έτσι, οι γυναίκες περιορίζονται σε στενότερο φάσμα επαγγελμάτων (οριζόντιος διαχωρισμός) και σε χαμηλότερα κλιμάκια της ιεραρχίας (κάθετος διαχωρισμός) σε σχέση με τους άνδρες.

Επαγωγική μέθοδος: στο θέμα της ευαισθητοποίησης για την ισότητα των φύλων αξιοποιούνται επιμέρους προτάσεις, γεγονότα, κείμενα, προκειμένου να οριστικοποιηθούν γενικές θέσεις, συμπεράσματα.

Επαλήθευση ως προς τη διάσταση της ένταξης του φύλου: στάδιο κατά τη διαδικασία της διαμορφωτικής αξιολόγησης ενός προγράμματος για την ισότητα, ώστε να διασφαλισθεί ότι έχει αποφευχθεί οποιαδήποτε διάκριση που συνδέεται με κοινωνικά στερεότυπα ή βιολογικούς προκαθορισμούς. Στο στάδιο αυτό απαλείφεται οποιοσδήποτε παράγοντας θεωρείται ότι δεν προωθεί ή ενισχύει την ισότητα των φύλων.

Επιμερισμός της θέσης έργου: η περίπτωση στην οποία τα μέλη της εκπαιδευτικής ομάδας μοιράζονται ρόλους σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα και αμείβονται με τον ίδιο τρόπο, χωρίς να παρεμβαίνει η διάσταση του φύλου.

Εποικοδομιστική μάθηση στην ισότητα: πρόκειται για συνεχή ενεργητική διαδικασία στην εξέλιξη του ατόμου, η οποία εμπεριέχει την αλληλεπίδραση φυσικού περιβάλλοντος και κοινωνικού. Σε όλες τις φάσεις το άτομο είτε εμπλουτίζει το αξιακό μοντέλο που έχει δομήσει είτε το αναθεωρεί.

Επιστήμη της εκπαιδευτικής πολιτικής για την ισότητα (educational policy studies on gender equality): διαλεκτική σύζευξη μεθοδολογίας, επεξεργασίας, ανάλυσης και ερμηνείας θεμάτων ισότητας των δύο φύλων.

Εργαλειακοί ερμηνευτές της πολιτικής για την ισότητα: ομάδες ή φορείς που ενημερώνουν, εκλαϊκεύουν και διατυπώνουν έναν περιεκτικό λόγο για την ισότητα με βάση το ακροατήριο, στο οποίο απευθύνονται. Στην εκπαίδευση μπορεί να γίνει από τους συνδικαλιστικούς φορείς, φεμινιστικές ομάδες, στελέχη, εκπαιδευτικούς, μη κυβερνητικές οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.) κ.λπ.

Ερμηνευτική της ανάκτησης στην ισότητα: στόχος είναι η ανεύρεση του πραγματικού νοήματος της ισότητας στα διάφορα υποσυστήματα, μέσω της ερμηνείας κειμένων και λόγου. Στόχος είναι η ανάκτηση του πλέον «αληθοφανούς» νοήματος.

Ερμηνευτική της απομύθευσης στην ισότητα: θεωρητικό σχήμα, το οποίο εστιάζει το ενδιαφέρον στην αποκάλυψη των προθέσεων, των επιδιώξεων, των δομών που σχετίζονται και ενισχύουν την ανισότητα.

Ευαισθητοποιημένος/-η εκπαιδευτικός ως προς τη διάσταση του φύλου: προωθεί τα θέματα της ισότητας, εφαρμόζει τις αρχές και θέσεις για μια κοινωνία ίσων ευκαιριών, συνεργασίας και αλληλεγγύης όχι μόνο στη διδασκαλία ή στην εκπόνηση των προγραμμάτων ισότητας, αλλά και στην καθημερινή ζωή.

Ευέλικτη ζώνη: πρόκειται για μια μορφή διαθεματικότητας, η οποία εφαρμόζεται κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και θα μπορούσε να ενσωματώσει ζητήματα ισότητας, τα οποία να εξετάσει μέσα

από διαφορετικές θεματικές ενότητες με καινοτόμες δράσεις, στα πλαίσια ενός προγράμματος που οι μαθητές/-τριες θα συμμετέχουν και θα αξιολογούνται με διαφορετικά κριτήρια.

Θεματοποίηση ζητημάτων για την ισότητα (agenda setting research): έρευνα και επικέντρωση σε διαστάσεις της ισότητας, οι οποίες παρουσιάζουν δημόσιο ενδιαφέρον και η προβολή τους ευαισθητοποιεί, διαμορφώνει ή και καθορίζει την κοινή γνώμη.

Θετική διάκριση ή δράση στην εκπαίδευση: αναφερόμαστε σε σύνολο νόμων, κανόνων, επιλογών, συμπεριφορών και στάσεων που αποσκοπούν στην εξάλειψη των διακρίσεων. Με βάση τη δεδομένη μειονεκτική θέση των μαθητριών σε ορισμένους τομείς, επιλέγεται ως διορθωτική παρέμβαση η ενίσχυσή τους, χωρίς να θίγονται τα δικαιώματα του άλλου φύλου. Στην περίπτωση αυτή τα κορίτσια ενθαρρύνονται να επιλέγουν θετικές σπουδές και να αναπτύσσουν ενδιαφέροντα, πέρα από τη στενή οπτική του φύλου τους στην επιλογή επαγγελματιών, για παράδειγμα πολυτεχνικές σχολές, επιχειρήσεις κ.λπ.

Θυματοποίηση: το άτομο θεωρεί τον ίδιο του τον εαυτό υπεύθυνο για την ανισότητα ή τον αποκλεισμό που βιώνει και ταυτόχρονα ενοχοποιείται, ενισχύοντας την περιθωριοποίησή του.

Ιδεολογικό υπόστρωμα για την ισότητα στην εκπαίδευση: περιλαμβάνει τους κεντρικούς στόχους για την εκπαίδευση στην ισότητα και τις μεθόδους, οι οποίες θεωρούνται πρόσφορες για την προετοιμασία των εκπαιδευτικών, ώστε να προωθηθεί η ισότητα στους/στις εκπαιδευόμενους/-ες και να αναδειχθεί ως αξία στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Ισότητα: μια μορφή ιδεώδους ρύθμισης των νομικών δικαιωμάτων, η οποία εδράζεται στην πεποίθηση ότι αυτό που είναι κοινό σε όλους τους ανθρώπους έχει απείρως μεγαλύτερη σπουδαιότητα από τις συμπτωματικές διαφορές τους.

Ισότητα ευκαιριών: ορίζεται σε συνάρτηση με την ίση διαθεσιμότητα κάποιων συγκεκριμένων μέσων ή σε σχέση με την ίση εφαρμοσιμότητα (ή ίση μη εφαρμοσιμότητα) κάποιων συγκεκριμένων φραγμών ή περιορισμών.

Ισότητα των φύλων: πρόκειται για συνθήκη, η οποία δίνει έμφαση στο ατομικό δικαίωμα της απρόσκοπτης ανάπτυξης της προσωπικότητας χωρίς περιορισμούς, της συμμετοχής στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή με τη μεγιστοποίηση του προσωπικού οφέλους, χωρίς να θίγονται τα δικαιώματα των άλλων. Προβάλλεται ως εφικτός στόχος η επιτυχία και η καταξίωση σε όλους τους τομείς με βάση τα ορθολογικά κριτήρια, τα οποία απαλείφουν οποιαδήποτε διάκριση σχετική με το φύλο.

Καθοδήγηση στην ισότητα: στο πλαίσιο της θετικής διάκρισης, της ενίσχυσης των γυναικών, προκειμένου να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες, η καθοδήγηση συμβάλλει στη δημιουργία δομικών ευκαιριών για τις γυναίκες έτσι ώστε να λειτουργήσουν ισότιμα με τους άνδρες στην κοινωνία. Η καθοδήγηση στο χώρο του σχολείου μπορεί να γίνει από τους/τις εκπαιδευτικούς ή από τους/τις υπευθύνους/-ες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για θέματα ισότητας.

Κείμενα για την ισότητα: πρόκειται για δομημένο λόγο που δημοσιεύεται σε έντυπα. Στην κατηγορία ανήκουν τα άρθρα, τα επίσημα κείμενα των φορέων, αναδημοσιεύσεις ερευνών, άρθρα ειδικών, δημοσιογραφική έρευνα, μελέτες, περιγραφή και σχολιασμός γεγονότων που ενισχύουν ή αποδυναμώνουν την ισότητα, συνεντεύξεις φορέων κ.λπ.

Κίνημα της αποτελεσματικής διδασκαλίας: το κίνημα εμφανίστηκε τη δεκαετία του '70 και γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη τη δεκαετία του '80. Προβάλλει τον ειδικό ρόλο του σχολείου και του/της εκπαιδευτικού ως αντιστάθμισμα των ανισοτήτων που παρουσιάζονται στην κοινωνία. Στο θέμα της ισότητας εκτιμάται ότι οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αλλιάξουν τη στάση και τη νοοτροπία και να δημιουργήσουν καλύτερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.

Κίνημα ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας: το κίνημα αυτό υποστηρίζει τη δράση των μαθητών/-τριών, τον εκδημοκρατισμό του σχολείου με την κοινωνικοποίηση του/της μαθητή/-τριας σε βασικές αρχές

και αξίες, όπως η ισότητα, η δημοκρατία, η αλληλεγγύη και ο ανθρωπισμός. Η συνεργατική οργάνωση αναπτύσσει τις ανώτερες πνευματικές λειτουργίες και συμβάλλει στην κοινωνική ενσωμάτωση και την αποδοχή του άλλου.

Κοινή γνώμη στην ισότητα: κοινό που συγκροτείται από πολίτες χωρίς εμπλοκή στην κρατική δομή, το οποίο διαμορφώνει γνώμη, σκέφτεται, συζητά, ασκεί κριτική για θέματα ισότητας διαμεσολαμβάνοντας ανάμεσα στην πολιτεία και στους λειτουργούς της από τη μια και στην κοινωνία και το άτομο από την άλλη.

Κοινότητα πρακτικών: αποτελείται από μια ομάδα ανθρώπων που με χαλαρά κριτήρια εμπλέκονται αμοιβαία στη διεκπεραίωση ενός έργου και έχουν ένα κοινό «ρεπερτόριο» διαπραγματεύσιμων πηγών συσσωρευμένων μέσα στο χρόνο (Wenger, 1998: 76).

Κοινωνική αλληλεπίδραση: η ενεργητική διαδικασία, η οποία προβάλλει τις σχέσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων, τον τυπικό ή άτυπο διάλογο που αναπτύσσεται ανάμεσά τους, προκειμένου να ικανοποιήσουν βασικές βιολογικές και κοινωνικοπολιτιστικές ανάγκες. Στη βάση αυτή μελετώνται και οι σχέσεις των φύλων μέσα στο σχολικό περιβάλλον και δοκιμάζονται πολιτικές, όπως η προώθηση της ισότητας.

Κοινωνική εμπειρία: ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα προσανατολίζουν τη δράση τους συνδυάζοντας ετερογενείς αρχές και λογικές με βάση τον τρόπο πρόσληψης και ορισμού της κοινωνικής πραγματικότητας (Dubet, 1994).

Κοινωνική μάθηση: προβάλλεται ο ρόλος του σχολείου με την έννοια ότι η παιδαγωγική διδασκαλία διαμορφώνει και το εκπαιδευτικό περιβάλλον για κοινωνική μάθηση. Έτσι αποκτά ιδιαίτερη σημασία η ποιότητα του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, η εκπαιδευτική κοινότητα και η μορφή κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των μαθητών/-τριών. Επομένως, γίνεται λόγος και για τη λειτουργία των προτύπων που λειτουργούν ως μοντέλα για συγκεκριμένες στάσεις, συμπεριφορές και αξιολογήσεις.

Κοινωνική ουδετερότητα: σύστημα που διατηρεί τις υπάρχουσες δομές και αναπαράγει την κυριαρχία του ενός φύλου στο άλλο, νομιμοποιώντας έμμεσα την ανισότητα.

Κοινωνικοποίηση: διαδικασία, σύμφωνα με την οποία το άτομο αναπτύσσει και διαμορφώνει την προσωπικότητά του με τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τις διαπροσωπικές σχέσεις μέσα και στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Το θέμα της ισότητας αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς η κοινωνικοποίηση του ατόμου εμπεριέχει τις αξίες και τα κανονιστικά πρότυπα για τη σχέση και τη λειτουργία των δύο φύλων στην κοινωνία.

Κοινωνικός κονστρουκτιβισμός: ο εποικοδομητισμός, εκτός από τις ψυχολογικές απόψεις για την εξελικτική πορεία των ατόμων μέσα από στάδια και «γνωστικές συγκρούσεις», εξετάζει τη μάθηση ως διαδικασία που δομείται σε κοινωνικά παράλληλα περιβάλλοντα, τα οποία καθορίζουν τελικά και το θέμα της ισότητας στη σχέση των υποκειμένων.

Κοινωνικό φύλο: αντίληψη του φύλου με κοινωνικά χαρακτηριστικά, ως αποτέλεσμα ενσωμάτωσης κοινωνικών κανονιστικών προτύπων.

Κοινωνικό φύλο και ανάπτυξη (ΚΦΑ): η προσέγγιση αυτή δίνει λιγότερη έμφαση στη στατική συγκριτική ανάλυση των ανισοτήτων μεταξύ των κοινωνικών φύλων και επισημαίνει πώς το φύλο συνδέεται με άλλες μορφές ανισότητας και κοινωνικών ιεραρχήσεων (Rathgeber, 1990· Young, 1993).

Κοινωνιομετρία: είναι η μέθοδος, με την οποία διαπιστώνονται και μελετώνται οι διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας σε δεδομένο χρόνο. Στη σχολική τάξη, με το αντίστοιχο κοινωνιομετρικό τεστ δίνονται στοιχεία στον/στην ερευνητή/-τρια και στους/στις εκπαιδευτικούς και για το πώς αντιμετωπίζονται τα άτομα ανάλογα με το φύλο τους.

Κρατική πολιτική για την ισότητα: οι συνολικές επιλογές του πολιτικού συστήματος στο οικονομικό, κοινωνικό, ιδεολογικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό επίπεδο για την ενίσχυση και την προώθηση της ισότητας.

Λειτουργική αγωγή: συμπεριλαμβάνει όλες τις επιδράσεις που δέχεται το άτομο, προκειμένου να αναπτύξει την προσωπικότητά του. Χωρίς να ακυρώνεται το έργο του/της εκπαιδευτικού, αναδεικνύονται και άλλες συνιστώσες που χαρακτηρίζουν το κοινωνικό περιβάλλον και επηρεάζουν την ανάπτυξη του υποκειμένου-μαθητή/-τριας.

Μαθησιακοί στόχοι για την ισότητα: πρόκειται για ένα σύνολο στόχων που συνδέονται με εκπαιδευτικές δραστηριότητες, οι οποίες αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια υλοποίησης ενός εκπαιδευτικού προγράμματος. Οι στόχοι διατυπώνονται σε συνάφεια με το προσδοκώμενο αποτέλεσμα και το ρόλο που αναμένεται ότι θα αναλάβουν οι μαθητές/-τριες.

Μέθοδος της ανοικτής τάξης για την ισότητα: στο πλαίσιο αυτής της μεθόδου οι μαθητές/-τριες επιλέγουν εργασίες, δράσεις σχετικές με την ισότητα μέσα από ένα ευρύ πεδίο επιλογών και προγραμματίζουν το χρόνο που θεωρούν απαραίτητο για την υλοποίησή τους.

Μέθοδος της ιδεοθύελλας (brainstorming) στην ισότητα: οι μαθητές/-τριες εκφράζουν ελεύθερα τις απόψεις τους για το θέμα, το οποίο ανάλογα με το επίπεδο των μαθητών/-τριών μπορεί να είναι ένα άρθρο, ένα γεγονός, ένα διήγημα και φωτογραφικό υλικό, πάνω στο οποίο οι μαθητές/-τριες διαλέγονται, συζητούν, εκφράζουν απόψεις, οργανώνουν προτάσεις και πιθανά καταλήγουν σε συμπεράσματα.

Μέθοδος project: μορφή διδακτικής διαδικασίας που έχει ως αφετηρία τους προβληματισμούς, τις παρατηρήσεις είτε των ατόμων είτε της εκπαιδευτικής ομάδας. Ο σχεδιασμός ενός θέματος για την ισότητα γίνεται με βάση τις παρατηρήσεις της ομάδας και περιλαμβάνει θεωρητικό πλαίσιο και δράσεις που οδηγούν σε αποτελέσματα, προτάσεις και λύσεις. Στη διαδικασία αυτή οι μαθητές/-τριες συλλέγουν δεδομένα, οργανώνουν την έρευνα και επεξεργάζονται τα στοιχεία.

Μεταβιομηχανική κοινωνία και εκπαίδευση των δύο φύλων: Εμπεριέχει κυρίως την κοινωνία της γνώσης (δια βίου εκπαίδευση, e-learning, τηλεματική εκπαίδευση), τις νέες εκδοχές τεχνοκουλτούρας, την κοινωνία πολιτών και τις παγκοσμιοποιημένες σχέσεις.

Μεταγνωστική αξιολόγηση: πρόκειται για ένα σύνολο ερωτήσεων και προβληματισμών που υποβάλλονται από τα μέλη της εκπαιδευτικής ομάδας σε όλη τη διάρκεια υλοποίησης της διδακτικής πράξης, με απώτερο στόχο την πληρότητα της διαμορφωτικής ή αναμορφωτικής φάσης και την ικανοποίηση των ατόμων, τα οποία μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία κάνουν επιλογές και θέτουν όρους.

Μεταμοντερνισμός: θεωρία που δίνει έμφαση στην ανατροπή των στοιχείων της νεωτερικότητας, ειδικότερα της τάξης, της φυλής και του κοινωνικού φύλου, τα οποία διαφοροποιούνται και καθορίζονται από άλλες κοινωνικές διεργασίες (Bhattacharyya, 2008).

Μεταρρύθμιση για την ισότητα: έμφαση στον τελικό σκοπό της ισότητας με αλλαγή των κοινωνικών δομών, των μορφών κοινωνικής αντίληψης, ευαισθητοποίησης, στάσης και συμπεριφοράς.

Μέτρο ενδυνάμωσης των φύλων: υπολογισμός της σχετικής ενδυνάμωσης των ανδρών και γυναικών στην οικονομική και πολιτική δράση. Στις μεταβλητές αυτές περιλαμβάνεται το ποσοστό της συμμετοχής ανδρών και γυναικών στα επαγγέλματα, το ποσοστό των διευθυντικών και επιτελικών θέσεων που καταλαμβάνει το κάθε φύλο και το ποσοστό των κοινοβουλευτικών εδρών που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο.

Μπιχεβιορισμός: οι οπαδοί του ισχυρίζονται ότι όλες οι μορφές συμπεριφοράς είναι απλώς αποτέλεσμα μάθησης. Συνεπώς, το άτομο εκπαιδύεται σε ένα αξιακό σύστημα, αναγνωρίζει ρόλους, διαμορφώνει στάσεις και αξίες σύμφωνα με αυτό, το οποίο διδάσκεται. Η επιθυμητή συμπεριφορά ενισχύεται με επιδοκίμασιες, επαίνους, αμοιβές και επιβράβευση. Με βάση αυτή την οπτική, οι σχέσεις των δύο

φύλων και οι ρόλοι διδάσκονται. Συνεπώς, το θέμα της θετικής συμπεριφοράς είναι αποτέλεσμα διδασκαλίας και ενίσχυσης με αντίστοιχη μείωση της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς.

Νεωτερικό κοινωνικό συμβόλαιο του φύλου: σύνολο κανόνων, νόμων και πρακτικών που διαμορφώνονται με τη συμβολή και των Μ.Κ.Ο. στη διαμόρφωση ενός πλαισίου που να ενισχύει την προώθηση της ισότητας, να προβάλλει τα ατομικά δικαιώματα, χωρίς τη διάκριση του φύλου. Στην εκπαίδευση, τυπικά και άτυπα, ενισχύεται ένα μοντέλο αντιμετώπισης μαθητών και μαθητριών με ίσους όρους στην ανάθεση ρόλων, στην αξιολόγηση και στην προώθησή τους.

Νομιμοποίηση της ισότητας: η διαδικασία και η πράξη, με την οποία η πολιτική και τα μέσα για την ενίσχυση της ισότητας νομιμοποιούνται.

Νομιμότητα της ισότητας: η συμφωνία του προτάγματος της Ισότητας με τους νόμους, τους κανόνες και την εθνική και διεθνή νομοθεσία.

Οικονομική ανάπτυξη: μια διαδικασία όπου το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα μιας χώρας αυξάνει σε μακρά περίοδο χρόνου, ενώ, ταυτόχρονα, η φτώχεια και η κοινωνική ανισότητα περιορίζεται ή, τουλάχιστον, δεν αυξάνεται.

Ομάδες πίεσης για την ισότητα στην εκπαίδευση: ασκούν κριτική στο συντηρητικό σύστημα και στις παραδοσιακές δομές που ενισχύουν την ανισότητα, σχηματοποιούν λόγο για μεταρρυθμίσεις, τις οποίες κρίνουν απαραίτητες για την ενδυνάμωση της ισότητας, συνεργάζονται με φορείς και πραγματοποιούν καινοτόμα εκπαιδευτικά προγράμματα, αξιοποιούν δομές ευκαιριών, προκειμένου να γνωστοποιήσουν και να προβάλλουν θέσεις για την ισότητα.

Παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση (globalization): αλληλεξάρτηση όλων των εθνικών αγορών με σκοπό τη δημιουργία μιας ενοποιημένης παγκόσμιας αγοράς με αναπροσαρμογή των οικονομικών όρων: φιλελευθεροποίηση των εμπορικών ανταλλαγών, ανάπτυξη νέων μορφών πληροφόρησης και τεχνολογίας, επεξεργασία πολιτικής από διεθνείς οργανισμούς.

Παραδοσιακό κοινωνικό συμβόλαιο του φύλου: το σύνολο των ρητών και άρρητων κανόνων, στάσεων και αξιολογήσεων, τα οποία αποδίδουν διαφορετικά επαγγέλματα, ρόλους, ευθύνες και αξία στους άνδρες και στις γυναίκες. Πρόκειται για τη διαφορετική τους θέση στους εργασιακούς χώρους, η οποία διαμορφώνει και την υπερδομή, δηλαδή τους κανόνες, τις αξίες, τους θεσμούς, την εκπαίδευση και την απασχόληση. Επομένως, τα άτομα κοινωνικοποιούνται με βάση τα κοινωνικά στερεότυπα για τη διάκριση των φύλων.

Πατριарχία: σύνολο αρχών που δείχνει διπλές σχέσεις: το αρσενικό κυριαρχεί στο θηλυκό, ο πρεσβύτερος κυριαρχεί στο νεότερο (Millet, 1985).

Περιθωριοποίηση: μια διαδικασία η οποία θέτει άτομα έξω από την κυρίαρχη κουλτούρα. Συνήθως σχετίζεται με την οικονομική και την πολιτισμική κρίση.

Πολιτειότητα: η ιδιότητα του πολίτη, η οποία καθορίζεται μέσα από το συνδυασμό δικαιωμάτων και ευθυνών (Lister, 1997).

Πολιτικές φύλου: αναφέρεται το σύνολο των στρατηγικών και των σχεδιασμών που χρησιμοποιούνται, προκειμένου να επιτευχθεί η ισότητα των φύλων. Ο στόχος εμπεριέχει την έννοια της δικαιοσύνης και για τα δύο φύλα, καθώς αναγνωρίζει ανάγκες που πρέπει να ικανοποιηθούν και ένα σύστημα ίσων ευκαιριών για αυτοπραγμάτωση των ατόμων.

Προνομιακή διάκριση (positive discrimination): επιδίωξη ισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών, που σημαίνει και κοινωνικών ευκαιριών, ώστε να καλυφθεί το έλλειμμα στο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον του κάθε φύλου.

Στερεότυπο: μια παρατηρήσιμη μορφή συμπεριφοράς, η οποία συνδέεται με «υποδειγματικό κοινωνικό κύρος» και υποσκελίζει τις άλλες συμπεριφορές διαμορφώνοντας, συνειδητά ή ασυνείδητα, αντιλήψεις.

Στιγματισμός: η απονομή ενός αρνητικού χαρακτηρισμού με βάση τα κοινωνικά στερεότυπα, όπως το κανονικό και το μη κανονικό, που δυσχεραίνει τις κοινωνικές σχέσεις του/της αποδέκτη/-τριας και συνθλίβει την προσωπικότητά του/της.

Συλλογικές ταυτότητες: πρόκειται για κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες βασίζονται σε αισθήματα κοινότητας και αλληλεγγύης και εμπεριέχουν επινοήσεις και φαντασιακές αναπαραστάσεις, που είτε ενισχύουν τις θέσεις για την ισότητα των φύλων είτε τονίζουν τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα.

Συλλογική οργάνωση για την εφαρμογή της ισότητας: ένα σύστημα, στο οποίο υπάλληλοι και κεντρική εξουσία στο πλαίσιο θετικών διατάξεων αναπτύσσουν ορθολογική δράση για την ισότητα.

Συμμετοχή στην εκπαίδευση ως προς το φύλο (gender parity): ερμηνεύεται ως το πρώτο στάδιο αναφορικά με την ισότητα των φύλων στην εκπαίδευση. Αναφέρεται στην αναλογία των κοριτσιών και των αγοριών στο εκπαιδευτικό σύστημα, σε σχέση με τον αντίστοιχο πληθυσμό τους ανά φύλο. Έτσι, γίνεται σύγκριση του πληθυσμού που βρίσκεται στο εκπαιδευτικό σύστημα και του πληθυσμού που αναμενόταν. Είναι ένα χρησιμοποιούμενο κριτήριο, το οποίο μετρά την επιτυχία του εκπαιδευτικού συστήματος σε σχέση με την πρόσβαση στην εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών σε μια χώρα.

Συνειδητοποίηση ως προς την ανισότητα: στάδιο για την ενίσχυση των πολιτικών ισότητας για τον πληθυσμό, κυρίως των γυναικών, που δεν απολαμβάνει τα προνόμια της ισότητας στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του. Πρόκειται, δηλαδή, για την κατανόηση της ανισότητας ως κοινωνικής πραγματικότητας και τη διαμόρφωση προϋποθέσεων μετασχηματισμού αυτής της πραγματικότητας.

Συνεργατικό μοντέλο ισότητας: συμβολική και ουσιαστική μετάβαση από την ανοχή στη συνοχή, στη συνεργασία με την απάλειψη της ανισότητας.

Συνολικός διάλογος για την ισότητα: περιλαμβάνει την εμπλοκή ευρύτερων ομάδων στην παραγωγή λόγου και επιχειρημάτων με απώτερο στόχο τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, την κινητοποίηση ιδρυμάτων - οργανισμών και της κρατικής γραφειοκρατίας. Στο παίγνιο αυτό συμμετέχουν τα ΜΜΕ, οι ΜΚΟ, οργανώσεις, συνδικαλιστικοί φορείς κ.λπ.

Συντηρητική εκπαίδευση της γυναίκας: λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος με φιλανθρωπικούς όρους. Εκπαίδευση των γυναικών σε οριακή επαφή με νόρμες και συνθήκες εκπαίδευσης που εφαρμόζονται στους άνδρες. Απαξίωση των χαρισμάτων, προσόντων, γνώσεων των γυναικών, αποκλεισμός των εκπαιδευόμενων από τη γνώση, την ένταξη στην αγορά εργασίας, τη σφαίρα δικαιωμάτων και την ιδιότητα του πολίτη.

Φεμινιστική επιστημολογική άποψη: στηρίζεται στον ισχυρισμό ότι οι γυναίκες έχουν «μια προνομιακή γνωστική θέση στην κοινωνία, έτσι ώστε η γνώση τους είναι ανώτερη από εκείνη των ανδρών» και θεωρείται ότι παράγεται από τις εμπειρίες των γυναικών (Hallberg, 1989, απόσπασμα Hall, S., Held, D. & McGrew, A., 2003).

Φονταμενταλισμός: η απόλυτη προσήλωση στα θεμελιώδη δόγματα μιας θρησκείας, όπως αυτά ορίζονται στα ιερά κείμενα. Η έννοια συνδέεται με την ανισότητα των δύο φύλων και την καταπίεση της γυναίκας, ως απόρροια των παραδόσεων και της κουλτούρας της θρησκείας.

Ελληνόγλωσση

- Αδαμοπούλου, Ο., Δαλακούρα, Α., Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., Σμυρνή, Ι., Φρόση, Λ., Χασεκίδου-Μάρκου, Θ. (2000). *Ισότητα των Φύλων. Ο Ρόλος των Εκπαιδευτικών: Φάκελος Παρεμβατικών Μαθημάτων*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Αντωνίου, Θ. (1998), *Η Ισότητα εντός και δια του Νόμου - Μία Συμβολή στην Ερμηνεία του Άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Αρβανίτης, Κ., Βλαχογιάννη, Γλ., Μαντά, Μ., Ξυδοπούλου, Ε.Κ. & Παπαγιαννοπούλου, Μ.Χ. (2006), *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Αρνοτ, Μ. (2006), *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου*, Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Βαρίκα, Ε. & Σκλαβενίτη, Κ. (1981), *Η Επεξεργασία Αρχίζει από Παλιά*, Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών.
- Barder, B.R. (2007), *Ισχυρή Δημοκρατία, Συμμετοχική Πολιτική για μια Νέα Εποχή*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Barnett, M. & Finnemore, M. (2008), *Κανόνες για τον Κόσμο: Οι διεθνείς οργανισμοί στην παγκόσμια πολιτική*, Αθήνα: Σιδέρης.
- Bauman, Z. (2002), *Η Μετανεωτερικότητα και τα Δεινά της*, Αθήνα: Ψυχογιός.
- Bauman, Z. (2005), *Σπαταλημένες Ζωές: Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*, Αθήνα: Κατάρτι.
- Beauvoir de S. (1979). *Το Δεύτερο Φύλο*, Αθήνα: Γλάρος.
- Bernstein, B. (1989). *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βιτσιλάκη, Χ., Μαράτου, Λ. & Καπέλλα, Α. (2001). *Εκπαίδευση και Φύλο - Μελέτη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Bhattacharyya, G. (2008). *Σεξουαλικότητα και Κοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-Cl. (1996). *Οι Κληρονόμοι: οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Bourdieu, P. (1999). *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Bryson, V. (2004). *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Canto, M. (2008). «Πολιτικός ρόλος των φύλων σύμφωνα με τον Πλάτωνα», στο Susan Rubin Suleiman (επιμ.). *Το Γυναικείο Σώμα στον Δυτικό Πολιτισμό*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Crawford, R. (2008). *Τι Είναι Θρησκεία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Cromer, S. (2006). «Η προσωπική ζωή των κοριτσιών και των αγοριών: η κοινωνικοποίησή τους παραμένει διαφοροποιητική;», στο M. Maurani (επιμ.), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες: Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Γιαννακούρου, Στ. (2008). *Η Ίση Μεταχείριση Ανδρών και Γυναικών κατά το Κοινοτικό και το Ελληνικό Εργατικό Δίκαιο*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Γκούβρα, Μ., Κυρίδης, Α. & Μαυρικάκη, Ε. (2005). *Αγωγή Υγείας και Σχολείο*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Δαγτόγλου, Π.Δ. (1993). *Βασικά Στοιχεία της Συνθήκης του Μάαστριχτ - Μία Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Δαγτόγλου, Π.Δ. (1999). *Βασικά Στοιχεία της Συνθήκης του Άμστερνταμ - Μία Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

162 Στη βιβλιογραφία αναφέρονται βιβλία και άρθρα, που έχουν αξιοποιηθεί στο κείμενο.

- Δάκουρας, Γ. Δ. (1995), *Συμβολική των Ινδικών Θρησκειμάτων*, Αθήνα: Συμμετρία.
- Δάκουρας, Γ.Δ. (1998). *Η Προβολή των Ασιατικών Θρησκειμάτων εις την Δύσιν*, Αθήνα: Συμμετρία.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (επιμ.) (1998). *Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Φρόση, Λ. (επιμ.) (2003). *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα: προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Δούση, Εμ. (2001). *Η Κοινωνική Πολιτική Περιβάλλοντος και η Επίδρασή της στην Περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Donnat, O.I. (2006). «Η αύξηση της γυναικείας παρουσίας στις πολιτιστικές πρακτικές» στο Μ. Maruani, (επιμ.), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες: τι γνωρίζουμε σήμερα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Dosse, F. (1993). *Η Ιστορία σε Ψίχουλα. Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, επιμ. Χρήστος Χατζηνωσήφ. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Dworkin, R. (2006). *Ισότητα: ισότητα ευημερίας, ισότητα των πόρων*. Αθήνα: Πόλις.
- ΕΚΚΕ και Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (2002). «*Γυναίκες και Επιστήμη στην Ελλάδα*». Ελληνική Έκθεση για την Ομάδα του Ελσίνκι για τις Γυναίκες και την Επιστήμη, Μάρτιος 2002.
- Evans, M. (2003). *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986). «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστους μπτέρας: στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στο 19° αιώνα». *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, Αθήνα.
- Ζιώγου, Σ. (2006). *Διερευνώντας το Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Fontana, D. (2008). *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Guedj, D. (2006). *Μηδέν*, Αθήνα: Ψυχογιός.
- Hall, S., Held, D. & McGrew, A. (2003). *Η Νεωτερικότητα Σήμερα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Held, D. (2008). *Για ένα Παγκόσμιο Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Αθήνα: Επίκεντρο.
- Ishay, M.R. (2008). *Η Ιστορία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: από την αρχαιότητα ως την εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Καθεράντε, Ε. (2005). «Εκπαιδευτικά προγράμματα στη σχολική τάξη: Εκπαιδευτική διαπολιτισμική διαδικασία στα πλαίσια μιας μετανεωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής», στο: Π. Γεωργογιάννης, *Διοίκηση Α'/βάθμιας & Β'/βάθμιας Εκπαίδευσης*, τόμος IV, Πάτρα.
- Καθεράντε, Ε. & Ζάχου, Χ. (2008). «Πολιτικοί και Κοινωνικοί Προσδιορισμοί στη Λειτουργία των Μαθητικών Κοινοτήτων με Βάση τη Διάσταση του Φύλου» (υπό δημοσίευση).
- Καρακώστας, Β. & Γεωργοπούλου-Αθανασούλη, Ε. (1989). *Το Σύνταγμα-Ερμηνευτικά σχόλια-Νομολογία. Τόμος πρώτος. Άρθρο 1-4*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Καστοριάδης, Κ. (2008). *Παράθυρο στο Χάος*, μτφρ. Τσελέντη, Ε. Αθήνα: Ύψιλον.
- Κέλερ, Γ. (2003). *Το Τελευταίο Όνειρο του Νίτσε*. Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική.
- Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Σ. (2001). «Η τροποποίηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος. Από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα των φύλων», *ΔτΑ* 10/2001, σ. 509, ιδίως σ. 522.
- Κορωναίου, Αλ. (2007). *Ασκήσεις Ευαισθητοποίησης Επιμορφούμενων Εκπαιδευτικών*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Κυρίδης, Α. (1996). *Εκπαιδευτική Ανισότητα: Οριοθέτηση και προσπάθειες θεωρητικής προσέγγισής της*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κυρίδης, Α., Τσακίριδου, Ελ. & Αρβανίτη, Ι. (2006). *Το Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.

- Κυρίδης, Μ. & Μαυρικάκη, Ε. (2003). *Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο Ελληνικό Δημοτικό Σχολείο*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Λαμπρόπουλος, Π. (2008). *Οδηγός για Συμβούλους Επιχειρηματικότητας. Επιχειρηματικό σχέδιο για την ίδρυση και ανάπτυξη επιχείρησης. Οργάνωση και ανάπτυξη γυναικείων συνεταιρισμών*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών UNESCO, εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, τομ. 30, σ. 250.
- Λυμούρης, Ν. & Περράκης, Στ. (2003). *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Μαραγκουδάκη, Ε., Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., Ιωάννου, Αικ. & Περράκη, Ε. (2007). *Βιβλίο-Εγχειρίδιο για τους/τις Εκπαιδευτικούς*. ΕΠΕΑΕΚ II, Κατηγορία Πράξης 4.1.1.δ.: Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία, Ιωάννινα: Παν/μιο Ιωαννίνων.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2002). *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη: τάσεις και προκλήσεις στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2008). *Παλαιά και Νέα Επαγγέλματα. Μια προσέγγιση από την πλευρά του φύλου*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ψηφιοποιημένη έκδοση).
- Martinussen, J. (2007). *Κοινωνία, Κράτος, Αγορά: Θεωρίες της ανάπτυξης*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Maruani, M. (2006). *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες: τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Mills, S. (2005). *Κοινωνικό Φύλο και Ευγένεια*, Αθήνα: Πατάκης.
- Μπακαλάκη, Α. & Ελεγκίτου, Λ. (1987). «*Εκπαίδευση 'εις τα του οίκου' και τα γυναικεία καθήκοντα*», Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Μπεκ, Ουρ. (2005). *Ελευθερία ή Καπιταλισμός: Συζητήσεις με τον Γιохάνες Βιλμς*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Νίνα-Παζαρζή, Ε. (1986). «*Η θέση της Ελληνίδας στην Οικονομία κατά την τελευταία 25ετία*», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας*, Αθήνα.
- Νταλ, Ρ.Α. (2007). *Περί Πολιτικής Ισότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Nussbaum, M. (2005). *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Αθήνα: Scripta.
- Όμιλος Μάνεση, Α., Σωτηρέλης, Γ. & Τσαϊτουρίδης, Χρ. (επιμ.) (2008). *Κοινωνικά Δικαιώματα και Κρίση του Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παλιού, Ε. (2008), *Η Αντίστροφη Ισότητα των Δύο Φύλων στο Κοινωνικό Δίκαιο*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (2007α). «*Η Ευρωπαϊκή Ένωση σε Εξέλιξη. Η Συνθήκη της Λισαβόνας για την Αναθεώρηση των Ιδρυτικών Συνθηκών της*», *Ευρωπαϊκή Πρόκληση*, <http://www.proeuro.gr>.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (2007β). «*Η Εντολή προς τη Διακυβερνητική Διάσκεψη για την Τροποποίηση των Συνθηκών*». *Ευρωπαϊκή Πρόκληση*, <http://www.proeuro.gr>.
- Παναρέτου, Α. (2007). «*Η παρηγοριά των επιστολών σου...*». *Ευανθία Καΐρη - Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: Αλληλογραφώντας όπως θα ήθελαν*, Αθήνα: Ωκεανίδα, σσ. 9-11.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002). *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παπαδημητρίου, Κ. (2001). «*Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: προπομπός της συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*», *ΤοΣ 6/2001*, σ. 1208.
- Παπαδημητρίου, Κ. (2001). «*Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Κανονιστική Λειτουργία του*», *ΕΕΕυρΔ*, 1:2001, σ. 521.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). *Περιπέτειες της Ετερότητας: η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Ρανσιέρ, Ζ. (2008). *Ο Αδαής Δάσκαλος: πέντε μαθήματα πνευματικής χειραφέτησης*, Αθήνα: Νήσος.
- Rawls, J. (2000). *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Rawls, J. (2001). *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Αθήνα: Πόλις.
- Ρεντετζή, Μ. (2006). «Φύλο και φυσικές επιστήμες: έμφυλα στερεότυπα και εκπαιδευτικές στρατηγικές υπονόμευσής τους», *Θέματα στην Εκπαίδευση*, 7(1): 97-120.
- ΣΕΒ (2004). *Έρευνα για τις Ανάγκες των Επιχειρήσεων σε Ειδικότητες Αιχμής, Έρευνα και Ανάλυση*, Ιούνιος 2004.
- Σεν, Α. (2004). *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σταμάτη, Α. (2008). «Φύλο και Εργασιακές σχέσεις», *Ευρωπαϊκή έρευνα*, Αθήνα: ΙΝΕ - ΓΣΕΕ.
- Σταμάτης, Κ. (2008). *Η Αβέβαιη «Κοινωνία της Γνώσης»*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Στεφάνου, Κ. & Λυμούρης, Ν. (επιμ.) (2003). *Ευρωπαϊκοί Θεσμοί. ΙΙ. Το Σχέδιο Ευρωπαϊκού Συντάγματος*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Στρατηγάκη, Μ. (2003). «Πολιτικές για την Ισότητα των Φύλων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συμπτώσεις και Αντιφάσεις στην Πορεία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», *Παγκοσμιοποίηση και Σύγχρονη Κοινωνία*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το Φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Suleiman, S.R. (2008). *Το Γυναικείο Σώμα στον Δυτικό Πολιτισμό*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Topolski, J. (1983). «Ο χρόνος μέσα στην ιστορική διήγηση και οι μεθοδολογικές αντιλήψεις για την ιστορία». *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, μτφρ. Μαρία Μαραγκού-Γιώργος Μαραγκός, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 149-169.
- Τσουκαλάς, Κ. (1992). *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Weber, M. (1994). «Σχετικά με ορισμένες κατηγορίες της κατανοούσας κοινωνιολογίας», στο: Γ. Κουζέλης & Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Κείμενα, Αθήνα: Νήσος.
- Wolton, D. (2008). *Σκέψεις για την Επικοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- ΥΠΕΣΔΔΑ (2006). *Κώδικας Δήμων & Κοινοτήτων*, Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα, σσ. 73-74.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). «*Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*», Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Ξενογλώσσον

- Abadzi, H. (2003b). *Improving Adult Literacy Outcomes: Lessons from Cognitive Research for Developing Countries*, World Bank, Washington, DC (Directions in Development Series).
- Abercrombie, N., Hill, St. & Turner, B.S. (1984). *Dictionary of Sociology*, Middlesex: Penguin.
- Amâncio, L. & Oliveira, J.M. (2006). "Men as Individuals, Women as a Sexed Category: Implications of Symbolic Asymmetry for Feminist Practice and Feminist Psychology", *Feminism Psychology*, 16: 35-43.
- Anzoletti, L. (1990). *Maria Gaetane Agnesi*, Milan: L.F. Cogliati.
- Arnot, M. (1981). "Culture and Political Economy: Dual Perspectives in the Sociology of Women's Education". *Educational Analysis*, 3, pp. 97-116.
- Aslani, M.P., Laios, L.G. & Moschuris, S.J. (2008). "The Perceived Impact of E-procurement in EU Enterprises", *International Journal of Value Chain Management*, vol. 2, no 2, pp. 168-187.
- Audigier, F. (2000). "Basic Concepts and Core Competencies for Education for Democratic Citizenship". *DGIV/EDU/CIT (2000) 23*, Strasbourg: Council of Europe.

- Baker, D. (2003). "Where is Gender and Equity in Science Education?", *Journal of Research in Science Teaching*, 39(8): 659-663.
- Becker, G.S. (1993). *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special References to Education*, 3rd edn. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Beder, H. (1999). NCSALL Report No 6. *The Outcomes and Impacts of Adult Literacy in the United States*, National Center for the Study of Adult Learning and Literacy, Cambridge, Mass, January 1999 <http://qseweb.harvard.edu/~ncall/research/report6.pdf> (Accessed 3 March 2005).
- Belanger, P. (2001). *Education for Democratic Citizenship: Methods, Practices and Strategies, Report, Council of Europe*, Strasbourg, ISBN 92 871 4509 1.
- Belotti, E.G. (1975). *Little Girls*. London: Writers and Readers Publishing Cooperative.
- Bernstein, B. (1977). "Open Schools - Open Society?", *Class, Codes and Control*, 3, London: Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein, B. (1977). "On the Classification and Framing of Educational Knowledge". *Class, Codes and Control*, 3, London: Routledge & Kegan Paul [ελλ. έκδ.: Bernstein, B. (1989). «Περί ταξινόμησης και περικύραξης της εκπαιδευτικής γνώσης». *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, εισ.-μτφρ.-σημ. Ιωσήφ Σολομών, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bingman, M. (2000). "I've Come a Long Way". *Learner-Identified Outcomes of Participation in Literacy Programs*. NCALL Report No. 13, February, Boston, Mass: National Center for the Study of Adult Learning and Literacy.
- Birzea, C. (2000). "Project on Education for Democratic Citizenship: A Life-Long Learning Perspective", *DGIV/EDU/CIT (2000) 21*, Strasbourg: Council of Europe.
- Blossfeld, H.-P. & Hofmeister, H. (eds) (2006). *Globalization, Uncertainty and Women's Careers: An International Comparison*, Cheltenham, UK & Northampton, MA: Edward Elgar.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press.
- Bown, L. (1990). *Preparing the Future: Women, Literacy and Development*. ActionAid Development Report No.4, London: ActionAid/ODA.
- Bradley, H. (2007). *Gender*, Cambridge: Polity Press.
- Brady, D., Beckfield, J. & Seeleib-Kaiser, M. (2005). "Economic Globalization and the Welfare State in Affluent Democracies, 1975-2001", *American Sociological Review*, 70: 921-48.
- Brocard, C. (1992). "L' image de la sportive dans la publicité", *Staps*, 28, pp. 83-98.
- Brougere, G. (2003). *Jouets et compagnie*, Paris: Stock.
- Brown, S. (2002). "Postmodernism", in G. Blakeley & V. Bryson (eds), *Contemporary Political Concepts: A Critical Introduction*, London: Pluto Press.
- Burchfield, S. (1996). *An Evaluation of the Impact of Literacy on Women's Empowerment in Nepal*. Report for USAID ABEL project, Cambridge, Mass: Harvard Institute of International Development.
- Burchfield, S., Hua, H., Ittury, T.S. & Rocha, V. (2002b). *A Longitudinal Study of the Effect of Integrated Literacy and Basic Education Programs on the Participation of Women in Social and Economic Development in Bolivia*, World Education, Boston, Mass: United States Agency for International Development Office of Women in Development, Washington, DC.
- Canieso-Doronila, M.L. (1996). *Landscapes of Literacy: An Ethnographic Study of Functional Literacy in Marginal Philippine Communities*, Oriental, Hamburg, Germany, UIE.
- Coole, D. (1993). *Women in Political Theory*, London: Harvester Wheatsheaf.
- Coole, D. (2000). "Threads and Plaits or an Unfinished Project? Feminism(s) through the Twentieth Century", *Journal of Political Ideologies*, 5, 43.
- Cowan, J., Dembour, M.B. & Wilson, R. (2001). *Culture and Rights*, Cambridge: University Press.

- Dalmedico, A.D. (1991). "Sophie Germain", *Scientific American*, Dec. 1991: 117-122.
- Deaton, A. (1988). "Household Behavior in Developing Countries", *Occasional Paper no. 1*, Economic Growth Center, Yale University.
- Delamont, S. (1970). *Sex Roles and the School*, London: Methuen.
- Dighe, A. (1995). *Women and Literacy in India: A Study in a Re-Settlement Colony in Delhi*. Reading, UK: Education for Development (Education for Development Occasional Papers, Series 1, No. 2, August).
- Daune-Richard A.-M. (2001). "Hommes et femmes devant le travail et l'emploi", in T. Blöss (ed.), *La dialectique des rapports homes-femmes*, Paris: PUF.
- Drèze, J. & Sen, A. (1996). *India: Economic Development and Social Opportunity*, Oxford: Clarendon Press.
- Drèze, J. & Sen, A. (2002). *India: Development and Participation*, New Delhi: Oxford University Press.
- Dubet, F. (1994). *Sociologie de l' experience*, Paris: Seuil.
- Easton, P.B. (2005). *Literacy and Empowerment: Raising Key Issues*. Paper presented at the Sixth Meeting of the Working Group on Education for All, UNESCO, 19-21 July 2005.
- Eckert, P. & McConnel-Ginet, S. (2003). *Language and Gender*, Cambridge: Cambridge University Press.
- UN (2006). "Literacy for Life", *EFA Global Monitoring Report*, United Nations.
- Egbo, B. (2000). *Gender, Literacy and Life Chances in Sub-Saharan Africa*, Cleveland/Buffalo/Sydney: Multilingual Matters.
- Farrell, G. (ed.) (2004). *ICT and Literacy: Who Benefits? Experience from Zambia and India*. Final Report on the COL Literacy Project (COLLIT). Vancouver, BC: Commonwealth of Learning. <http://www.col.org/Consultancies/O4Literacy.htm>. (Accessed 8 March 2005).
- Foley, W. (1997). *Anthropological Linguistics*, Oxford: Blackwell.
- Foreman, A. (1978). *Femininity as Alienation*, London: Pluto Press.
- Foster, H. (1995). *Compulsive Beauty*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Frazier, N. & Sadker, M. (1973). *Sexism in School and Society*, New York: Harper & Row.
- Galston, W. (1991). *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gangl, M. (2003). "Returns to Education in Context: Individual Education and Transition Outcomes in European Labour Markets", in W. Muller & M. Cangl (eds), *Transition from Education to Work in Europe: The Integration of Youth into EU Labour Markets*, pp. 156-85, Oxford: Oxford University Press.
- Gaspard, F. (2001). "The French Parity Movement", in J. Klausen & C. Maier (eds), (2001). *Has Liberalism Failed Women? Assuring Equal Representation in Europe and the United States*, Basingstoke, New York: Palgrave.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy, Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press, p. 117 [ελλην. έκδ. Giddens, A. (2005). *Η Μεταμόρφωση της Οικειότητας: Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες*, μτφρ. Α. Καλογιάννης, επιμ. Μπ. Ντάβου. Αθήνα: Πολιτροπον, σσ. 160-1].
- Gondek, R. (2004). *Promoting Gender Equity in the Science Classroom: a practical guide to accessing and implementing gender-fair strategies*, WEEA Equity Recourse Center.
- Greenleigh Associates (1968). *Participants in the Field Test of Four Adult Basic Education Systems: A Follow-Up Study*, New York: Greenleigh Associates.
- Grice, H.P. (1975). "Logic and Conversation", in P. Cole & J. Morgan (eds), *Syntax and Semantics*, vol. iii, New York: Academic Press, pp. 41-58.

- Grinstein, L.S. & Campbell, P.J. (eds.) (1987). *Women of Mathematics, A Bibliographic Sourcebook*, London: Greenwood Press.
- Hakim, C. (1995). "Five Feminist Myths about Women's Employment". *British Journal of Sociology*, 46(3), pp. 429-455.
- Hall, M.A. (1996). *Feminism and Sporting Bodies: Essays on Theory and Practice*, Champaign, IL: Human Kinetics.
- Hallberg, M. (1989). "Feminist Epistemology: An Impossible Project?". *Radical Philosophy*, 53: 3-7.
- Hannum, E. & Buchman, C. (2003). *The Consequences of Global Education Expansion*, Cambridge, Mass: American Academy of Arts and Sciences.
- Hargreaves, J. (1994). *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport*. London: Routledge.
- Harriss, B. (1977). "Paddy Milling: Problems in Policy and Choice of Technology", in B.F. Farmer (ed.), *The Green Revolution*, London: Billing.
- Harvey, D. (1993). "Class Relations, Social Justice and the Politics of Difference", in J. Squires (ed.), *Principled Positions*. London: Lawrence and Wishart.
- Hochschild, A. (1989). *Working Parents and the Revolution at Home*, New York: Viking.
- Hochschild, A. (1997). *The Time Bind*, New York: Metropolitan Books.
- Holmes, M. (2007). *What is Gender? Sociological Approaches*, London: Sage.
- Iacobacci, R.F. (1970). "Women of Mathematics". *Arithmetic Teacher*, vol. 17, pp. 316-324.
- Isambert, F.A. (1982). "De la definition. Reflexions sur la strategie durkheimienne de determination de l'objet", *L'Annee Sociologique*, 32, pp. 163-192.
- Jacobs, A.J. & Winslow S.E. (2004). "The Academic Life Course, Time Pressures and Gender Inequality". *Community, Work and Family*, vol. 7, no 2, August 2004, pp. 143-161.
- Jary, D. & Jary, J. (1991). *Dictionary of Sociology*, Glasgow: Harper Collins Publishers.
- Kanbur, R. & Haddad, L. (1990). "How Serious is the Neglect of Intrahousehold Inequality", *Economic Journal*, 100.
- Kagitcibasi, C., Goksen, F. & Gulgoz, S. (2005). Functional Adult Literacy and Empowerment of Women: Impact of a Functional Literacy Program in Turkey, *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, vol. 48, no. 6, pp. 472-89.
- Kelly, A. (ed.) (1981). *The Missing Half*, Manchester: Manchester University Press.
- Kimberling, C. (1982). "Emmy Noether, Greatest Woman Mathematician", *Mathematics Teacher*, 84, no. 3. (Available at the Houghton Mifflin web site <http://www.matharticles.com> under section 10.1 in the drop down menus).
- Kohlstedt, S.G. (1995). Women in the History of Science, *Osiris*, 10: 39-58.
- Kogan, I. & Unt, M. (2005). "Transition from School to Work in Transition Economies", *European Societes*, 7(2): 219-53.
- Kulis, S., Sicotte, D. & Collins, S. (2002). "More than a Pipeline Problem: Labor Supply Constraints and Gender Stratification across Academic Science Disciplines". *Research in Higher Education*, vol. 43, no. 6, December 2002.
- Lambert, C. (2001). "French Women in Politics: The Long Road to Parity", *US-France Analysis*, Washington DC: Brookings Institution Center on the United States and France.
- Laufer, J. (1984). "Egalité professionnelle, principes et pratiques", *Droit social*, 12, pp. 736-746.
- Lauglo, J. (2001). *Engaging with Adults - The Case for Increased Support to Adult Basic Education in Sub-Saharan Africa*, Washington, DC: World Bank (Africa Region Human Development Working Paper Series).

- Le Minez, S., Roux, S. (2002). "Les différences de carrières salariales à partir du premier emploi" *Économie et statistique*, 351, pp. 31-63.
- Lemieux, C. (2002). "Les inégalités de traitement entre les sportifs masculins et féminins dans les médias français". *Le sport de haut niveau au féminin*, Paris: INSEP, pp. 267-274.
- Lind, A. (1996). *Free to Speak Up - Overall Evaluation of the National Literacy Programme in Namibia*. Edited by Directorate of Adult Basic Education, Ministry of Basic Education and Culture, Windhoek, Namibia: Gamsberg MacMillan.
- Lister, R. (1997). *Citizenship, Feminist Perspectives*, London: Macmillan.
- Lobban, G.M. (1975). "Sexism in British Primary Schools". *Women Speaking*, 4, pp. 10-13.
- Longino, H. (1990). *Science as Social Knowledge: values and objectivity in scientific inquiry*, Princeton: Princeton University Press.
- MacKinnon, C. (1987). *Feminism Unmodified*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mayer, K.U. (2004a). "Whose Lives? How History, Societies, and Institutions Define and Shape Life Courses", *Research in Human Development*, 1(3): 161-87.
- Millet, K. (1985). *Sexual Politics*, London: Virago.
- Mormori, P. (2008). "Sex Differences in Attitudes and Motivation in the Late 80's and Early 90's" (τόμος για την ισότητα, Πανεπιστήμιο Πειραιά - Ε. Νίνα-Παζαρζή, 2008).
- Nina-Pazarzi, E. (1994). "Economic Development and Women's Employment in Greece", *Participation, Organisational Effectiveness and Quality of Work Life in the Year_2000*, Frankfurt am Main / Bern: Wien Peter Lang.
- Noddings, N. (1984). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, Berkeley: University of California Press.
- Okin, S.M. (1987). "Justice and Gender", *Philosophy and Public Affairs*, 16 (Winter).
- Okin, S.M. (1989). *Justice, Gender and the Family*, New York: Basic Books.
- Osen, L.M. (1992). *Women in Mathematics*, Cambridge: The MIT Press.
- Perl, T. (1993). *Women in Mathematics, Lives of Women Mathematicians, plus Discovery Activities*. World Wide Publishing.
- Perrot, M. (1987). "Qu' est-ce qu' un métier de femme?", *Le Mouvement social*, 140, 3-8.
- Perrot, P. (1984). *Le travail des apparences ou les transformations du corps féminin XVIIIe-XIXe siècle*, Paris: Seuil.
- Phillipson, M. (1972). "Phenomenological Philosophy and Sociology", in P. Filmer, M. Phillipson, D. Silverman & D. Walsh (eds), *New Directions in Sociological Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Purcell-Gates, V. & Waterman, R. (2000). *Now we Read, we See, we Speak: Portrait of Literacy Development in an Adult Freirean-Based Class*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Putnam, R.A. (1991). "Why Not a Feminist Theory of Justice?", paper presented at the WIDER conference on "Human Capabilities: Women, Men and Equality", 14-16 Aug.
- Rae, D. (1981). *Equalities*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rathgeber, E. (1990). "WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice", *Journal of Developing Areas*, vol. 24, no. 4.
- Rentetzi, M. (2007). *Trafficking Materials Gendered Experimental Practices*, Columbia University Press, www.gutenberg-e.org
- Richards, J.R. (1982). "Reply to Grimshaw: Philosophy and Feminism", *Radical Philosophy*, 32.
- Richards, L. (1991). *Emotion and Adaptation*, New York: Oxford University Press.
- Roberts, J.M. (1976). *The History of the World*, Middlesex: Penguin.

- Rorty, R. (1993). "Feminism, Ideology and Deconstruction: A Pragmatist View", *Hypatia*, 8, 2.
- Savage, M. (1992). "Women's Expertise, Men's Authority", in M. Savage & A.G. Youngs (eds), *Gender and Bureaucracy*, Oxford: Blackwell.
- Sayer, A. (1992). *Method in Social Science, A Realist Approach*, London: Routledge.
- Schutz, A. (1967). *Collected Papers, Vol. 1* (ed. M. Natanson), The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schwandt, T.A. (1994). "Constructivism, Interpretivist Approaches to Human Inquiry", N.K. Denzin and Y.S. Lincoln (eds), *Handbook of Qualitative Research*, London: Sage Publications.
- Scollon, R. & Scollon, S.W. (1995). *Intercultural Communication: A Discourse Approach*, Oxford: Blackwell.
- Scott, J. (1988). "Genre: une catégorie utile de l'analyse historique", *Les Cahiers du GRIF* 37-38, *Le Genre de l'histoire*, 125-153.
- Searle, J.R. (1995). *The Construction of Social Reality*. London: Penguin.
- Sen, A.K. (1985f). "Women, Technology and Sexual Divisions", *Trade and Development*, 6.
- Sen, A. (1997). "Human Rights and Asian Values", *The New Republic*, 14/21 July 1997, pp. 33-40.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of Class and Gender*, London: Sage.
- Stark, R. & Bainbridge, W.S. (1985). *The Future of Religion. Secularization, Revival and Cult Formation*, Berkeley: University of California Press.
- Steiner, H. (1986). *Putting Rights in their Place: An Appraisal of Amartya Sen's Work on Rights*, Manchester: University of Manchester.
- Stromquist, N. (1997). *Literacy for Citizenship: Gender and Grassroots Dynamics in Brazil*, Albany, NY: SUNY Press.
- Stromquist, N. (2005). The Political Benefits of Adult Literacy. Background paper for *EFA Global Monitoring Report 2006*.
- Svedberg, P. (1988). "Undernutrition in Sub-Saharan Africa: Is There a Sex Bias?", Working Paper, 46, Helsinki: WIDER.
- Tee, G.J. (1983). "The Pioneering Women Mathematicians", *The Mathematical Intelligencer*, 5(4), 27-36.
- Tétet, C. (1997). "La linguistique, le sport et les femmes", *Cahiers de Lexicologie, Revue Internationale de Lexicologie et Lexicographie* 71/2, pp. 195-220.
- Toubia, N. (1994). "Female Genital Mutilation", in J. Peters & A. Wolper (eds), *Women's Rights, Human Rights*, New York: Routledge.
- United Nations (2002). *The World's Women 2000: Trends and Statistics* (New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs, Statistical Division).
- Veeser, A.H. (ed.) (1989). *The New Historicism*. New York, London: Routledge.
- Vincent, S. (2001). *Le jouet et ses usages sociaux*, Paris: La Dispute.
- Vogel, L. (1983). *Marxism and the Oppression of Women*, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Walby, S. & Olsen, W. (2004). *Modeling Gender Pay Gaps*, Manchester: Equal Opportunities Commission.
- Walby, S. (2005). "Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice", *Social Politics*, 12(3): 1-25.
- Walby, S. (2007). *Gender (In)equality and the Future of Work*, Manchester: Equal Opportunities Commission.
- Waidron, J. (1984). *Theories of Rights*, Oxford: University Press.

- Weber, M. (1949). *The Methodology of the Social Sciences*, (μτφρ. και επιμ. E.A. Shils και H.A. Finch), New York: The Free Press.
- Wenger, E. (1998). *Communities of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitehead, A. (1990). "Rural Women and Food Production in Sub-Saharan Africa", in Drèze and Sen (eds), *The Political Economy of Hunger*. vol. 1, Oxford: Clarendon Press.
- Wilkinson, H. (2000). "Family Business", in I. Hargreaves & I. Christie (eds), *Tomorrow's Politics: the Third Way and Beyond*, London: Demos.
- Williams, J. (2003). *A Game for Rough Girls: The History of Women's Football in Britain*, London: Routledge.
- Wollstonecraft, M. (1988). *A Vindication of the Rights of Woman*, London: Norton.
- Young, I. (1990). *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Young, K. (1993). *Planning Development with Women. Making a World of Difference*, London: Macmillan.
- Young, M.B., Hipps, J., Hanberry, G., Hopstoch, P. & Golsmat, R. (1980). *An Assessment of the State-Administered Program of the Adult Education Act: Final Report*. Arlington, Development Associates, Va.
- Young, M.B., Fitzgerald, N. & Morgan, M.A. (1994). *National Evaluation of Adult Education Program's Fourth Interim Report: Learner Outcomes and Program Results*. Arlington, Development Associates, Va.
- Youngs, A.G. (2000). "Breaking Patriarchal Bonds", M. Marchand & A.S. Runyan (eds), *Gender and Global Restructuring: Sites, Sightings and Resistances*, RJJPE Series in Global Political Economy, London and New York: Routledge, pp. 44-58.

